

HÜSEYNAĞA QƏNİYEV

**ZƏKA
VƏ
XARAKTER**

(tarixi-fəlsəfi esselər)

Bakı-2011

Redaktor:

Elçin Mirzəbəyli
fəlsəfə doktoru

Müəllif kitabın işıq üzü görməsində göstərdiyi dəstəyə görə Bütöv Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Partiyasının (BAXCP) sədri, millət vəkili Qüdrət Həsənquliyevə təşəkkürünü bildirir.

Yeddinci qapı

Yaxud insanlıq fəlsəfəsi

Hüseynağa Qəniyevin “Zəka və xarakter” kitabının redaktəsinə başladığım ilk gündən yazacağım ön söz haqqında düşünürdüm. Bilgisayaramın ekranında sıralanan sətirlər bir-birini əvəz etdikcə, nə qədər ağır və məsuliyyətli bir təyinatla görəvləndirildiyimin fərqinə daha çox varmağa başladım.

...Çünki “Zəka və xarakter” diqqətli, düşünməyi bacaran oxucu üçün sadəcə tarixi-fəlsəfi esselər toplusu deyil, tarixin ilk baxışda qəddar görünən, amansız olduğu qədər də ədalətli süzgəcindən keçərək cılanlanmış təcrübəsinin - əbədiyyət hüququ qazanmış mənəvi-fəlsəfi dəyərlərinin üzərindən işığa doğru nizamlı bir yol çəkən İnsanlıq fəlsəfəsidir.

Hüseynağa Qəniyevin sayca altıncı kitabının - “Müstəbid”in redaktəsi zamanı da eyni hissləri keçirmişdim. Amma indiki qədər hər sözə, hər sətirə aludə olmamışdım, minilləri əhatə edən, dünəndən bu günə doğru şütüyən və yenidən ildırım sürətilə geriyə qayıdaraq, tarixin... və tarixin düzənini dəyişən şəxsiyyətlərin - dövlət qurucularının, sərkərdələrin, diktatorların, müstəbidlərin, demokratların, filosofların, şairlərin fəlsəfi-psixoloji cizgilərini tam çılpalıqlığı ilə gün işığına çıxaran hadisələrin iştirakçısına çevrilməmişdim...

“Zəka və xarakter” Hüseynağa Qəniyevin yeddinci kitabıdır. Əlamətlərə inanmasam da, 7 rəqəminin xüsusi bir missiya daşdığı qənaətdəyəm və bu kitabı tarixə, insan psixologiyasına və ən nəhayət özünüdərkə, mənəvi kamilliyə açılan yeddinci qapı kimi dəyərləndirirəm.

ləndirirəm...

“Zəka və xarakter” kitabı mənəvi kamilliyinin qızıl dövrünü yaşayan, bu günümüz üçün qeyri-adi sayıla biləcək qədər mütaliəli, geniş erudisiyalı, dünyagörüşlü, gələcəyə keçmişin təcrübəsindən və paradoksal görünsə də müasir gəncliyin gözü ilə baxmağı bacaran müdrik bir insanın işıqlı zəkasının məhsuludur.

Xeyirlə şərin, işıqla zülmətin, azadlıqla köləliyin, avtoritarizmlə demokratiyanın, fəlsəfə ilə mistikanın, idrakla emosiyanın... əbədi mübarizəsinə həsr olunmuş “Zəka və xarakter” bu günün və sabahın azərbaycanlılarına - öz zəkalarının bəsirət gözü ilə gələcəyi görənlərə və qətiyyətli xarakterləriylə özünün, xalqının, dövlətinin gələcəyini qura biləcək insanlara həsəblənib. “Zəka və xarakter” çağdaş dünyanın gündəngünə və ağılasız bir temporitmlə dəyişən reallıqları, yaşam uğrunda mücadilənin amansız çağırışlarıyla qarşı-qarşıya qalan, bu qeyri-bərabər savaştan aqlının, idrakının və xarakterinin gücü ilə qalib kimi ayrılmaq istəyən hər bir Azərbaycan vətəndaşının masası üzərində ən layiqli yerlərdən birini tutmağa iddialıdır. Oxucuların kitabla tanışlığından dərhal sonra bu iddiaya haqq qazandıracaqlarına zərrə qədər də şübhə etmirəm.

...”Zəka və xarakter” kitabında yer alan bütün esselərdə Hüseynağa Qəniyevin müəllifindən maksimum azadlıq tələb edən bu janra nə qədər dərinə bağlı olduğu açıq-aşkar görünür.

Esse - azad ruh, müstəqil mühakimə qabiliyyəti tələb edən bir janrdır. Keçmiş SSRİ-də, o cümlədən Azərbaycanda bu janrın bir o qədər də populyarlıq qazanmamasının əsas səbəblərindən biri də məhz ideologiyaların, qondarma, saxta dəyərlərin, bütlərin və ta-

buların ram edə bilmədiyi, total hipnoza meydan oxuyan azad düşüncə ilə bağlıdır. Esse həm etiraf, həm mühakimə, həm hekayə, həm novella, həm də... sadəcə gündəlikdir. Esse vahid ölçü, dəyər yaratmır. O, bu və ya digər ölçü və dəyərlərə müəllifin münasibətini ortaya qoyur. Esse Mişel Monten, Frensis Bekon, Fridrix Niçşe, Alber Kamyu üçün fəlsəfi dünyagörüşünün ifadə forması, Bernard Şou, Romen Rollan, Mariya Svetayeva, İosif Brodski, Aleksandr Soljenitsin, Nazim Hikmət üçün isə ədəbi janrdır.

Bir sözlə, esse - azadlıqdır və demokratik cəmiyyətlərin janrıdır!

Hüseynağa Qəniyevin “Zəka və xarakter” kitabı bütün qondarma dəyər və ölçülərə, saxtakarlıqlara, təhrif olunmuş həqiqətlərə, yalana, istibdada, ədalətsizliyə qarşı insan zəkasının, sağlam məntiqə söykənən dünyagörüşünün elmi, fəlsəfi və mədəni inqilabıdır.

Hüseynağa Qəniyevin “Zəka və xarakter”ini bu günədək eyni janrdə yazılan əsərlərdən fərqləndirən ən mühüm cəhət onun maarifçilik missiyasıdır. Zənnimcə, ən önəmlisi də elə budur! Çünki soyuq həqiqətlərin müxtəlif ədəbi-fəlsəfi manevrlərlə sıralanması bir çox hallarda müəllif eqosunun qabardılmasına, mifə qarşı savaşı açmaq iddiası ilə mifləşməyə və neomifləşməyə xidmət edir! Maarifçiliyin məqsədi isə insanlığa təmənnəsiz xidmət göstərməkdir. Məhz bu səbəbdən də ön sözümlü “İnsanlıq fəlsəfəsi” adlandırdım!

Buyurun, “İnsanlıq fəlsəfəsi”nə - gələcəyə, işığa, müdrikliyə, “Zəka və xarakter”ə açılan Yeddinci qapı Sizi gözləyir...

Elçin Mirzəbəyli

MÜƏLLİFDƏN

Bu fikirlə razıyam ki, dünyada yalnız bircə elm var: **tarix elmi - təbiətin tarixi, cəmiyyətin tarixi**. Lakin fəlsəfəsiz tarix quru xronologiyadan və faktlar yığınağından başqa bir şey olmazdı. Bu baxımdan, tarix bizi nümunələr və təcrübələr əsasında tərbiyə edən fəlsəfədir.

* * *

Elmin ayrı-ayrı sahələri ağacın qol-budaqlarıdırsa, onları birləşdirən gövdə fəlsəfə, qidalandıran köklər isə tarixdir.

Tarix bəşəriyyətin yaddaşındır. O, təfəkkürün qanunları ilə silahləndikdə, məntiqi sonluğun zirvəsinə - tarixin fəlsəfəsinə yüksəlir.

Bugünkü sivilizasiya həmin zirvənin üzərində təşəkkül tapıb. Bu fəlsəfə ilə dünyaya nəzər salsaq, görürük ki, bir tərəfdə şər - iblis, zülmət, Əhrimən, digər tərəfində xeyir - mələk, işıq, Hörmüz qarşı-qarşıya dayanıblar. Işıq iblisin, zülmətin qarşısına siper çəkərək, insanları, onların gələcəyi olan **“həyat ağacı”**nı qoruyur.

* * *

Alimin üzünü elmin nuru işıqlandırır. O , dünyaya, kainata baxır, təbiətin, cəmiyyətin, təfəkkürün qanunlarını öyrənməyə çalışır.

Yüksəkdə, ən ucalıqda müdrikliyin, altıncı hissini - bəsirətin gözü bunları seyr edir. O, cəmiyyətdə baş verən nadanlıqları görüb, Demokrit kimi gülməkdən, Heraklit kimi ağlamaqdan özünü saxlaya bilmir, göz yaş axıdaraq, insanları iblisə qarşı yürüşə səfərbər edir.

* * *

Tarixin bu amansız mübarizəsindən xəbərsiz, maariflənməmiş, sadələvh insanlar “həyat ağacı”nı qorumaq üçün onun ətrafında dövrə vurub əylənirlər. Onlar keçmişdən, bu gündən, gələcəkdən, tarixdən, onun fəlsəfəsindən xəbərsizdirlər. Aramsız rəqs etməklə xoşbəxtliyə qovuşacaqlarına inanırlar.

* * *

Lakin bu sadələvh, biliksiz, məlumatsız, əyləncə, macərə axtaranlar bilmirlər ki, nifrət etdikləri iblis də, sitayiş etdikləri mələk də özlərinin yetirmələridir. Hiss edib, görmürlər ki, iblis indinin özündə belə aralarındadır, onlarla birgə aramsız rəqs edir, insanlara düşünməyə, həqiqəti dərk etməyə macal vermir; emosiyanın şahə qalxaraq ağıla süvar olmasına, dayanmadan, düşünmədən, kütləvi psixozun təsiri altında maraq və mənfələrinin əleyhinə dördnala çapmasına baxıb qəhqəhə çəkir.

* * *

Ulu Zərdüşt yunanlardan 1000 il əvvəl bunu hiss etdi, gördü, yazdı; dualist fəlsəfənin əsaslarını

yaratmaqla, əslində dünyəvi “fəlsəfənin atası” oldu. Sonra yaranan dünyagörüşlərinin, ideyaların, fəlsəfi cərəyanların bunu tam qəbul etməmələrinə baxmayaraq, heç biri onun güclü təsirindən xilas ola bilmədi.

* * *

Min illərdir ki, zəka və xarakter insanlığı əfsanəvi Simurq tək işığa, Günəşə doğru aparır, onları istibdada, zülmə, yalana, rəzalətə qarşı müharibəyə, elm, tərəqqi, renessans, demokratiya, azadlıq və gələcək uğrunda mübarizəyə çağırır.

* * *

**Tarixi olmayanların keçmişi, fəlsəfəsi
olmayanların isə gələcəyi yoxdur.
Kitabı gələcəyi olanlara ithaf edirəm.**

Zəka və xarakter

Proloq

Şəxsiyyətin nəhəngliyini dərk etməyin, onun haqqında obyektiv söz deməyin şərti olaraq, üç ümdə prinsipi vardır: **məkan, zaman və müqayisə.**

* * *

Ona görə məkan əsasdır ki, nəhəngləri gölməçələrdə, göllərdə yox, nəhayətsiz deryalarda axtarmaq lazımdır. İmadəddin Nəsimi bu məsələdə daha irəli gedərək demişdir: **Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam.**

* * *

Ona görə zaman əsasdır ki, nəhənglər yaşadıkları vaxt kəsiyinə sığmırlar. Onlar hər il yox, qərinələrdə, əsrdə bir dəfə dünyaya gəlirlər. Yalnız tarixi öyrənməklə nəhənglər haqqında obyektiv fikir irəli sürmək mümkündür. **Onlar cahana sığmadıqları kimi yaşadıkları, zamana da sığmırlar.**

* * *

Ona görə **müqayisə** əsasdır ki, nəhənglər kiçik məkan və zaman kəsiyinə sığmadıqları kimi təklikdə də müqayisəyə gəlmirlər. **Onların nəhəngliyi haqqında**

məkan, zaman və tarixi müqayisə müstəvisində daha dürüst söz söyləmək mümkündür.

* * *

Bu yazı nəhəng şəxsiyyətlərə ithaf olunduğu üçün, onun məkanının və zamanının sərhədləri, müqayisəsinin hüdudları yoxdur.

Gələcəyi görənlər

Zəka - bəşəriyyətin əsas hərəkətverici qüvvəsidir. O, Günəşdən fərqli olaraq insanların beynini işıqlandırır, gözdən fərqli olaraq mahiyyəti və gələcəyi görür, bütün yarananlardan fərqli olaraq Allahı tanıyır.

* * *

Xarakter - insanın əxlaqi-mənəvi sərvətidir. Zəka başdırsa, xarakter ürəkdir. **“Təmiz ürək”**, müdrik başın gücü ilə insanlarda möhkəm inam və əqidə formalaşdırır. Qurani-Kərimdə deyildiyi kimi, həmin şəxsləri **“doğru yola”** - Tanrının nemət verdiyi kəslərin yoluna yönəldərək, ümumdünya cazibə qüvvəsi kimi ardınca aparıb, insanlığın yüksək zirvələrinə ucaldır.

* * *

Kor və yoxsul Homer üç min il əvvəl, insan zəkasının ilahi qüdrətilə antik allahları yaradaraq, dünyaya qəbul etdirmiş, özü isə insan olaraq qalması daha şəərəfli saymışdır. Onun poeziyasının gücü üç min ildir ki,

zamanı dartıb, arxasınca aparır, nəsillərdən -nəsillərə ötürür.

* * *

Sokrat Afinada küçədə rast gəldiyi odun daşığında odunçuya məxsus olmayan yüksək və nəcib xüsusiyyətlər görüb, onu məktəbinə dəvət edir. Sokratın məktəbində dərs alan həmin adam qədim dünyanın görkəmli tarixçisi və filosofu Ksenofont idi.

* * *

Müasirləri Sokrat haqqında deyirdilər: **“O, zəkasıyla gözündən daha aydın, dərin, geniş, sərrast və uzağı görür”**. Müdrikliyi ilə zəkaya, **“təmiz ürəyi”** ilə əxlaqa atalıq edən bu böyük insan, ölümü ilə ideyalarına - zəka ilə xarakterin, müdrikliklə əxlaqın vəhdətinə ölməzlik verdi.

* * *

Mikelancelo Buonarroti karxanada doğranan daşlara baxarkən, iri bir mərmər parçasını görən kimi həyəcan və sevinclə ucadan qışqırır: **ora baxın, o daşın içərisində Musa peyğəmbər yatıb.**

Hamı heyretlə daşa baxır və heç nə görmür, daş kimi dönüb qalır.

Fitri istedadla malik dühanın həmin daşdan çıxartdığı şedevr - ağılasıgmaz, qüdrətli sənətkarlıqla işlənmiş Musa peyğəmbərin heykəli zaman və məkanı beş əsr arxada qoyub, orta əsrin qaranlıq pərdələrini və zülmətini yararaq, intibahın nurunu bizə çatdırıb. Bu

möhtəşəm sənət əsəri XVI əsrdə olduğu kimi XXI əsrdə də bütün dünyanı heyran edir.

* * *

Həmin heykəlin dizlərində xırdaca çatlar var. Rəvayətə görə, yaratdığı möcüzədən heyrətə gələn Mikelancelo heykəlin dizlərinə ikiəlli qüvvətli zərbə vura-raq, ucadan çıxırır:

- Danış, danış deyirəm sənə!

Deyilənə görə həmin çatlar Mikelancelonun zərbəsinin nişanəsidir.

* * *

Homer zəngin fitri dünyasına qapılmaqla antik allahların fəlsəfi mahiyyətini, obrazlarını, Sokrat insana baxmaqla onun daxili aləmində yaşayan ləyaqət və qüsurları, Mikelancelo daşa nəzər salmaqla onun içərisində gizlənən sənət əsərini gördüyü kimi, qüdrətli dövlət xadimləri və böyük siyasətçilər də tarixi şəraiti və hadisələri müşahidə etməklə, onların içərisində gizlənmiş uğurları, məkr, hiylə və fəlakətləri öncədən görmək qabiliyyətinə malik olurlar.

* * *

Heydər Əliyev Mixail Qorbaçovun siyasətinin “uğur”ları içərisində, onun hakimiyyətinin miskin cəsədini, demokratiyasının “humanist” xarakterinin daxilində qanlı əllərini və xəyanətkar qətlərini, Sovet dövlətini yenidən qurmaq üçün “fəaliyyətinin” bətnində isə ittifaqın sivilizasiyadan uzaq, qanlı-qadalı, bar-

barcasma süqutunu görür, fikirlərini əvvəlcədən, uca-dan deyirdi.

Xatirə

Heydər Əliyev haqqında çox eşitmişdim. Onu ilk dəfə 1968-ci ildə, general mundirində Lənkəranda, “Nizami” kinoteatrında rayon ziyalıları qarşısında çıxış edərkən gördüm.

* * *

O zaman yaxşı bilirdim ki, Sovet hökuməti slavyan olmayan xalqların nümayəndələrinə sona qədər səmi- miyyət göstərmir, müttəfiq respublikalarda DTK-nın rəhbərliyini milli kadrlara, o cümlədən Azərbaycanda DTK-nın rəhbərliyini azərbaycanlılara etibar etmir. Amma Heydər Əliyev fəvqəladə istedadı, bacarığı və qabiliyyətiylə Sovet İttifaqında uzun illər ərzində möhkəmlənən, yazılmamış, lakin dəmir qanuna çevril- miş bu ənənəni sındırdı. Görünür, onların Heydər Əli- yevə olan ehtiyacı, Heydər Əliyevin onlara olan ehti- yacından daha böyük idi.

* * *

Mən və həmyaşıdlarım bununla fəxr edirik, Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR-in Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri təyin olunmasını imperiya siyasəti üzərində qələbə sayır, bunu mənfur siyasətin xırdaca da olsa çat verməsi kimi qəbul edirdik.

* * *

Heydər Əliyevlə ilk və qısa görüş ruhumuza bahar mehi kimi yeni tərəvət, xarakterimizdəki fərdi müstəqilliyə, vətənpərvərliyə və cəsurluğa təkan verdi, dünyagörüşümüzə də təbəddülat yaratdı.

Bu gizli sirrimizi öz aramızda tez-tez müzakirə edirdik və sevinirdik. Həmin fikirlər o zaman bizə çox da aydın olmayan bir sıra məqsədlər haqqında düşünməyə, öz aramızda açıq danışmağa qida verirdi.

* * *

Onunla ilk görüşümün mənə də yaratdığı təəssürat:

Heydər Əliyevin uca boyu, yaraşlıq qaməti, təbii və rəvan natiqlik məharəti, dünyagörüşünün genişliyi, yaddaşının möhkəmliyi, qavrayışının çevikliyi, hadisələrə münasibətdə mühakimələrinin dərinliyi, rəssional təfəkkür tərzini, daxili müstəqilliyi və cəsarəti, insanlarla əlaqə zamanı yüksək mədəniyyəti, həmsöhbətlərinə misli görünməmiş təsir gücü, inandırıcılıq qabiliyyəti və nüfuzedicilik istedadı, ləyaqəti və tərbiyəsi, bir sözlə, insanı gözəlləşdirən, onu ucaldan bütün xüsusiyyətlərinin möhtəşəmliyi və vəhdəti mənə də bir azərbaycanlı kimi milli mənsubiyyətimə daha dərin məhəbbət hissi yaratdı.

Şəxsiyyət, tale və dövlət

Dövlətçilik tarixindən bəllidir ki, dühalarını tanımayan, onların ideyalarını mənimsəməyən xalq, özünü

dərk edə bilməz, özünü dərk etməyən xalq isə güclü dövlət yarada bilməz.

* * *

Zərdüştün “Avesta”sı İran dövlətini möhkəmlətdi, Yunanıstan və Roma antik fəlsəfədən qüdrət və əzəmət aldı, ərəb dünyasına islam güc verdi, Sovetlər İttifaqı marksizm-leninizmin üzərində təşəkkül tapdı və s.

* * *

Dahi ideyaların ləyaqətli daşıyıcıları yaranmadan həmin ideyalar birbaşa küçələrə və meydanlara yol tapanda səadətdən daha çox fəlakətə çevrilir.

Onların ideyaları qüdrətli və alicənab şəxsiyyətlərin xarakterində təcəssüm etdikdə, insanlığın bütün ali cəhətlərini özlərində birləşdirir, bəşər təbiətinin bitkin və kamil formasını nümayiş etdirir.

Parlaq zəka ilə qüdrətli xarakteri özündə birləşdirən şəxsiyyətlər, dünya xoşbəxtliklərinin ən uca zirvələrini fəth edir, fəvqəlbəşərə çevrilirlər.

* * *

Kuruş, Perikl, Yuli Sezar, Çingiz xan, Şah İsmayıl, Corc Vaşinqton, Mustafa Kamal Atatürk və onlarla başqaları belə şərəfin zirvəsinə yüksələn şəxsiyyətlər-dəndirlər. Onlar hər yerdə, hər zaman güclü olduqları kimi, həm də qalibdirlər.

* * *

Görkəmli ingilis filosofu Frensis Bekon Şah İmayıl Xətai haqqında böyük hörmət və ehtiramla fikir söyləmiş, onun adını dünyanın ən nəhəng fatehləri, zəka və xarakter sahibləri, dövlət baniləri, qüdrətli ruha, yaraşqlı və cazibədar görkəmə malik insanlarla bir sırada çəkmişdir.

Bekon “Gözəllik haqqında” əsərində deyir: “Avqust Sezar, Tit Vespasian, IV Eduard, Alkiviad Afinskiy, İsmayıl Şah yüksək və qüdrətli ruha malik olmaqla yanaşı, zəmanələrinin ən yaraşqlı və cazibədar adamları olmuşlar”. (Frensis Bekon, SSRİ EA, Moskva, “Mısl” nəşriyyatı, 1978, əsərləri, II cild, cəh. 447).

“Şan-şöhrət haqqında” əsərində isə dövlət banisi kimi Şah İsmayılı hakimiyyətin ali pilləsində dünyanın ən azman kişiləri ilə yanaşı, görərək yazır: “Birinci yerdə dövlət banilərini - Romul, Kuruş, Sezar, Osman, İsmayılı yerləşdirərdim”. (Həmin yerdə, səh.472).

* * *

Dühaların qələbəsi heç də onların təsadüfi xoşbəxt taleləriylə bağlı deyildir. Əksinə, xoşbəxtlik ona görə onların taleyinə xidmət edir ki, başqalarından fərqli olaraq, parlaq zəkalarıyla ziddiyyətlərin daxili vəhdətini, mübarizəsini və inkişafını tam halında dərk etməklə xoşbəxt təsadüfləri tarixin bətnində ikən görür, məğzini anlayır, diqqətlə izləyir, vaxtında və yerində qarşılayıb, qüdrətli iradə və xarakterlərilə idarə edirlər.

* * *

Dühalar xoşbəxt təsadüfləri hamının gözü qarşısında olan gözəgörünməz adi həyat materiallarından əxz edib, xoşbəxt zərurətə çevirirlər.

Albanın çox darısqal olması Romulun Roma dövlətini, midiyalıların hökmranlığının həddini aşması Kürüşun İran dövlətini, afinalıların bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə təkbaşına yaşaması Tezeyin Afina dövlətini yaradıb, hökmdar olması üçün xoşbəxt təsadüfün əsası olub.

Dühaları adi insanlardan fərqləndirən cəhət, onların ağılının olmasında deyil, ağılının aydınlığında, genişliyində, dərinliyində və təfəkkürün qanunlarına fitrən mükəmməl sahib olmalarındadır.

Onları birləşdirən ümumi cəhət **“nə görmələri”**dir-sə, ayıran cəhət **“necə görmələri”**dir.

* * *

50-ci illərin ortalarından başlayaraq, müşahidələrimə görə Heydər Əliyevi respublikanın digər dövlət başçıları ilə birləşdirən ümumi cəhət, onların hamısının dövlət başçısı olmalarıdır.

Fərqləndirən cəhət isə, digərlərinin ətrafındakı vəzifəli şəxslərin respublika başçısının yerinə keçmək uğrunda qızğın mübarizə aparmaları, dövlət başçısının isə vəzifəsindən çıxarılması təhlükəsi qorxusu altında əl-qol atması olmuşsa, Heydər Əliyev respublikanı idarə və inkişaf etdirməklə məşğul olmuş, ətrafındakı vəzifəli şəxslər isə zaman və tələbatla ayaqlaşa bilməyib, vəzifələrindən çıxarılmaq təhlükəsi qorxusundan

ona oxşamaq və etimadını qazanmaq uğrunda mübarizə aparmaları olmuşdur. Ona görə də böyük şəxsiyyətlər dövlətlər qurur, onu möhkəmləndirir, əvəzsiz yadigar və qiymətli sərvət kimi nəsillərdən-nəsillərə ötürürlər.

* * *

Qədim latın kəlamı bu baxımdan çox ibrətamizdir:
Hər kəs öz taleyinin dəmirçisidir.

Vəhdət

Zəka və xarakterin qüdrəti baxımından hökmdarları nisbi olaraq bir neçə qrupa bölmək olar. **Birincisi**, zəkası iradəsindən daha güclü olanlar: Romul, Tezey, Osman, Şah İsmayıl, Mustafa Kamal Atatürk kimi dövlət banilərیدirlər ki, özləri vəfat etdikdən sonra yaratdıqları qüdrətli dövlətlər uzun müddət yaşamış və bəziləri indi də yaşayır.

* * *

İkincisi, iradəsi zəkasından daha güclü olanlar: İskəndər, Atilla, Teymurləng, Napoleon kimi fəthlərdirlər ki, az vaxt ərzində çoxlu ölkələr fəth edib, nəhəng imperiyalar yaratmış, amma özlərinin vəfatından sonra imperiyaları da süqut etmişdir.

* * *

Üçüncüsü, zəkası da iradəsi kimi küt və zəif olan

Mixail Qorbaçov kimilərdir ki, təsadüfən əllərinə keçən qüdrətli dövlətləri sağlıqlarında süquta uğradıblar.

* * *

Məlum həqiqətdir ki, imperiyaların həm yaranışı, həm də dağılışı müharibələrlə müşayət olunur. Amma bu da məlum bir həqiqətdir ki, Mixail Qorbaçovdan başqa heç bir imperator imperiyasını möhkəmlətmək üçün onu laxlatmayıb, yenidən qurmaq üçün biabırçılıqla dağıtmayıb.

* * *

Bəlkə Mixail Qorbaçov demokratiyaya hədsiz sədaqətini nümayiş etdirmək üçün bilərəkdən imperiyasını dağıtmışdırğ! Elə isə nəyə görə o, imperiyanı dağıtmaqda ona kömək etmək istəyən xalqlara Bakıda, Tiflisdə, Riqada, neçə-neçə başqa şəhərlərdə və ölkələrdə kütləvi şəkildə, görünməmiş qəddarlıqla divan tutmaq üçün fərman verirdi?

Qədim yunanlar yaxşı deyiblər: **Allah kimi cəzalandırmaq istəyirsə əvvəlcə onun aqlını alır.**

* * *

Daha bir qrup da var ki, həmin şəxsiyyətlərin zəkası da iradəsi qədər parlaq və güclüdür. Belə zəka sahibləri olan insanlar ilahi qüdrətin əlamətlərinin əsl daşıyıcılarıdır.

Dühalar zəkalarıyla uzağı hamıdan tez görür, iradələri ilə hər yerdə, hər zaman güclü olurlar. Onlar hər şeyi bilavasitə özləri dərk və icra etmək qabiliyyətinə

malik olan insanlardır.

* * *

ABŞ Konqresi Corc Vaşinqtona diktator səlahiyyətləri verdi, amma o, bu səlahiyyətlərdən heç vaxt istifadə etmədi. Zabitlərin bir qrupu ölkədə monarxiya yaratmaq fikrinə düşüb, taxt-tacı ona təklif etdi. Amma o, buna razılıq vermədi. Corc Vaşinqtonun ilk prezidenti olduğu ABŞ dövləti, bu gün də dünyanın ən qüdrətli səltənətidir. Onun rəhbərliyi ilə 1787-ci ildə hazırlanan Konstitusiyaya bəzi kiçik dəyişikliklərlə bu gün də qüvvədədir.

* * *

İllər keçdikdən sonra Corc Vaşinqton ömrünün ixtiyar çağında ictimai-siyasi həyatdan uzaqlaşmış, Mounte-Vernonədə yaşayır. Bu zaman Fransanın Birləşmiş Ştatlara müharibə elan etmək fikrində olması haqqında məlumatlar yayılır. Ölkənin başı üzərində təhlükənin dolaşdığını hiss edən ABŞ-ın ikinci prezidenti Adams Cons, qoca Corc Vaşinqtona müraciət edərək deyir: **“Bizə Sizin adınızdan istifadə etmək lazımdır. Əgər buna icazə versəniz, biz Sizin adınızda bütöv bir ordudan daha çox güc taparıq”**.

Corc Vaşinqton bütün vəzifələrini təhvil verib, şəxsi həyatını yaşamağa başlayır. Birləşmiş Ştatlarda isə ittifaqın dağılması təhlükəsi reallığa çevrilməyə başlayır. Bunu eşidən məşhur qanunverici, ABŞ-m üçüncü prezidenti Cefferson Tomas Corc Vaşinqtona yazır: **“Bəzən elə əvəzedilməz xarakterlər olur ki, cəmiyyətin onların şəxsi xoşbəxtliyini xalqı xoşbəxt gələ-**

cəyə qovuşduranadək məhdudlaşdırmağa haqqı çatır. Hazırda bütün ittifaqa Sizin vəziyyətiniz belə görünür və hamının ümidi sizədir”.

* * *

Peşə, peşəkarlıq bütün sahələrdə olduğu kimi, dövlətçilikdə də qüsurları aradan qaldırmaq zərurətindən yaranıb. Mixail Qorbaçov isə dövlətdə qüsurları aradan qaldırmaq üçün böyük şəxsiyyətləri, istedadlı, təcrübəli, peşəkar kadrları cılız, satqın, istedadsız və naşilərlə əvəz etdi.

* * *

Çingiz xan və Teymurləng qələbələrinin intizamsız, kortəbii hərəkətlə bağlı olması haqqında Avropada təsbit olunmuş fikirləri Napoleon qətiyyətlə rədd edərək deyir ki, **dərindən, peşəkarlıqla düşünülməmiş, metodikası, dəqiq strategiya və taktikası olmayan heç bir tədbir qələbə ilə nəticələnmə bilməz.**

Çingiz xan və Teymurləng müharibələri düzgün və əsaslı aparıblar. Onların qələbəsi ideya ilə peşəkarlığın, qüvvə ilə metodun tarazlığının məntiqli nəticəsi idi.

* * *

Napoleonun eyni rəqiblərinə dəfələrlə çox asanlıqla qalib gəlməsinin sirrini heç kim açıqlaya bilmirdi. Bunun sirrini ondan soruşanda cavab verir:

“Mən döyüşə hazırlaşanda düşünürəm ki, Napoleonla vuruşmağa gedirəm və Napoleona qalib gəl-

mək səviyyəsində hazırlaşırım. Rəqiblərim isə, əksinə, belə hesab edirlər ki, özləri səviyyəsində rəqiblə döyüşməyə gedirlər. Ona görə də hər dəfə onlar məğlub olur, mənsə qalib gəlirəm.”

* * *

Heydər Əliyevin də məğlubedilməzliyinin, siyasi qələbələrinin sirri bunda idi. Rəqiblər hər dəfə Heydər Əliyevlə siyasi mübarizəyə girişmək üçün hazırlaşanda, elə zənn edirdilər ki, özlərinin səviyyəsinə uyğun rəqiblə döyüşə gedirlər. Buna görə də mübarizəyə özlərinin qabiliyyəti səviyyəsində hazırlaşır və məğlub olurdular.

Heydər Əliyevə qalib gəlmək üçün yeni Heydər Əliyev lazım idi. İkinci Heydər Əliyev isə yox idi.

* * *

Belə şəxsiyyətlərin mübarizələrinin sonu əvvəlcədən düşündükləri nəticələrlə üst-üstə düşür.

Xatirə

Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiya layihəsini hazırlayan dövlət komissiyasının üzvü kimi mənə Heydər Əliyevlə bir neçə ay birgə işləmək nəsim oldu. O, komissiyanın sədri kimi bütün məsələlərə son dərəcə həssaslıqla yanaşırdı. Bu böyük tarixi sənədin hazırlanması zamanı onun siyasi müdrikliyi, geniş dünyagörüşü, təmkini, mübahisəli məsələləri sona qədər sərbəst fikir mübadiləsi şəraitində həll etməsi komis-

siyanın iclaslarında demokratik şərait yaradır, düşüncələrdə fikir azadlığı və plürializm üçün meydan açır-
dı.

* * *

Azərbaycanın dövlət dili haqqında geniş ümumxalq müzakirələrində nə qədər böyük iradə və uzaqgörənlik göstərməsini bütün xalq müşahidə etdi. Bununla əlaqədar komissiyanın iclaslarında dediyi çox ibrətamiz fikirlər qəlbimdə əbədi kök salmışdır: **“Azərbaycan” sözü çox kövrəkdir. O, yenicə pöhrələnir, qolbudaq atır, özünü dünyaya tanıdır, tarixdə yerini tutur. Onunla ehtiyatlı davranmaq lazımdır”. Və yaxud “Biz nə vaxta kimi özümüzə “böyük qardaş” axtaracağıq?! Biz hamı ilə bərabər hüquqlu xalqıq, heç kimə “kiçik qardaş” deyilik! Dünya birliyinə də bu hüquqla daxil olmuşuq. Məgər bunun uğrunda mübarizələrdə şəhidlər verməmişik?!”**

* * *

Heydər Əliyev Azərbaycan Konstitusiyasında uzun illərin mübahisələrinə, lüzumsuz fikir ixtilaflarına görünməmiş müdrikliklə son qoydu, zəkasının nuru ilə ən qaranlıq nöqtələri işıqlandırıb xalqa göstərdi, güclü iradəsi ilə məcrasından çıxmış bir çox həqiqətləri yoluna qoydu.

Heydər Əliyevin müdrikliyi onda idi ki, o, prezident kreslosundan prezident gözü ilə xalqın arzu və istəklə-

rini görüb götürür, xalqın arasına girib, xalqın gözü ilə prezidentliyin mahiyyətini dərk edirdi. Bu ikitərəfli əlaqə-vəhdət xalqla hakimiyyətin birliyinin qırılmaz tellərlə möhkəmləndirir, yeganə, vahid orqanizmə çevirirdi.

Nikkola Makiavelli belə tarixi şəxsiyyətləri nəzərdə tutaraq yazmışdır: **“Onlar insanlığın mahiyyətini dərindən anlamaq üçün qüdrətli hökmdar, hökmdarlığın təbiətini tam dərk etmək üçün müdrək insan olmağı bacarırlar”**.

BİR MÜDRİK KƏLAMIN MÖCÜZƏSİ

Plutarxın yazdığına görə Lidiyanın hökmdarı Krezin xahişi ilə antik dünyanın ən parlaq zəkali insanlarından biri, məşhur qanunverici Solon onun sarayına dəvət olunur.

Çar Solondan qiymətli məsləhətlər almaq əvəzinə, onu var-dövləti, təmtəraqlı taxt-tacı, qiymətli daş-qaşları, dəbdəbəli geyimləri və həyat tərzi ilə heyrləndirməyə çalışır. Solon isə bunlara əhəmiyyət verməyərək, bir kəlmə də danışmır. Nəhayət, Krez Solondan soruşur: **“Dünyada məndən xoşbəxt insan tanıyırsanmı?”**

Solon cavabında ona deyir ki, **insan həyatda ikən onun xoşbəxt həyat yaşamasını söyləmək, yarım qurtarmamış kimi isə qalib elan etməyə bənzəyir. Kim bilir, qarşıda bizim hər birimizi hansı təhlükələr, məşəqqətlər, əzablar və daha nələr gözləyir.**

Mənim hökmdarım, dəmirlə səndən yaxşı silahlan-

mış kimin isə öz qoşunu ilə ölkənə hücum etməsi, bütün bu daş-qaşlara, qızıllara, var-dövlətinə və təmtəraqlı taxt-tacına sahib olmaq üçün kifayətdir. Qüdrətli hökmdarların taxtı at beli, tacı dəbilqəsi, bər-bəzəyi isə yaraq-yasağıdır.

* * *

Krezin söz sərrafı olmadığını hiss edən Solon saraydan çıxıb gedir. Bir müddət keçəndən sonra İran şahı, fəth Kuruş at belində, başında dəbilqə, dəmir yaraq-yasaqla hücum çəkib Lidiyanı işğal edir. Krezin var-dövlətinə, daş-qaşına sahib olur, dəbdəbəli həyat tərzinə qənim kəsilir, onun özünü isə tonqalda yandırmaq haqqında hökm verir. Əli qolu qandallı, əsir düşmüş Krezi yandırmaq üçün tonqalın yanına gətirərkən o, var gücü ilə bağırır: “Ay, Soolo-on!”

Kuruş təəccübdən donub qalır. Öyrənmək istəyir ki, Krez çıxılmaz bədbəxtliklə üzləşəndə Solonu nə üçün çağırır? Solon adamın, yaxud Krezin inandığı Allahın adıdır?

Krez heç şeyi gizlətmədən müdrik Solonla görüşü zamanı onunla söhbətini təfərrüatı ilə danışır. Kuruş Krezin sözünə inanır. Həyat həqiqətindən düzgün nəticə çıxarır. Krezi azadlığa buraxır, ömrünün sonuna kimi onunla hörmətlə rəftar edir.

* * *

Beləliklə, parlaq zəka və qüdrətli idrak sahibi Solonun bəsirət gözünün irəlicədən gördüyü və xəbər verdiyi müdrik kəlamın mocüzəsi bir hökmdarı ölümdən qurtarır, digərini kamilləşdirir. Özünə isə tarixdə əbə-

di şərəfli yer qazandırır. Ona görə də antik yunanlar parlaq zəka və bəsirət gözünün nuru, müdrikliyin şahı olan fəlsəfəni “**müdrikliyi sevirəm**” adlandırmışlar.

Bəsirət

Heydər Əliyev respublikanın rəhbərləri, tanınmış elm, ədəbiyyat, mədəniyyət xadimləri, mətbuat işçiləri ilə birgə tez-tez rayonlara gedir, kənddə iqtisadi-sosial problemlərin vəziyyətini öyrənir, adamlarla birbaşa görüşüb, onlarla hal-əhval tutur və gələcək fəaliyyətini qurmaq üçün şəxsən gördüklərindən iş proqramı kimi istifadə edirdi. Gözündən isə heç vaxt, heç nə yayınmırdı.

* * *

Adətinə görə rayonları gəzərkən, onun tələblərinə cavab verən bölgədə hamı ilə birgə qəbulda iştirak edir, süfrə başında bir daha onların fikirlərini öyrənir, ümumi nəticə çıxardı.

* * *

O, düşüncələrində çox qətiyyətli idi, lakin fikirlərini hamıdan əvvəl açıqlamırdı. Hesab edirdi ki, bu diskussiyaya son qoyar, ayrı-ayrı adamların məsələyə sərbəst yaradıcı münasibətinə mənfi təsir göstərer. Ona görə də əvvəl hamını dinləyər, onların fikirlərini dəqiqliyi ilə öyrənər, diskussiya aparar, konsesium yaranandan sonra qərarını söyləyərdi.

* * *

Bir dəfə gərgin və səmərəli iş günündən sonra Lənkəranda qəbul - şam yeməyi təşkil edildi. Buraya 120-dən artıq adam dəvət olunmuşdu. Hamı Heydər Əliyevin gəlişini gözləyirdi. O, geniş zala daxil olub süfrə başına keçdi.

- "Hamı iştirak edirmi?", - deyərək Lənkəran rayon partiya komitəsinin birinci katibi İsa Məmmədova üz tutdu.

Dəvət olunanların qeydiyyatını aparanlar işarə ilə hamının bir nəfər kimi iştirak etdiyini təsdiq etdilər.

- Bəli, Heydər Əliyev, hamı iştirak edir, - deyərək İsa Məmmədov cavab verdi.

Heydər Əliyev sualının cavabını alana kimi zalı anı olaraq nəzərdən keçirdi və dedi:

- Bəs, şair Nəriman Həsənzadə niyə yoxdur, onu dəvət etməmişiniz?

Hamı yerindəcə donub qaldı. Nəriman Həsənzadə doğrudan da məclisdə yox idi. 120 nəfərin içərisində anı olaraq nəzər yetirməklə bir nəfərin olmamasını dərhal müəyyən etmək hamı üçün müəmmaya çevrilmişdi.

Fikirləşdik ki, Heydər Əliyevin ona deyəcəyi sözü var, ona görə bu məsələyə xüsusi diqqət yetirir.

Nərimanın axtarışına çıxıb, onu tapdıq.

Köhnə dostlarından biriylə rastlaşdığı üçün ziyafətə yubanmışdı. O, içəri daxil olub, salam verdi. Üzünü Heydər Əliyevə tutub dedi:

- Üzr istəyirəm, Heydər Əliyev, bir qədər gecikmişəm. Eşdirəm Sizi.

- Keç otur. Sizə heç bir sözüm yoxdur, sadəcə, zala nəzər salanda, hiss etdim ki, zalda bir nəfər yoxdur, o

da sənsən.

* * *

Yenidən hamı təəccübdən donub qaldı. Heydər Əliyevin bəsirət gözünün sayıqlığı çevik, dəqiq və ağlasığmaz dərəcədə sərrast idi.

Doğrudan da o, məclisin sonuna qədər Nəriman Həsənzadə ilə bağlı heç bir məsələyə toxunmadı.

Təyyarədə görüş

Çin Xalq Respublikasına rəsmi səfərə yola düşərkən mən özümü təyyarəyə zorla çatdırdım. Çünki Sankt-Peterburqda MDB ölkələri Parlamentlərarası Assambleyasının sessiyasından qayıdan kimi dərhal Heydər Əliyevin başçılıq etdiyi dövlət nümayəndə heyətinin tərkibində Çinə yola düşməli idim.

* * *

Təyyarə lazımı yüksəkliyi alandan sonra Heydər Əliyev xoş təbəssümlə nümayəndə heyətinin ümumi salonuna daxil oldu. Heyətin bütün üzvləri ilə bir-bir görüşüb söhbət etdi, onların əhvalını yüksəltdi.

Növbə mənə çatdı. Xüsusi təbəssümlə: Aha, - dedi, bir saat da geciksəydin bu böyük səfərdə mənimlə birgə iştirak etməkdən məhrum olacaqdın. Mən gecikməyimin səbəblərini izah etmək istəyəndə o dedi:

- Hər şeyi yaxşı bilirəm, sənin hər addımın haqqında mənə məlumat verirdilər.

- Görünür Sizinlə birgə bu böyük səfərdə iştirak etmək mənə qismət imiş, - dedim.

- Əlbəttə, belə olmasaydı, indi biz burada söhbət edə bilməzdik,- dedi, sonra gülərək əlavə etdi:- Hər halda, bu qismət yaxşı əlamətdir.

Xatirə

Çin Xalq Respublikasında səfərdə olarkən Heydər Əliyev başda olmaqla Azərbaycan nümayəndə heyəti çox yüksək səviyyədə qəbul olundu. Mən bu səfərdə bir epizodu heç vaxt unutmayaçağam.

Məlum həqiqətdir ki, dövlətlərarası rəsmi görüşlərin protokolları əvvəlcədən hazırlanır və ona dəqiq əməl olunur. Lakin burada mənim heç yerdə görmədiyim bir hadisə baş verdi. Çin Xalq Respublikasının sədri Xu Tszintao Heydər Əliyevlə görüşükdən sonra çox yüksək əhval-ruhiyyə ilə öncədən müəyyən edilmiş protokola əlavələr etdi.

Nümayəndə heyətinin Şanxay şəhərində olması nəzərdə tutulmamışdı. Xu Tszintao Heydər Əliyevə bildirdi ki, Siz ÇXR-ya rəsmi səfərə gəlmisiniz, lakin protokolda Şanxaya getməyiniz nəzərdə tutulmamışdır. Mən xahiş edirəm protokoldan əlavə Şanxayda da olasınız. Çünki Şanxay mənim doğulub, boya-başa çatdığım şəhərdir.

Heydər Əliyev onun təklifini məmnuniyyətlə qəbul etdi. Bu təklif Heydər Əliyevin bütün rəsmi titullarından yüksəkdə duran, onun böyük şəxsiyyətinə olan yüksək hörmət və ehtiram əlaməti idi. Bunun sayəsində biz Şərqi ən gözəl şəhərlərindən biri olan Şanxayı ziyarət etdik.

* * *

Çin Xalq Respublikasından qayıdarkən yolüstü Alma-Ataya enməli olduq. Nümayəndə heyəti hava limanında istirahət etdi. Heydər Əliyev isə Qazaxstan Respublikasının prezidenti Nursultan Nazarbayevlə görüşə getdi.

* * *

Alma-Atadan Vətənə dönərkən Heydər Əliyev nümayəndə heyətinin bir neçə üzvünü təkbətək prezident salonuna söhbətə dəvət etdi. Mən orada prezidentlə səmimi söhbət etdim. ÇXR-ya rəsmi dövlət səfərinin əhəmiyyəti haqqında fikirlərimi bildirdim. Söhbət sərbəst, qarşılıqlı fikir mübadiləsi şəraitində gedirdi. O, Alma-Atada Nursultan Nazarbayevlə görüşünün səbəbini açıqladı.

* * *

Heydər Əliyev Moskvada, Kreml xəstəxanasında müalicə olunarkən (əgər bunu “müalicə” adlandırmaq mümkündürsə) başqalarından fərqli olaraq, Nursultan Nazarbayev hər dəfə Moskvaya gələndə heç nədən, heç kimdən çəkinmədən Heydər Əliyevə baş çəkir, onun vəziyyəti, müalicəsi və digər problemləriylə marqlanırmış.

* * *

“Ona görə də mən çətin günün sınağından uğurla çıxan dostum Nursultan Nazarbayevlə görüşmə-

dən, salamlaşmadan, hal-əhval tutmadan Qazaxıstan səmasından uçub keçə bilməzdim”, - deyə Heydər Əliyev fikrini tamamladı.

Mən sonralar da bu dostluğu diqqətlə izlədim və bir daha inandım ki böyük şəxsiyyətlərin özləri kimi onların dostluqları da böyük, səmimi və hamı üçün ibrətamizdir.

İnsanlıq statusu

Harada, nə vaxt zülmət çökür, hamı görmək, düşünmək və ayırd etmək qabiliyyətini itirir, orada nihilizm hakim kəsilir.

Fridrix Nitşe bu haqda yazır: **“Nihilizm nəyi ifadə edir? - Onu ifadə edir ki, yüksək dəyərlər dəyərini itirir. Məqsəd yoxdur. Heç kəs “nə üçün?” sualına cavab tapa bilmir.”**

Tarixi faktlar göstərir: o yerdə ki, zülmət çökür, heç kəs **“nə üçün?”** sualına cavab tapa bilmir, yüksək dəyərlər əhəmiyyətini itirir, o yerdə, o zaman Heydər Əliyev daha aydın görür, düşünməyə, hər şeyi düzgün ayırd etməyə başlayır və nəinki **“nə üçün?”**, həm də **“nə etməli?”**, **“necə etməli?”** suallarına mükəmməl cavab tapır.

* * *

1990-cı ilin qanlı yanvar faciəsi günlərində hamının gözlərinə zülmət çökdü. İnsanlar aydın görmək, düşünmək və ayırd etmək qabiliyyətini itirdilər. Özlərini xalqın lideri elan edənlərin hərəsi bir tərəfə qaçıb gizlənməyə, canını xilas etməyə çalışdı.

* * *

O zaman Heydər Əliyev hamıdan fərqli olaraq, hadisələrin mahiyyətini daha aydın gördü, düşünməyə və hər şeyi düzgün ayırd etməyə başladı.

Birbaşa şəhər-bələnin üstünə hücum çəkdi, ruslar demişkən **“anındaca öküzü buynuzlarından yapışdı”**.

Moskvada Azərbaycan SSR-in nümayəndəliyinə gəlib, mətbuat konfransı keçirdi. Yanvar faciəsinin bütün qaranlıq məqamlarına işıq saçdı. SSRİ rəhbərliyinin, xüsusilə Mixail Qorbaçovun məkrli əməllərini cəsarətlə ifşa etdi.

Azərbaycanın üzərinə çökdürülmüş zülmət pərdəsini qaldırıb, onu aydınlığa çıxartdı və bütün dünyaya göstərdi.

* * *

1990-cı ildə Heydər Əliyevin heç bir dövlət vəzifəsi yox idi. Öz əməlləri ilə adi, sıradan insan, vətəndaş statusunu ölkə başçısının statusundan da yüksəklərə ucaltdı.

O, parlaq zəkasının və qüdrətli xarakterinin vəhdəti ilə harada, nə vaxt, hansı vəzifədə və şəraitdə işləməsindən asılı olmayaraq, ona qədər o yerdə işləyən insanların ağı və iradəsinin, gücünün, son həddi hesab edilən hər şeyi sonsuzluğa qədər dartıb açmışdır.

* * *

Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyəti göstərdi ki, güclü şəxsiyyətlərin qarşısında ən nəhəng imperiya rejimi də, ən rəzil hökmdarların qəddar qadağaları da, iq-

tidar da, onların hazırlayıb dövriyəyə buraxdığı konsepsiyalar da, radikal müxalif partiyalar da, daxili və xarici düşmən qüvvələr də, çılğın xarakterlər də, ölüm saçan silahlar da, hətta vətəndaş müharibəsi yaratmaq təhlükəsi də acizdir. **Onun yalın əli toplu-tüfəngli əllərdən, şəxsi zəkası və iradəsi hakimiyyət strukturlarının strategiya və taktikasından, keçmiş müasirlərindən, müraciəti ordudan güclüdür.**

Epiloq əvəzi

Tarixin sərt dönüş məqamlarının dərsləri öyrədir ki, böyük epoxalar özlərinə layiq nəhəng şəxsiyyətləri, yaranmağa başlayan yeni dövlətlər isə həqiqi baniləri axtarırlar. Zaman ona süvar olmaq istəyən saxta şəxsiyyətləri “Yalançı Dmitri”lər kimi topunun lüləsinə keçirib gəldiyi yerə tullayır.

* * *

Parlaq zəkalar insanların beyinlərini işıqlandırır, onları vəcdə gətirir, güclü xarakterlər onların qəlbinə cəsəret verib, inamla qərinələrin, əsrlərin dərinliklərinə aparır. Tarixi qələbələr - tarixi şəxsiyyətlərin nəsi-bidir.

* * *

Tarix - acizlərlə müxalifətdə, güclülərlə irtifaqdadır. O, acizlərə onların acizliyini bağışlamır, bəllərini dərhal səhifələrindən silib atır, dühalarda,

güclü şəxsiyyətlərdə təzahür edib, onlarla ittifaqda böyük gələcəyə gedir.

Güc isə zəka ilə xarakterin qüdrətində və vəhdətindədir.

Nəfs haqqında

Tarixin fəlsəfəsi

Mən bu yazıda nəfs anlayışının hərtərəfli, elmi təhlilini vermək fikrindən uzağam. Qədim zamanlardan başlayaraq xalq nağıllarda, bayatılarda, zərb-məsəllərdə və atalar sözlərində bu məsələyə münasibətini dönə-dönə bildirmiş, dünyanın dahi mütəfəkkirləri bu haqda çox dəyərli fikirlər söyləmişlər.

Məqsədim tarixin müxtəlif dövrlərində, hakimiyyətin müxtəlif formalarında, hökmdarlığın müxtəlif üsul idarələrində və ən nəhayət, xalq həyatında nəfsin, tamahkarlığın, hərisliyin və ehtirasın doğurduğu izzətlər, ictimai-siyasi bəlalər haqqında məni düşündürən və narahat edən bəzi problemlərə toxunmaqdır.

Məqsədim ona görə tarixə müraciət etməkdir ki, insan dünyanın əvvəlini görmək üçün çox gec doğulur, sonunu izləmək üçün isə çox tez ölür. Yalnız tarixi öyrənməklə düşüncələrdə yaranan bu təbii boşluğu doldurub, bugünkü bəlalaramızı doğuran səbəblərin köklərini dərinləndirən və dürüst dərk edə bilər.

Tarix bizi nümunələr və təcrübələr əsasında tərbiyə edən fəlsəfədir.

* * *

Yırtıcı heyvanların silahı - dişləri, pəncələri və caynaqları hər an döyüşə hazır olduğu kimi, insan nəslinin də ən güclü silahı və qiymətli sərvəti - biliyi, düşüncə

və mühakiməsi həmişə əlinin altında olur və hadisələrə dünyagörüşünün, əxlaqının və fəlsəfəsinin məntiqi daxilində cavab verir.

Hörmüz və Əhrimən

İnsan özünü tanıyan kimi instinkdən daha çox ağıla üstünlük vermiş, öz fəlsəfəsini yaratmış, hadisələrin gedişini zorla yox, ağılla idarə etmək arzusunda olmuşdur. Qəbilə və tayfaların idarə olunması güclü və cəsururların əlindən ağıllı və tədbirli adamların əlinə keçməyə başlamışdır. Onlar soyuq və qaranlıq gecələrə istilik və işıq verən Zərdüştün əbədi, müqəddəs oduxeyir Allahı Hörmüzü alqışlamış, qara qüvvələri və şər ruhları - Əhrimanı lənətləmişlər.

Əslində nə Əhriman var idi, nə də Hörmüz. Onlar, insanların cəbhələrə bölünmüş dünyagörüşləri idi. Lənətlənən də, alqışlanan da, lənətləyən də, alqışlayan da insanlar idi. Bu, bəşər tarixinin əbədi mübarizəsi - nəfs müharibəsi idi.

Birincilər, yalnız öz mənafeələrinə və nəfslərinə xidmət edən mübarizəni ədalətli, mübarizəyə uğur gətirən hər hansı vasitəni, alət və silahı isə müqəddəs hesab edirdilər. Onlar düşünürdülər: **əgər mən özüm üçün çalışsam, bəs kim mənim üçün çalışar?!**

İkincilər, qədim zamanlardan alicənab insanlar üçün mövcud olan **“Hər kəs öz əməlləri üçün birinci növbədə hamıdan çox özündən utanmalıdır”** əxlaq prinsipini əsas götürürdülər. Onlar düşünürdülər: **əgər mən yalnız özüm üçün yaşayıb, çalışsam, onda mən kiməm və yaxud nəyəm?!**

Beləliklə, birincilərlə ikincilərin - instinklə əxlaqın,

eqoizmlə altruizmin, iblislə insanın, şərlə xeyirin, Əhrimənlə Hörmüzün əbədi savaşı başlandı.

* * *

İntibah dövründə tarixçilərin, filosofların, siyasətşünasların diqqətini cəlb edən, ən qüdrətli hökmdarların, hətta Napoleon Bonapartın stolüstü kitabı olan “Hökmdar” əsərində Nikollo Makiavelli onlara belə məsləhət verirdi: **“... qoy hökmdar heyvanlardan ikisinə daha çox oxşasın: aslana və tülküyə. Aslan tələlərdən qorxur, tülkü canavarlardan. Hökmdar tülkü kimi tələdən yan keçməyi, şir kimi canavarları qorxutmağı bacarmalıdır. Kim daim aslana bənzəyirsə, o bir gün tələni görməyə bilər”**. (H. Makiavelli, seçilmiş əsərləri. Bədii ədəbiyyat, Moskva, 1982, səh. 351.)

* * *

Tələni görmədiyi üçün Qay Yuli Sezar faciəli şəkildə qətlə yetirildi. O, övladlığa götürdüyü bacısı nəvəsi Oktavianı özünün birinci varisi - vəlihədi təyin etmişdi. Bu səbəbdən hakimiyyətə gələn Oktavian, ömrü boyu tülkü kimi tələlərdən yan keçib, siyasətbazlıqla hakimiyyətdə Sezarın əldə edə bilmədiklərinə nail oldu. Onun hökmdarlığının amiranəliyinin, hakimiyyətinin ehtirasının sonu yox idi. Lakin bu hüdudsuz arzu və istəklərinə təkbaşına nail olmaq üçün kifayət qədər bacarıq, qabiliyyət və istedadla malik deyildi. Onun yeganə istedadı öz qabiliyyətinin məhdudluğunu dərk etməsi idi. Anlayırdı ki, arzuları qabiliyyətinə tən deyil. Ona görə də istedadlı, bacarıqlı, qabiliyyətli və çox sə-

daqətli məsləhətçilər axtarıb tapdı. **Onların birinin adı Metsinat, digərininki Aqrippa idi. Aqrippa ona monarxiyadan imtina etməyi məsləhət bildi. Metsinat isə başqa cür düşünürdü: respublika qurub, təəbələrə azadlıq vermək uşağın və ya dəlinin əlinə qılınc vermək deməkdir. Yəni, kütlənin azadlığı ləyaqətli adamlar üçün dəhşətli köləlik və ölümdür. Metsinat Oktaviana daha sonra deyirdi: “Düşünmə ki, sənə tiran olub, xalqı və senatı köləliyə məhkum etməyi məsləhət görürəm. Fikrimcə, ətrafına topladığın sədaqətli və yaxşı adamlarınla qanunlar hazırlayıb, seneta və xalqa diktə etmək həm sənin üçün, həm də dövlət üçün faydalı olardı. Belə rejimdə kütlə içərisindən heç kəs etiraz səsini qaldıra bilməz”.**

* * *

Oktavian bu yolu seçdi. Bu yol Oktavianın həyatında və siyasi fəaliyyətində özünü necə göstərdi?!

Hakimiyyətinin ilk mərhələsində açıq düşmənlərini - respublika tərəfdarlarını və demokratları Roma imperiyasının, respublika və demokratiyanın düşmənləri adı altında qılıncdan keçirdi, özünü bütün vicdanlı adamların, demokratiyanın, ədalətin hamisi elan etdi. Hətta müqəddəslik rəmzi daşıyan **“Avqust”** ləqəbini aldı.

* * *

Çinlilər deyirlər ki, qaranlıq otaqda qara pişiyi tapmaq çox çətindir, xüsusən, pişik ümumiyyətlə otaqda olmayanda. Hökmdar üçün də açıq düşmənlərini məhv etmək bir o qədər çətin deyil. Əməlləri üçün

birinci növbədə hamıdan çox özündən utanan alicənab, vicdanlı adamları; axlaqı, alturizmi, insanlığı, yalnız öz nəfsi və mənafeyi uğrunda ən ləyaqətsiz mübarizəni müqəddəs və ədalətli hesab edən gizli düşmənlərdən qorumaq daha çətinidir. Ələlxüsus, hökmdarların daxilən bu haqda ümumiyyətlə fikri və məqsədi olmayan da və ya özü batində həmin gizli düşmənlərlə dilbir olanda...

* * *

Oktavian Abqust belə hökmdarlığın klassik nümunəsi idi. O, hakimiyyətini möhkəmləndirdikdən sonra qanunlarda konsulların, senatorların səlahiyyətlərində, xalq tribunlarının hakimiyyətində dəyişikliklər etməklə arzusunda olduğu monarxiya və diktaturanın bütün prinsiplərini Roma Respublikasının Konstitusiyasında rahatca yerbəyer edib, formaca respublika, məzmunca monarxiya olan bir dövlət qurumu yaratdı və imperiyada bütün hakimiyyəti əlində cəmləşdirdi. Siyasi ideyalar tarixində onun bu böyük “**kəşfi**” özündən sonrakı bir çox hökmdarlar üçün örnək, istibdada söykənən dövlət quruculuğu üçün əbədi “**töhfə**” oldu.

Bunun nəticəsində Oktavianın “**demokratik**” Roma Respublikasında alicənab, vicdanlı adamları instinkt, eqoizm və iblis kimi gizli düşmənlərdən qorumaq, Çində qaranlıq otaqda olmayan qara pişiyi tapmaqdan daha çətin idi.

* * *

Onun dövründə bayramların, təntənəli anım günlərinin, ümumxalq şənliklərinin sayı ildən ilə artırdı. İm-

peratorun doğum günündə qurbanlar kəsilir, qazandığı qələbə günlərində kütləvi ev şənlikləri keçirilirdi. 16 yanvarda “**Avqust**” ləqəbini, 4 fevralda “**Millətin atası**” titullarını aldığına görə, 6 martda **baş kahin seçildi**, 12 oktyabrda **Misirdən qələbə ilə qayıtdığı üçün**, 4 iyulda **İspaniyadan qayıdışı münasibətilə** günlərlə bayramlar keçirilir, şərəfinə arkalar, məbədlər tikilir, həmin tikintilərin ildönümləri xüsusi təntənələrlə qeyd olunurdu. İctimai əhval-ruhiyyəni daim iradəsinin təsiri altında saxlamaq üçün Metsinatın vasitəsilə mədəniyyət, incəsənət, ədəbiyyat işçilərinə “**qəyyumluq**” edir, onların yaradıcılığını rejiminin möhkəmlənməsinə yönəldirdi. Məşhur şair Vergili “Eneida” əsərində onu ilahiləşdirmək istəyirdi. Lakin əsər başa çatmamış şair dünyasını dəyişir. Ölümqabağlı vəsiyyət edir ki, yarımçıq əsər yandırılınsın. Görünür, o, bu əsəri yazmağa başladığı üçün peşmançılıq hissləri keçirirmiş. İmperator onun vəsiyyətinin əskinə olaraq, şairin dostlarına əsəri tezliklə tamamlatdırıb, geniş təbliğ etdirir. Bunu şairin yaradıcılığına ehtiram əlaməti kimi qələmə verir.

* * *

Dünyanı səhnə, hökmdarı baş rolda çıxış edən aktor, xalqı tamaşaçı hesab edən Oktavian Avqust, ölüm məqamında əshabələrini ətrafına toplayaraq, bu böyük və maraqlı həyat komediyasının baş rolunda uğurla oynamasından razılıq əlaməti olaraq ruhunu tapşırarkən, tamaşanın müvəffəqiyyətlə bitməsinin rəmzi kimi əl çalıb, onu, əsərin baş qəhrəmanını sürəkli və gurultulu alqışlamağı vəsiyyət etmişdi.

* * *

Oktavianın hakimiyyətə olan hərarətli ehtirası, onun ön plana çəkilməmiş şəxsi mənafeyinə xidmət edən siyasətçiliğinin komizmi Roma demokratiyasının faciəsinə çevrildi. Sonra həmin faciənin baş rolunda Neron və Kaligula kimi iyrenc müstəbidlər oynadılar. İmperiyada teatr tamaşalarının səhnələrini qladiator döyüşlərinin arenaları əvəz etdi. İnstinkt əxlaqı, egoizm, altruizmi, iblis insanı, Əhrimən Hörmüzü üstələdi, hər kəs öz acgöz nəfsinin köləsinə çevrilib, şəhvetini doyurmaq üçün vuruşub, nəinki kim olduğunu, hətta nə olduğunu belə unutdu. İmperiyanın böyüklüyü və əzəməti nəfsin hüdudsuz hərisliyinə dözmədi: **ölkə Qərbi və Şərqi Roma imperiyasına parçalandı, daha sonra isə tarixin səhnəsini tərk etdi.**

Harmoniya və zərurət

Yuli Sezar hakimiyyət ehtirasının və iştahının, Roma imperiyası isə istibdadın və müstəbidlərin nəfsinin qurbanı oldu.

Tarixin ən qüdrətli hökmdarını, ən yenilməz imperiyasını qətlə yetirən nəfsin əndazəsizliyi tarixin bütün dövrlərindən tülkü kimi tələlərdən yan keçərək, bu günümüzdə yetmiş, hələ də əndazəsinə sığınıb, təbii, bəşəri harmoniyada, yerini tapmamışdır. Ona görə də tarixin hazırkı istiqamətinin gedişi, cəmiyyətin daxili ziddiyyətlərinin tendensiyaları - super varlıqların yaranması hesabına kasıb və dilənçilərin, qaçqın və köçkünlərin sayının sürətlə artması, maddi nemətlərin istehsalı ilə istehlakı, iş yeri ilə işləməyə tələbat arasında ta-

razlığın pozulması, silah istehsalının artması və onun lazım olmayan əllərə keçməsi təhlükəsinin reallaşması, ekologiyanın çirklənməsilə təmizlənməsi arasında uyğunsuzluğun dərinləşməsi, milli münasibətlərin kəskinləşməsi, zorun, qəddarlığın açıq-aşkar təbliği və təqdiri, instinktin mənəviyyatla mübarizəsinin kəskinləşməsi, bir sözlə hər şeyin bir məqsədə, var-dövlət yığmağa, nəfsə, hərisliyə tabe edilməsi harmoniyayı tam disharmoniyaya çevirir, cəmiyyəti isə məhvə aparır.

Hazırda nüvə silahlarının və hətta dövlət hakimiyyətlərinin, terroristlərin və ekstremistlərin əlinə keçmək ehtimalı artır. Ən başlıcası odur ki, ağılla əxlaq arasındakı harmoniya və balans pozulur. Ağıl insanın düşünmə, dərk etmə qabiliyyəti olmaqla, təbiətin, cəmiyyətin, təfəkkürün qanunauyğunluğunu öyrənən əvəzolunmaz silahdır. Əxlaq isə altruizm və humanizmə söykənərək, ağılı cəmiyyətin tərəqqisinə və xoşbəxtliyinə yönəldən güclü vasitədir. Ağıl əxlaqla ittifaqa girəndə yaradıcı, girməyəndə isə dağıdıcı qüvvəyə çevrilir.

Tarix boyu insanlar siyasət, din, fəlsəfə, ədəbiyyat, mədəniyyət, bir sözlə, ictimai şüurun bütün formalarında ağılı əxlaqa tabe etməklə, cəmiyyətdə tarazlıq yaratmağa çalışmışlar. Hazırda ictimai şüurun bütün formalarına şou, əyləncə elementləri qatmaqla, onları dünyagörüş və əxlaq kateqoriyasından emosional təsir formasına çevirirlər. Min illər ərzində ciddi cəza tədbirləri, hətta ayrı-ayrı insanların daşqalaq olunması nəticəsində cəmiyyətdə bərqərar edilmiş mərdlik, namus, şərəf, ləyaqət və s. kimi ümumbəşəri kodekslər sürətlə məhv edilir. Hətta azlıqların hüquqlarının qorunması adı altında onların çoxluğa çevrilməsi təhlü-

kəsi yaradılır.

* * *

Gen mühəndisliyinin inkişafı tibb elmində daha çox ərzaq siyasətində tətbiq olunur. Şüurda mənəvi ucalıq kodlarının fəallaşdırılması əvəzinə, vəhşilik, qəddarlıq kodlarının fəallaşdırılmasına üstünlük verilir.

Bitkilər ən vəhşi heyvanların, hətta əqrəbin kodu ilə modifikasiya olunurlar. İnsanlara sintetik kodlar yerləşdirilməsi problemi nəzəri və praktik həllini tapıb.

Ümumilikdə, əxlaq tarixi kateqoriyadır. Tarixə nəzər salsaq, 3-4 min ili təhlil etsək, tabu və totemlərin bir-birini əvəz etməsi, yeni tabu və totemlərin yaranmasını görürük. Hər şey axıb dəyişir, lakin bu proses əxlaqın saflaşmasına, bəşəriyyətin ümumi dəyərlərinin inkişafına və rifahına xidmət etməlidir. **Əxlaq olmayan yerdə insan yoxdur.**

Deyirlər, dünyanı məhəbbət xilas edəcək. Bu həqiqətən belədir, əgər məhəbbət əxlaqa söykənersə...

Vaxtilə Nitşe **“Allahlar çoxdan ölmüşlər, sadəcə insanların bundan xəbəri yoxdur”** deyəndə, Dostoyevski cavabında söyləmişdir: **“Əgər Allahlar ölmüşlərsə, onda hər şeyə izn verilmişdir”**.

İçindəki bütün müqəddəs duyğuları, bütləri, Allahları öldürən Roma imperatoru Neronun əxlaqı hər şeyə izn verdiyi üçün o, tarixə əxlaqsızlıq simvolu kimi düşmüşdür. Allah bizi həmin gündən qorusun.

Pritça

Bir gün bədənin üzvləri arasında ciddi narazılıq başlayır. Ağıl deyir: mən düşünüb dərk edirəm; göz deyir: mən baxıb, tapıram; xülasə, ayaq gedir, əl götürür, diş yeyir və s. Hamı işləyir, qarın isə şah kimi ortada durub, heç bir iş görmədən qəbul edir.

Onlar söz qoyub, qərara alırlar ki, heç bir iş görməsinlər, görək boş qarının halı necə olacaq?!

Bir müddət keçəndən sonra ağıl kütləşir, göz zəifləyir, ayaq heydən, əl gücdən düşür. Onlar qərarlarını ləğv edib, yenidən vəzifələrini yerinə yetirməyə başlayanda bədən və onun bütün üzvləri əvvəlki kimi güclü və möhkəm olur. Nəticədə başa düşürlər ki, güc -qüvvə birlikdə və harmoniyadadır: harmoniyanın gücü qarının bədənin hər bir üzvünün ona verdiyini ədalətlə, olduğu kimi özünə qaytarmasındadır.

* * *

Yuli Sezar rəqiblərinin hamısını məhv edib, qüdrətinin və şöhrətinin zirvəsində qətlə yetirildi. Bu baxımdan Roma imperiyasının taleyi ilə Sezarın taleyi arasındakı uyğunluğu görməmək mümkün deyil. İmperiya bütün düşmənlərini məğlub etdi, meydanda tək qaldı, dünyaya hakimi mütləq oldu. Müqavimətin və məsuliyyətin itməsi tarazlığın və hamoniyanın pozulmasına səbəb oldu. Onun yerini tutan diktatura nəinki əməllərindən utanıb çəkinmədi, cəmiyyətdən, qanunlardan, hətta cinayətdən çəkinməyi özünə sığışdırmadı. Romaya gedən bütün yollar Romaya kölə, var-döv-

lət və sərvət daşdı.

* * *

Dövlətlərarası müharibələr hakimiyyət və diktatura uğrunda imperiyadaxili mübarizəyə çevrildi. Taxt-tac uğrunda amansız mübarizə dövründə imperiyanın respublikadan sonrakı bütün tarixi boyu bircə dəfə belə, ardıcıl olaraq ata, oğul və nəvə varis kimi hakimiyyətdə otura bilmədi. Roma imperiyasında **“192-ci ildən 307-ci ilədək, yəni 115 il ərzində təkhakimiyyətlik uğrunda mübarizədə 78 imperator və imperatorluğa iddiaçılardan yalnız üç nəfəri öz əcəli ilə ölmüşdür”** (Q. Fr. Kolb. Bəşər mədəniyyətinin tarixi. Kişev, 1887, səh.405.)

* * *

Təbiətdə və cəmiyyətdə təbiilik, zərurət və harmoniyadan güclü heç nə yoxdur. Onlarsız istər doymayan nəfs olsun, istər dolmayan qarın; istər zalım müstəbid olsun, istər dəmir istibdad; istər qəddar hakimi-mütləq olsun, istər azğın mütləqiyyət; istərsə də hər hansı sağlam orqanizm gec-tez zəifliyə, xəstəliyə məruz, ölümə məhkumdur.

* * *

Eramızdan 9 yüz il əvvəl Spartanın əfsanəvi qanunvericisi Likurq cəmiyyətin qanunlarını düzgün dərk edərək, insanlar arasında üstünlüyü onların var-dövlətində deyil, ruhunda - həyatlarının mənasında, əməllərində, şərəf, şücaət və qəhrəmanlıqlarında axtarır, dövlətin qüdrətini, xalqın firavanlığını hakimiyyətin

cəmiyyətin təbəqələri arasında düzgün bölünməsində, həqiqət, ədalət və harmoniyanın diktaturasında görünürdü. O, şəxsiyyəti məhv edən var-dövləti və nəfsi insanlıqdan və insan hüquqlarından aşağıda saxlamaq üçün ilk növbədə “... **qızıl və gümüş sikkələri cüzi dəyərə malik ağır çəkili və böyük həcmli dəmir sikkələrlə əvəz etdi ki, az miqdarda sikkə toplayıb, saxlamaq üçün belə, anbar, daşımaq üçün ikiatlı araba lazım gəlirdi. Həmin sikkələrin Lakedomoniya dövriyyəyə girməsilə ələqədar bir çox cinayətlərin kökü dərhal kəsildi**”. (Plutarx. Müqayisəli tərcümeyi-hallar, SSRİ EA, Moskva, 1961, səh. 59.)

* * *

Olimpiya oyunlarında bir spartalıya uduzmaq üçün çoxlu rüşvət təklif edirlər. O, puldan imtina edib yarışda qalib gəlir. Ondan soruşurlar: **spartalı, bu qələbə sənə nə qazanc gətirdi?** Qalib gülərək, cavab verir: **bundan sonra döyüş zamanı hücum mövqeyində hamıdan irəlidə durmaq şərəfini!**

Spartanın ruhunda onun mənəviyyatının əxlaqi prinsipləri, siyasi təşkilatının ümdə cəhətlərilə qanunlarında və əməli işlərində tamamlanırdı. Bu vəziyyət yalan və saxtakarlıqdan, riyakarlıq və nadanlıqdan, acizlik və qorxaqlıqdan, nəfs və hərəslikdən uzaq idi, şərəfli, real və ləyaqətli qüvvələrə hakimiyyətin yüksək eşalonuna qalxmaq üçün təbii imkan yaradırdı.

* * *

İki çar və Ağsaqqallar, Aristokratlar və xalq yığıncığı arasında tam demokratik seçki yolu ilə bölünən

dövlət hakimiyyətinin real harmoniyasına söykənən həqiqət və ədalət prinsipləri tiraniyaya sipər çəkirdi.

* * *

Seçkilərin demokratik keçirilməsi üçün 60 yaşı tamam olmuş şəərəflilərin şəərəflisi, müdriklərin müdriki, xeyirxahların xeyirxahından ibarət bir qrup ağsaqqal, xalq toplantısına yaxın evdə yerləşdirilirdi. Seçki müsabiqəsində iştirak edənlər bir-bir xalqın qarşısına çıxıb, seçicilər tərəfindən alqışlanarkən, alqışlananın kim olmasını görmədən və bilmədən alqış səslərinin müddəti və gurluğu əsasında ağsaqqalların xüsusi lövhəciklərdə apardıqları qeydiyyatların yekununa əsasən seçilirdilər.

* * *

Likurqun demokratik islahatları spartalıları ruhi ucalığın zirvəsinə yüksəltdi, onları azadlığa, müstəqilliyə və kamala yetirdi, dövlətə daxili ahəngdarlıq və həmrəylik verdi, onun mənəvi əsaslarını və siyasi dəyəqlərini şəərəfli gələcəyə güclü axını olan məcraya yönəltdi.

Spartanın gələcək cəlalını irəlicədən görənlər və ona məftun olan Likurq xalq yığıncağına Apollon məbədinin ziyarətindən qayıtmayanadək Sparta ruhunda heç bir dəyişiklik etməyəcəyinə and içdirir. Lakin heç kim bilmirdi ki, Likurq Apollondan bir daha geri dönməyəcək. O, yaratdığı Sparta qanunlarının kamilliyinə əbədilik, dövlətinin əzəmətinə ölməzlik vermək üçün məbədə özünü ac qalmaqla öldürməyə gedirdi. O, meyidin vətənə qayıtmasının Likurqun qayıtması kimi qiymətləndirilib, andın qüvvədən düşməsindən ehtiyat

etdi; vəsiyyətinə görə cəsədi yandırılıb, külü dənizə səpələndi.

Likurq Apollon məbəbində Elladanın “özünü dərk et!” kəlamını bir daha oxuyarkən möhkəm inanırdı ki, özünü dərk edən hər hansı şərəfli insanın, dövlət xadiminin ölümü də ruhi ucalığa, mənəvi əməllərin yüksəlişinə xidmət etməli, xalq və cəmiyyət üçün faydalı olmalıdır.

* * *

Spartanın əzəmətinin mənbəyi, onun çarının xalq üçün şüurlu, faydalı ömrünün və ölümünün, Olimpiya yarışlarında iştirak edən adi vətəndaşının cavabı və qələbəsilə harmoniyasında, vəhdətində idi. Bu harmoniya nəfsin qənimi, həqiqət, ədalət və mənəviyyət üzərində köklənmiş əbədi, tükənməz və yenilməz təbii insanı qüvvənin əsil nümayişi idi.

“Spartaya qanunlar verib, Çarlara, Ağsaqqallara, xalqa müvafiq rol ayırmaqla, o, səkkiz yüz ildən artıq yaşayan bu şəhərə böyük şöhrət və firavanlıq gətirən dövlət quruluşu yaratdı”. (N. Makiavelli. Seçilmiş əsərləri. Bədii ədəbiyyat, Moskva, 1982, səh. 386.)

* * *

Likurqun ölümündən üç min il keçməsinə baxmayaraq indi də politoloqlar, ictimai-siyasi xadimlər bu fikirdədirlər ki, insan şəxsiyyətinə, hüquq və azadlıqlarına etinasızlıq cəmiyyətdə bədbəxtliyin, dövlətdə korrupsiyanın yeganə səbəbidir. Ümumiyyətlə **dünya tarixinin təhlili göstərir ki, bəşəriyyətin 2 müthiş, qorxunc düşməni və talançısı var: müharibə və istibdad. Onların hər ikisi insanların varlığına, şərəf,**

ləyaqət və səxsiyyətinə etinasızlığın, nifrətin və ədavətin məhsuludur.

* * *

Yunan ruhunun layiqli atalarından biri əvəzsiz strateq və dövlət xadimi Periklin həyatı boyu göstərdiyi hərbi və vətəndaşlıq nümunələrinin, quruda və suda düşmənlərindən üstünlüyünün, apardığı müharibələrin və mübarizələrin sonunun düşündüyü nəticələrlə üst-üstə düşməsinin, uzun müddət hakimiyətdə qalmasının sirri qəddarlığında, zalımlığında və hökmranlığa hərisliyində deyil, müdrikliyində olmuşdur. Onun ləyaqəti tək-cə xalqla münasibətdə xarakterinin mötədilliyində və həlimliyində yox, güclü müxalifətlə mübarizələrdə alicənab təfəkkür tərzinin ilahiliyində, ruhunun heç vaxt qəzəb, qisas, həsəd və nəfsin iradəsinə tabe olmamasında, heç kimə barışmaz düşmən kimi baxmamasında olmuşdur. Demokratik partiyanın liderinin diktatura və istibdad tərəfdarları ilə mübarizəsi dövlətin idarə olunmasında və möhkəmlənməsində demokratiyanın əvəzsiz üstünlüyünü, müqayisə olunmaz qüvvəsini, xalqın həyatında görünməmiş ruhi yüksəkliyini, firavanlığını və xoşbəxtliyini nümayiş etdirmişdir.

“O, heç vaxt satılmamış, həyatı boyu özünü rüsvətlə ləkələməmişdir.” (Plutarx. Müqayisəli tərcümeyi-hallar. SSRİ EA, Moskva, 1961, 1-ci cild, səh. 246.)

Bu xüsusiyyətlərinə görə ehtiraslar və həyəcanlar qarşısında son dərəcə təmkinli və vuqarlı şəxsiyyət mənasını daşıyan “Olimpiyalı” ləqəbini almış, Aristotel onun “qeyi-adi aqlını iradəsinin nəzarətçisi” adlan-

dırmışdır.

* * *

Perikl ölüm yatağında ikən başına toplaşan Afinanın ən ləyaqətli vətəndaşları, onun huşunu itirdiyini zənn edib, müqəddəs ruhundan, şücaət və müdrikliyindən, qələbələrindən, dövləti, demokratiyanı və siyasi hakimiyyəti möhkəmləndirməsindən, Afinanı və onun vətəndaşlarını şöhrətləndirməsindən, tikintilərinin və quruculuq işlərinin əzəmətindən söhbət açırlar. Perikl onları sakitcə dinlədikdən sonra heyrət və narahatlıqla bildirir: **“Siz mənim o xidmətlərimi xatırlayıb, şöhrətləndirirsiniz ki, onlar bir çox sərkərdələrin həyatında baş vermişdir. Lakin ən vacib və başlıca xidmətimi demirsiniz: mənim günahım ucbatından bircə Afina vətəndaşı qara paltar geyinməmişdir.”** (Plutarx. Müqayisəli tərcümeyi hallar. SSRİ EA, Moskva, 1-ci cild, 1961, səh. 224.)

* * *

Periklin həyatı və fəaliyyəti göstərdi ki, şəxsiyyətin tarixdə rolu böyük olduğu kimi, onun yaratdığı dövlət quruluşunun siyasi və ideya əsaslarının vətəndaşların ictimai şüurunun formalaşmasında əsaslı və əvəzəilməz əhəmiyyəti vardır.

Müxtəlif ölkələrdə və dövrlərdə “politika” anlayışı belə bir-birindən fərqli məfhumlar kimi başa düşülmüşdür. **“Politika”** sözü yunan dilindən dövləti idarə etmə sənəti və ya məharəti kimi tərcümə olunduğu və anlaşıldığı halda, **“siyasət”** sözü klassik ərəb ədəbiyyatında “cəza”, canlı damşıq dilində “hiylə”, “kələk”

kimi başa düşülür.

Terminlərin məna və mahiyyəti, təfsiri və tərcüməsi Avropa və Asiyada əsrlərlə dövlət quruluşlarının məzmununda, üsul-idarələrin forma və metodlarında özünə məxsus əksini tapmışdır.

Nəfsin yolu

Hər şey balıq kimi başından-yağlı yerindən iyləndiyi kimi, var-dövlətə, daş-qaşa, qızıla, gümüşə pərəstisi və hərislik də hökmdarların saraylarından başlanır. Onların daş-qaş içərisində bərq vuran taxt-tacının, ziynətinin, dəbdəbəli libaslarının, əzəmətli saraylarının, təmtəraqlı həyat tərzinin parıltısı təbəələrin gözünü qamaşdırıb, ardınca çəkib aparır, onlarda var-dövlətə, təmtəraqa hərisliyi, nəfsi, ehtirası artırır. **“Qoy, kral-lar bu israfçılığı yığışdırsınlar, hər şey qərarsız və fərmansız bir ayda qaydaya düşər: biz dərhal onların ardınca gedərik”**. (Mişel Monten. Təcrübələr. Elm, Moskva, 1979, 1-ci kitab, səh.243.)

* * *

Süleyman peyğəmbər yaxşı demişdir: **varlanmağa tələsən, təmizliyini və vicdanını satmağa tələsir.**

Təmizlik və vicdan satılan yerdə vətəndaşların hüquqlarına aid məsələlərin, ümumiyyətlə, bütün digər məsələlərin həllində ədalətsiz hökm çıxarılmasının qarşısını almaq haqqında danışmaq belə mənasızdır.

Orada **“dövlətlilər tərəfindən deyilərkən alqışlanan və tərifə layiq görülən hər söz, yoxsullar tərəfindən deyildikdə nifrətlə qarşılanar, təhqirə layiq**

görülər. Yoxsul igidlik etsə - onu axmaqlıq kimi qələmə verərlər, səxavət göstərsə - israfçılıq hesab edərlər, həlim olsa qorxaq, vuqarlı olsa - özünü çəkən sayarlar, hikmətli söz danışib mənalı fikir söyləsə boşboğaz və lovğa adlandırırlar, danışmayıb, sakit otursa fağır, dilsiz-ağızsız heyvan hesab edib, başına noxta vururlar!” (Kəlilə və Dimnə. Azərnəşr, Bakı, 1992, səh. 152.)

Həmin ölkədə ağıl gücsüzdür. Xalq bu həqiqəti yaxşı anladığı üçün əsrlər boyu kədərli ifadə etmişdir:

**Əzizinəm gül əllər,
Ağ biləklər, gül əllər.
Dəryaca ağlın olsa
Yoxsul olsan gülərlər.**

* * *

“Mən artıq o haqda danışmıram ki, taxt-tac yalnız ləyaqətə görə verilmək üçün həddən ziyadə yüksək mükafatdır. O, həmişə iddiaçılarını ... qüvvə, pul, fitnə-fəsad tətbiq etməyə məcbur edir.” (David Yum. Əsərləri. Mısl, Moskva, 2-ci cild, 1966, səh. 578.)

* * *

Mən o haqda danışmıram ki, təyinatlı vəzifələrin bir ovuc adamlar tərəfindən necə həll edilməsi, hökmdar hakimiyyətinin mənəviyyatının keyfiyyət göstəricisidir. Lakin, seçkili vəzifələrdə nəfs göstərüb, vaddövlətə üstünlük verərək, adamların ləyaqətinə görə yox, iqtisadi vəziyyətinə və ya kiməsə yararlılığına,

sədaqətinə və digər prinsiplərə görə seçilməsinə xüsusi şərait yaratmaq, kömək və təsir göstərmək, hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətlərindən və zorundan istifadə etmək, ən azı şərəfsizlik, xalqa xəyanət, dövlət quruculuğunu kökündən baltalamaqdır.

Və yaxud xalqın müəyyən bir hissəsi istər seçkilərin nəticələrinə inamsızlıq hissələrindən olsun, istər siyasi savadsızlıqdan seçkilərə getmirsə və ya kiminsə tapşırığı ilə istər qorxu hissindən olsun, istərsə də ehtiyac və ya itaətkarlıqdan iradəsinin əleyhinə səs verirsə, verdiyi səsin saxtalaşdırılmasına qarşı mübarizədən çəkinirsə və istər xüsusi tapşırıqla olsun, istər tamah məqsədilə seçkilərin təşkilində iştirak etmək üçün seçilən nümayəndələr içərisində xalqın iradəsini saxtalaşdırmağa razılıq verənlər tapılırsa, o xalq haqlı olaraq, azadlıqdan, səadətdən və firavanlıqdan məhrum olmağa layiqdir. Çünki muti, itaətkar, tamahkar, saxtakar və qorxaqların payı azadlıq, xoşbəxtlik və firavanlıq deyil: **sədəqədir!**

* * *

O cəmiyyətdə ki, pul insandan, onun şəxsiyyətindən və hüquqlarından yüksəkdir, o yerdə ki, hər şeyin pulla dəyəri var, hər şey - qanunlar və ən müqəddəs amallar da satılıb alınır, orada instinkt mənəviyyata, eqoizm altruizmə, iblis insana, şər xeyirə, Əhrimən Hörmüzə qalib gəlmişdir; nəfs at belində, vicdan təhlükədədir, nəfs ağa, vicdan kölədir. O ölkədə bütün vacib məsələlərin həllinin avantüristlərin, dələduzların, fırıldaqçıların, fitnəkarların əlində olmasına təəccüb etmək ən azı sadələvhlik və avamlıqdır. O cəmiyyətdə şərəf və uralığa gedən bircə yol var: **şərəfsizlik**

və alçaqlıq!

Krallar yerimirlər...

Daha bir qrup, mən deyərdim təbəqə vardır ki, onlar hər iki qrupun mübarizəsindən özlərinə fayda axtarırlar, hər gün, hər saat, hər an düşünürlər: **əgər indi payıma bir şey düşmürsə, bəs nə vaxt düşəcəm?!**

Onlar hökmdarın əyan-əşrəfi, ətrafi və köməkçiləridirlər. Əslində hökmdarın köməkçiləri adlandırılan bu adamların əksəriyyəti, bir çox hallarda hökmdarın məsləkinə sədaqət adı altında hökmdarlardan daha çox özlərinə kömək etmək haqqında düşünür, buqələmun kimi rəngdən rəngə girərək, öz paylarını gözləyirlər.

**Tapmadım aləmdə bir həmdəm ki, olsun biriya,
Görmədim heç kəsdə bir niyyət qərəzdən maəda,
Küllü-əhyani-bəşər öz nəfsinə olmuş fəda,
Nəfsi uğrunda görərsə hər bəla, hər macəra,
Məsləkə isnad edər, məslək, dəyanət rəngidir.**

(Səməd Mənsur. "Həpsi rəngdir".

Nicat, Bakı, 1993, səh.6.)

* * *

Makiavelli onları nəzərdən qaçırmamış, məslək adı altında gizlənmiş mərkli əməllərini və ehtiraslarını aydın görə bilmək üçün hökmdarlara demişdir ki, köməkçinin dəyərini və sədaqətini öyrənməyin yeganə doğru yolu vardır. Əgər o, hər hansı işdə özünə fayda axtarırsa, həmin köməkçi heç vaxt hökmdar üçün faydalı ola bilməz. Hökmdarın etibar etdiyi adamlar özlə-

ri haqqında yox, hökmdar haqqında düşünməyə borcudurlar, hökmdarın hüzuruna, hökmdara aid olmayan məsələlərlə gəlməməlidirlər.

Lakin, onlar nəinki özlərinə fayda axtarmır, hökmdar haqqında düşünmür, hökmdara aid olmayan məsələlərlə onun hüzuruna getmir, bütün tellərdən möhkəm olan gözəgörünməz tellərlə toxuduqları məkr, hiylə və kələklərlə hökmdarı elə dövrəyə alırlar ki, biçərə nəinki düşmənlərini, dostlarını, hətta ölkəni, xalqı, onu bürümüş təhlükəni belə görə bilmir. Ona görə deyirlər: **krallar yerimirlər, onları yeridirlər.**

Onlar ixtiyar sahiblərinin ixtiyarını məharətlə əllərinə keçirib, onu özü də hiss etmədən möhkəm gözəgörünməz ilmələrinin toruna salırlar. Hökmdardan son dərəcə böyük ağıl, ədalət, mətanət və cəsarət tələb olunur ki, bu əməlləri yarıb, xalqa qovuşa bilsin. Onu yarıb, hökmdara qovuşmaq üçün isə vətədaşlardan görünməmiş müdriklik göstərmək, ağılasız tədbirlər həyata keçirmək, bəzən əzab-əziyyətlərə, çox vaxt məhrumiyyət və uğursuzluqlara dözmək tələb olunur.

Hekayət

Şərqdə qüdrətli və ədalətli hökmdar rəmzi olan Ənuşiravan haqqında belə rəvayət edirlər ki, qoca bir bağban yetişdirdiyi yeni meyvənin nübarını şah üçün sovqat gətirir. Ənuşiravan vəzir-vəkilini, əyan-əşrafını yığaraq, bağbanı qəbul edir, onun gətirdiyi meyvələri “bəh, bəh, nə dadlıdır!” deyər-deyər son giləsinə kimi yeyir. Axırda meyvələrin çox dadlı olmasını bir daha təkrar etdikdən sonra deyir:

-Məni istəyən bağbana xələt!. Bağban üstünə səpə-

lənən qiymətli hədiyyələri yığıb-yığışdırır, sevinə-sevinə qarısının yanına tələsir. Ənuşiravanın vəzir-vəkilləri, əyan-əşrafı şahın hərəkətindən heyrtlənib təəccüblə səslənirlər:

-Qibleyi-aləm sağ olsun! Siz tərifləyə-tərifləyə meyvələrin hamısını yediniz. Heç olmasa birini saxlasaydınız, biz bədbəxtlər də tamını dadıb, feyziyə olardıq.

Söhbətin bu yerində ədalətli şah özünü saxlaya bilməyib deyir:

-Meyvələr zəhər kimi acı tam dadırdı. Məsələ onda deyil. Məsələ ondadır ki, mən sizi yaxşı tanıyıram. Əgər onlardan birini sizin üçün saxlasaydım, siz mənə o yazıq, sadələvh, kasıb, şahını sevən qoca bağbanın boynunu vurdurmağa məcbur edərdiniz. Onun dərdindən mən "bəh-bəh"lə zəhər kimi acı meyvələri son giləsinə kimi yeməyə məcbur oldum.

* * *

Özlərindən razı bu adamların ağılları başqa insanlarda dəyərləli heç nə görə bilmədikləri üçün özlərinin daxilinə, mənafeyinə, nəfsinə və ehtiraslarına çox dərin məhəbbətlə kök atır, şirələrində möhkəm bişir, xalqdan mənəvi qida almaqdan məhrum olub cılızlaşır, ağızlarına, mənafelərinə uyğun olmayan qida dəyəndə qaytarır, onlara şirin acı dadır, xeyir şər donunda, hamıya doğma olan isə yad kimi görünür.

Çünki, həqiqətən onlar münasibətdə hamıya yad, məhəbbətdə saxta, sədaqətdə dönükdürlər. Belələri şahı yox, şahlığı sevirilər. **Təki şah olsun, şahlıq olsun, təki qonmağa şirə olsun!**

* * *

1815-ci ildə Napoleon sürgündə olduğu Elba adasından çıxıb, ikinci dəfə hakimiyyətə gəlmək üçün Parisə müzəffər yürüşü zamanı taxt-tacda oturan XVIII Lüdovikin ən sədaqətli, doğma adamlarından birinin qəzeti bir neçə gün ərzində Napoleonun gəlişini belə xəbər vermişdi: **“Birinci xəbər:** “Müdhiş korsikalı Juan buxtasına çıxdı”. **İkinci xəbər:** “Adamyeyən Qrassa gəlir”. **Üçüncü xəbər:** “Qəsbkar Qrenobola gəlir”. **Dördüncü xəbər:** “Bonapart Lionu aldı”. **Beşinci xəbər:** “Napoleon Fontenblə yaxınlaşır”. **Altıncı xəbər:** “Bu gün imperator həzrətlərinin özünə sədaqətli Parisinə gəlişi gözlənilir”. (Tarle. Əsərləri, VII cild. SSRİ EA, Moskva, 1959, səh. 351.)

* * *

Hər sözünü qızğın şəkildə alqışlayaraq, ürəkdən xidmət etdiklərini, sonsuz hörmət və məhəbbət bəslədiklərini, misilsiz sədaqətlə hər an canlarından keçməyə, ömürlərindən kəsib ona verməyə hazır olduqlarını dönə-dönə təkrarlayan bu təbəqənin son nəticədə krala münasibətini, onların dili ilə xalq çox dürüst ifadə etmişdir: **“Ura! Kral öldü! Yaşasın Kral!”**.

Zərdüştün xeyir və şər tərəzisi

Qurani-Kərimdə deyilir ki, insan həqiqətən tamahkar, sərvətə həris yaradılmışdır. Ona bədbəxtlik üz vərəndə hamı ilə bölmək üçün fəryad qoparar, xoşbəxtlik nəsimə olanda isə heç kimə zərrə qədər verməmək

üçün susub, səsinə çıxarmaz..

Tarixdəki müharibələr, dünyada baş verən fitnə-fəsadlar, haqsızlıqlar və ədalətsizliklər, insanların başına gələn bütün müsibətlər, əzab və məşəqqətlər nəticə etibarilə nəfs, tamahkarlıq, sərvət və hakimiyyət düşkünlüyü ilə bağlıdır.

* * *

V əsrdə dünyanı lərzəyə gətirən hunların qüdrətli hökmdarı Atilla düşmənlərini məğlub edərək, dünyanın ağası oldu. O, satqınlıq etmiş fərariləri geri qaytarmaq tələbi ilə Konstantinopola nümayəndələr göndərdi. Hədiyyə adı ilə çoxlu miqdarda rüşvət alan nümayəndələr geri qayıdarkən, Konstantinopolda fərarilərin olmamasını Atillaya sübut etmək üçün misli görünməmiş dəlillər gətirdilər. Atilla yaxşı bilirdi ki, Konstantinopolda fərari çoxdur və onlara sığınacaq verilməmişdir.

Qəzəblənmiş cahangir həqiqəti üzə çıxarmaq üçün Konstantinopola yeni nümayəndələr göndərir. Onlar əvvəlki nümayəndələrdən də artıq hədiyyə alıb, fərarilərin olmaması haqqında daha tutarlı sübutlarla qayıtdılar. Atilla inadından əl çəkmir, üçüncü, dördüncü dəfə eyni məqsədlə nümayəndələr göndərir və eyni cavabı alır.

Qılıncının önündə diz çökən Konstantinopol Atillanı rüşvətlə təslim edir. Düşmənlərini bıçaq pendiri yaran kimi yaran Atilla əhatəsinin təsirini yara bilmədiyini anlayıb, fikrindən dönür. Sonralar **“...öz yaxın adamlarından kimə xeyirxahlıq göstərmək istəyirdisə müxtəlif boş səbəb və təkliflər uydurub, onu Kontantinopola göndərirdi”**. (Diplomatiya tarixi. Si-

yasi ədəbiyyat. Moskva. 1-ci cild. 1941, səh. 94.)

* * *

Torpağın altında görünməyən qanqalların və çiçəklərin kökləri münasib iqlim və şərait yarananda torpaqdan baş qaldırıb üzə çıxdığı kimi, adamların mənəviyyatında və zatında gizlincə yaşayan alicənablıq və paklıq, tamahkarlıq və şərəfsizlik də cəmiyyətdə yaranan mühitə, şəraitə uyğun olaraq üzə çıxır, yaşayır, möhkəmlənir.

* * *

Üç min ilə yaxındır ki, Zərdüştün xeyir və şər tərəzisi Əhrimənlə Hörmüzün mübarizəsinə tab gətirir, insanlara nəfsinə qalib gəlməkdə mənəvi qüvvət verir.

Vicdanlı adam mizan-tərəzinin xeyir gözüne hər gün bir töhfə qoymasına baxmayaraq, görəndə ki, imansız adam var-dövlətinə görə ondan daha çox şan-şöhrətli, mötəbər, nüfuzlu, sözü ötəndir, o, əvvəlcə həyəcanlanır, sonra əl saxlayıb dərin fikrə gedir, haqq və ədalətə münasibətində təbəddülat baş verir, şan-şöhrətə, mötəbərliyə və nüfuza yetişməsinə cəhd hər gün vicdanına qarşı üsyan edir, son nəticədə ona güc gəlir.

Hər tərəfdən mühasirəyə alınmış şərəf nəfse güzəşt gedir və təslim olur, qəlb mühitin yaratdığı zövq və həzz xətrinə həqiqəti dəyişməyə məcbur olur. Beləliklə, cəmiyyətdə yaranan eybəcər mühit və şərait vicdanın qanunlarını tərsinə çevirir, tərəzinin şər gözü nü ağırlaşdırır. Nəticədə harada nəfsin, ehtirasın güclənməsinə münasib şərait yaranırsa, orada var-dövlətə ehtiram və pərəstiş, vicdana, müqəddəslik və paklığa hə-

qarət, saflıq və alicənablığa nifrət hökm sürür. O, ölkədə hər şey baş-ayaq olur, qanunsuzluq qanuni şəkil alır, hətta bazarlarda belə tərəzilərin pərsəngi tutulmur. Hər kəs vətən deyəndə evini, həyətinə, xalq deyəndə ailəsini, qohum-əqrabasını nəzərdə tutur. Orada ən aqıl adamlar belə susurlar: **yalan danışanda Allah-dan, doğru danışanda bəndədən qorxurlar.**

* * *

Şərəfə aşkar görünən ağır, çətin və əzablı bir yol gedirsə, tamahkarlığa, nəfsə və şərəfsizliyə saysız-hesabsız xəlvəti yollar uzanır. Vicdanlı adamları təhlükələrlə qarşılaşdıran, onların müdafiəsini çətinləşdirən, şərəfə doğru gedən tək bircə yolun çətinliyini və əzablarını qat-qat artıran, məhz həmin gizli yolların çoxluğu, təhlükəsizliyi və açıq olmasıdır. Həmin yolları bağlamaqdan böyük igidlik, vətənə şərəfli xidmət, xalqa sədaqət və həyatda çətin vəzifə yoxdur.

* * *

Qay Sallyustiy Krips Yuli Sezara məktubunda yazmışdır: **“Əgər pula hərisliyi məhv etsəniz, yaxud imkan daxilində azaltsanız, siz vətənə, vətəndaşlara, özünüzə və övladlarınıza, bir sözlə bütün insan nəslinə daha çox xeyir göstərmiş olarsınız. Başqa yolla istər müharibə, istərsə də sülh dövründə nə xüsusi, nə də dövlət işlərini aparmaq qeyri-mümkündür”**. (S. Krips. əsərləri, Elm, Moskva, 1981, səh. 132.)

Rüşvət, nəfs, pulgirlik, nəinki vicdanlı adamlar üçün təhlükədir, onun üçün əlverişli şərait yarandıqda,

o, həm xalqın, dövlətin, hətta hökmdarın qüdrətli düşməninə çevrilir. **Frensis Bekonun fikrincə adi vətəndaşlar rüşvət alanda bulağın axarı bulanır, dövlət məmurları, qanunların keşiyində duranlar bu işlə məşğul olduqda isə bulağın gözü.**

Ölkədə yaşamaq o zaman, müdhiş, vahiməli və qorxunc hal alır ki, orada bulağın gözü bulanır, inanmağa adam tapmaq qeyri-mümkün olur. Belə ölkədə nəinki yaşamağa, hətta insan kimi ölməyə belə ümid qalmır. Çünki, insanların həyat tərzini necədirsə, onlar necə yaşayırlarsa, eləcə də xəstələ-nir və eləcə də ölürlər.

* * *

Napoleon Bonapart İngiltərəni kontinental blokada-ya alıb, qaçaqmalçılara qarşı mübarizəni gücləndirdik-cə gömrük məmurları da rüşvətxorluğa artırırlar. O, hökmünü yeritmək üçün Avropa sahillərinə on minlərlə polis, jandarm, müfəttiş, nəzarətçi, böyük-kiçik rüt-bəli dövlət məmurları göndərir. Onların hamısı qaçaq-malçıların təklif etdiyi rüşvətin məbləği qarşısında diz çöküb, imperatorun mövqeyini şəxsi mənafeələrinə satırlar. İnanılası bircə adam belə qalmır. Napoleon göndərdiyi adamları işdən çıxarır, cəzalandırır, lakin, müavinləri onların əməllərini daha tədbirli və ehtiyat-lı davam etdirib, qaçaqmalçıların mallarını Avropanın dərinliklərinə çatdırırlar.

* * *

Napoleonun qətiyyətli mübarizəsi Avropanın içəri-lərinə, şəhər və kəndlərə, anbarlara və mağazalara yü-

rüş etir. O, krallardan və general-qubernatorlardan başlamış gecə keşikçilərinə və mühafizə dəstələrinə qədər ingilis mənşəli malları müsadirə edib, yandırmaq haqqında fərman verir. Avropanı ingilis mallarının tonqallarının alovları bürüyür.

Bundan sonra ingilis malları Amerika malı adı ilə, həqiqətən Amerika gəmilərində Avropaya daşınmağa başlanır. Hollandiya sahillərində qayda yaratmaq üçün doğma qardaşı Lüdoviki oraya kral təyin edir. Lüdovik rüşvətin təzyiqinə təslim olur. Çünki, qaçaqmalçılığa qarşı mübarizə ilə məşğul olan hər hansı məmur bir gecə möhkəm yatmaq və ya üç-dörd saat sahildəki lazımı yerdən bir qədər uzaqda gəzməklə ömürlük maddi təminat alırdı.

Deyirlər həyatda qorxudan qorxulu heç nə yoxdur. Görünür şəxsi mənafe, nəfs mənəviyyatdan ayrı düşəndə qorxudan da qorxulu və müdhiş olur. Çünki, qorxu, hətta Napoleonun qorxusu da nəfsin qarşısında diz çökdü. Nəhayət Napoleon Bonapart gördü və etiraf etdi ki, bu cəbhədə qələbə qazanmaq, hətta Austerlis, İyen və Vaqram döyüşlərində qələbə çalmaqdan da çətindir.

* * *

Artıq bulağın gözü bulanmış, inam itmiş, münasib şərait yarandığı üçün insanların mənəviyyatından və zatından tamahkarlıq və sərvət düşkünlüyü baş qaldırmış, zərurətə çevrilmişdi. Zərurət isə hamının əkdini ni biçməyə məcbur edir.

Napoleon başa düşmürdü ki, **“yaxşı hökmdar odur ki, xalq yalnız onun varlığından xəbərdardır. Bir az pis odur ki, xalqdan onu sevməyi və ucaltmağı tələb edir. Daha pis hökmdar odur ki, xalq ondan qorxur,**

hamıdan pis odur ki, xalq ona nifrət edir. Ona görə də kim inam qazana bilmirsə, inamdan istifadə edə bilmir". (Qədim Çin fəlsəfəsi. SSRİ EA, Mısl, Moskva, 1-ci cild, "Dao de tszin", 1972, səh. 120.)

O, isə tez-tez təkrar edirdi: **"insanları hərəkətə gətirmək üçün iki vasitə vardır: qorxu və şəxsi maraq"**. İmperatorun səhvi onda idi ki, o, "qorxuya" "şəxsi maraq"dan daha çox üstünlük verir, inamı ümumiyyətlə nəzərə almır, sözünü, hökmünü bütün bəşəri qanunlardan yüksəkdə hesab edirdi. Qanun olmayan yerdə isə şəxsi maraq üçün münbit şərait yaranır, hətta qorxu hissi belə unudulur, daha böyük fayda əldə etmək üçün satqınlıq və dönüklüklə silahlanır.

Napoleon inamında və inadında əsas ziddiyyəti görmürdü: **satqınlıq və dönüklük nəfsin acliğının və qorxaqlığın məhsulu olduğu kimi, cəsarət və alicənablıq da mərdlik və nəfs toxluğunun məhsuludur. Satqından dəyanət, qorxaqdan cəsarət gözləmək məntiqdən uzaqdır.**

Onun inamında və inadındakı bu ziddiyət çox təbii idi. Çünki, Napoleon dahi olsa da diktator idi. Diktatorların isə ən böyük faciəsi, birinci növbədə onların diktatorluğudur.

Napoleon hələ bilmirdi ki, itaətkar Taleyranın nəfsi nəinki, imperiyanı və diktaturanı, nəinki, Fransanı, son nəticədə imperatorun və diktatorun özünü belə çox ucuz qiymətə satacaqdır. Tarix isə bilmirdi ki, XX əsrin 90-cı illərində istiqlaliyyət və müstəqillik uğrunda tankların və topların qarşısında mətanətlə duran vətənpərvərlər böyük rüşvətin qarşısında duruş gətirməyəcəklər. Görünür "xoşbəxtlik pulda deyil" deyənlər, onun miqdarının gücünü nəzərə almayıblar.

“Gülən” və “ağlayan” filosoflar

Hər gün evdən çıxarkən insan nəfsinin heyrətamiz eybəcərliklərini görəndə Demokrit və Heraklit göz yaşlarını saxlaya bilmirdilər. Budur, özlərini idarə edə bilməyənlər ölkəni idarə etməyə nail olur, yaxud hökmdarlıq və sərvət toplamaq uğrunda barışmaz mübarizədə həlak olurlar. Təربiyəsi olmayanlar cəmiyyəti təربiyə etməyə can atırlar. Məhəbbət haqqında anlayışı olmayanlar “sevişib” evlənir və boşanırlar. Əmlakı olmayanlar dərd çəkir, az olanlar darıxır, onu artırmağa cəhd edir, çox olanlar onu gizlədir, daha da artırmaq üçün dəridən qabıqdan çıxırlar.

“Onlar hərisliklərinin ifratından dilsiz heyvanları belə ötüb keçirlər. Heyvanlar zəruri tələbatını ödəməklə kifayətlənirlər. Hansı aslan qızılı torpağa basdırar? Hansı qaban suya yetişəndə susuzluğunu yatırmır? Hansı canavar əldə etdiyi ovunu yedikdən sonra sakitləşmir? Hansı pələng doya bilmir? Yalnız insan gecə-gündüz yesə də doymur!” (S. Y. Lure, Demokrit, Elm, Leninqrad, 1970, səh. 199.)

O, heç vaxt kifayətlənmir, daim təşnədir; istəyinə yaxınlaşdıqca tamahı birə beş artır, daha çox əldə etmək arzusu ilə bütün cildlərə və sifətlərə girir.

* * *

“Mənfəət 20 faiz olsa, kapital cuşa gəlir, 50 faiz olduqda isə hətta başını verməyə hazırdır; mənfəət 100 faiz olduqda kapital bütün bəşər qanunlarını tapdalayır, mənfəət 300 faiz olduqda o, hətta asıla-

cağını göz önünə tutmalı da olsa, heç bir cinayətdən geri durmur”. (K. Marks, Kapital, 1-ci cild, Bakı. 1969, səh. 758.)

* * *

Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə” əsərində yazır ki, qeybdən gələn bir səs dirilik suyu axtaran rumlulara zülmət dünyasının qumundan götürməyi məsləhət bilir. Onların hər biri taleyinə, bəxtinə uyğun miqdarda qum götürür. İşıqlı dünyaya qayıdanda görürlər ki, qumun hər biri qırmızı yaqutdur. Qumdan götürənlər də, götürməyənlər də peşiman olurlar - **birincilər az götürdükləri, ikincilər götürmədikləri üçün:**

**Daşdan az götürən düşmüşdü dərdə,
Heç götürməyənlər ahda, kədərdə.
Peşiman olmuşdu az götürənlər,
Odlara yanırdı götürməyənlər.**

(N.Gəncəvi. İskəndərnamə. Bakı, 1982, səh. 387.)

* * *

İnsan nəfsinin, tamahkarlığının, acgözlüyünün yaratdığı girdabda baş verən faciələri görəndə müdrik filosofların biri heyrətlənib gülməkdən, digəri qəhərlənib ağlamaqdan göz yaşını axıdırdı. Ona görə də müasirləri Demokriti “**gülən**”, Herakliti “**ağlayan**” filosof adlandırmışlar.

Onlar faydasız ehtirasları üçün cəmiyyəti izatirablı yollara çəkib aparan, əsassız uydurmalara inanıb, həyatını onlara həsr edən, təbiətin və cəmiyyətin qanun-

ları kimi güclü silahdan istifadə etmək əvəzinə, onu inkar etmək, yalnız instinktin hökmü ilə nəfsini və ehtirasını doyurmaq üçün düşgün vəziyyətə düşən şahların, nadanların, gədalının abırsız həyatlarına, uğursuz talelərinə gülüb, ağlayırdılar. Halbuki, insanlar nəfs və ehtirasları əvəzinə özlərinə, insanlığa, ədalət və həqiqətə, insaf və mürüvvətə xidmət etsəydilər mülkiyyətçi kimi indikindən daha çox varlı, dövlətli olar, insan kimi daha yüksəkdə durardılar.

* * *

Makedoniyalı İskəndər uşaq ikən atasının tez-tez ölkələr fəth etdiyini eşidəndə sevinmək əvəzinə narahatçılıqla deyirdi: **“Atam dünyanı tutub işğal etdi, bəs mənə nə qaldı?!”** Həmin uşaq böyüyüb dünyanın fatehi olanda **“... Demokritin əsərlərindən kainatda saysız-hesabsız dünyaların mövcud olduğunu biləndə, ələ keçirilməsi mümkün olan bir dünyanın belə sahibi ola bilməməsindən məyus olmasına gülməyə bilmirəm. Gülüş ustası Demokritin özünün ona necə güləcəyini söyləməyə ehtiyac varmı?!”**. (Elian. Müxtəlif hekayələr. Elm, Moskva, Leningrad, 1964, IV kitab, səh. 29.)

Əlbəttə yoxdur! Hətta bu gün belə Demokrit və Heraklit sağ olsaydı müdriklərin heyrətdən və qəhərdən axan göz yaşlarını silmək istəyənlərdən, onların özlərinə göz yaş axanadək gülənlər daha çox tapırdı. Çünki, gördüyümüz hər yeni hadisə bir növ köhnənin yeni formada təkrarıdır. Nəvə atadan babaya daha çox oxşadığı kimi, bu gün də dünəndən bir gün öncəyə daha çox bənzəyir.

* * *

Demokrit və Heraklit dünyadan çoxdan getmiş olsalar da zaman əvvəlki kimi durmuş, əvvəlki oyunlarını təkrar-təkrar oynaya-oynaya hamını bir-bir sınaqdan keçirib, qoca tarixin ittihamına verir. Çünki, zaman da, vaxt da heç hara tələsmir və heç hara getmir. Gedən biz zavallı insanlarıq. Kimimiz nəfsimizin, kimimiz mənəviyyatımızın, digərimiz payımızın ardınca: **hər birimiz dünyagörüşümüzün, fəlsəfəmizin, vicdanımızın, ləyaqətimizin, zatımızın və tərbiyəmizin ardınca gedirik. Tarix isə təmiz ürəklə gedənlərindir. Bu gün onlar çox az olsalar da, gələcək onları-təmiz ürəklə gələnləri gözləyir.**

Fikir azadlığı

“Mənə hər cür azadlıqdan əvvəl bilmək, danışmaq və öz məsləkimə uyğun olaraq sərbəst fikir yürütmək azadlığı verin”.

Con Milton

İnsan zəkasının, fikir və düşüncəsinin azadlığı üzərində tarixən hakim olan yabançı fikirlər, ehkamlar və qanunlar, insanları nəinki özlərinin firavanlığına, xoşbəxtliyinə xidmət etməyə, hətta onlara öz insanlıq borcunu anlamağa belə mane olub. Bu məqsədlə yalan gerçəklik kimi qələmə verilib. Yalan və həqiqətin bünövrəsi insanlığın başlanğıcında qurulub.

Sadələhv insanlar təbiətə miflərə, uydurmalara, şaiyələrə, heç bir elmi əsası olmayan şirin vədlərlə dolu fantaziyalara meyillidirlər. Uşaqlar üçün söylənilən miflərdən fərqli olaraq, cəmiyyətdə hakim dairələr özlərinin maraq və mənafeələrinə münasib miflər yaradır, bu mifləri həqiqət adıyla insanların beyninə yeritməklə onları qüdrətli həyatı qüvvəyə çevirir, onlardan azad fikirlərə qarşı mübarizədə dayaq nöqtəsi kimi istifadə edirlər. Bundan bəhrələnən mif istehsalçıları xüsusi imtiyazlara sahib olurlar. Beləliklə, imtiyazlılar öz xoşbəxtliklərini imitiyazsızların bədbəxtlikləri üzərində qururlar.

İstənilən şürlü insana bəllidir ki, imtiyaz onu əldə edənə xoşbəxtlik və firavanlıq, başqalarına isə bədbəxtlik və yoxsulluq gətirir. Məhz bu prinsipə söykənən hakim dairələr imtiyazlarını daha möhkəm əsaslandırmaq üçün müvafiq qanunlar hazırlayır, nəticədə maarıflənməmiş, zəkası köləlik zəncirlərilə buxovlanmış sadə xalqı inandırır ki, yalnız imtiyazlıların onlar üçün yazdıqları hüquqlara malikdirlər. Bu hüquqlar təbidir və Allah tərəfindən göndərilmişdir.

Lakin Günəşin işığını qara buludlarla tam və əbədi qapamaq mümkün olmadığı kimi, həqiqətin gözünü də yalanla tam və əbədi qapamaq mümkün deyil.

Bu səbəbdən, bəşəriyyətin tarixi yalanla gerçəkliyin, süniliklə-təbiiliyin, ədalətsizliklə ədalətin, şərlə keyirin mücadiləsini əks etdirir.

Azad fikirlərin mübarizəsi olmasaydı **yerin cazibə qüvvəsi**, atomun **“bölünməz”** yox, **“bölünən”** olması, **nisbilik nəzəriyyəsi**, **genetik kod** və s. kimi dünyəvi həqiqətlərdən bu gün də xəbərsiz olardıq. Dünya bu mübarizədə yaşa dolub, kamilləşib. İndi bir ailəni idarə edəndən qədimdə **“yeddi müdrikdən”** tələb olunan daha çox müdriklik, bir kəndi idarə edəndən qədimdə bir dövləti idarə edəndən daha çox ədalət tələb olunur.

Azad fikirlərin məhdudlaşdırılmasına qarşı barışmaz mübarizə olmasaydı, cəmiyyət heç vaxt kamilləşməz, demokratikləşməz, insanlar indiki hüquqlarını qazana bilməz, yaşamaq hüququnu belə hökmdarların

onlara bəxş etdiyi böyük iltifat hesab edərildilər. Hökmdarlar isə azadlığı onlar tərəfindən insanlara əta olunmuş xoşbəxtlik deyil, hər bir şəxsin təbii insanlıq haqqı olduğunu heç vaxt etiraf etməzdilər. Buna görə də müdriklər deyiblər: **Gerçəklik üzə çıxan yerdə yabançı fikirlərə yer yoxdur. İşıq qaranlığın qənimi olduğu kimi, gerçəklik də yalanın qənimidir.**

* * *

“Müəyyən şəxslərin başqa adamların öz fikirlərini azad şəkildə ifadə etməsini məhdudlaşdırmaq hüququna malik olması təbiidirmi?!”

(Yulien Ofred de Lametri)

Yulien Lametri burada **“təbiidirmi”** sözünü işlətməyi **“ədalətliidirmi”** anlayışından daha önəmli hesab edib. Çünki, **ədalətin anası təbiilikdir.**

Pritça: *Allah insana görmək üçün göz, eşitmək üçün qulaq, danışmaq üçün dil, yerimək üçün ayaq, toxunmaq üçün əl verib. Gözün və qulağın fəaliyyətinin bütünlüklə insanın iradəsinə tabe olmaması hər bir kəsə aydındır. Belə ki, insan özü bilmədən təsadüfən bir hadisənin şahidi ola və yaxud hər hansı bir sözü eşidə bilər, lakin dil, ayaq və əl bütövlükdə insanın iradəsinin nəzarəti altındadır. Belə bir fikir var ki, başını salamat saxlamaq istəyirsənsə, lazım olmayan sözü danışma, lazım olmayan yerə getmə, lazım olmayan şeyə toxunma.*

* * *

İnsan gözdən və qulaqdan başqa heç bir orqanla görüb, eşidə bilməz. Ona görə də, hər hansı bir hökumdarın insanların görmək və eşitmək qabiliyyətini məhdudlaşdırmaq haqqında birbaşa fərman verməsi gülünc olardı. Pritçada deyildiyi kimi, görmək və eşitmək qabiliyyətinin insan iradəsinin nəzarətindən kənar olması gözü və qulağı olan hər bir insana bəllidir. Bu sübuta ehtiyacı olmayan ən sadə həqiqətdir. **Gerçəkliyin qarşısında bütün saxta hökmlər acizdir. İnsanlar tarix boyu görüblər, eşidiblər və bundan sonra da görüb eşidəcəklər.**

* * *

Ağıl, fikir insanlara heç bir hökmdar və ya imtiyazlı şəxs tərəfindən verilməyib. Onların buna imkanı olsaydı belə... verməzdilər. Tarix boyu fikir azadlığını məhdudlaşdırmaq cəhdləri bunu bir daha təsdiq edir.

Fikir insan duyğularının təzahürüdür. İnsanın duyğu üzvlərini məhdudlaşdırmaq isə ən azı insanlıqdan uzaq əməldir. Ağıl və əxlaq insanı canlılardan ayıran yeganə atributlardır. Hər bir insan öz atributlarından doğan təbii və ilahi iradəsilə xoşbəxtliyini qazanmaq hüququna malikdir.

İlahidən insana verilən xüsusiyyətləri ondan almaq və ya məhdudlaşdırmaq hüququna iddia etmək əxlaqda mənəviyyatsızlıq, dində Allahsızlıq, hüquqda cinayətdir.

* * *

Canlı aləmin hər bir nümayəndəsinin özünü qorumaq vasitəsi olduğu kimi insanın özünüqoruma silahı da onun ağılıdır. İnsandan onun özünü qorumaq silahını almaq və ya məhdudlaşdırmaq onu öldürməyə bərabərdir. Feyerbax demişkən, **uşaqdan onun şıltaqlığını, gəncdən onun igidliyini, romantikasını, qocadan onun müdriklüyünü almaq onu öldürmək deməkdir.** Bu isə insan nəslinə xəyanətdir.

Allah insana ağılı ona ümumi firavanlıq axtarmaq üçün verib. Bu təbii haqq ümumbəşəri xarakter daşıyır. Əgər insanda firavanlıq, xeyir axtarmaq hüququ varsa təbii ki, axtarış və onun nəticələri barədə azad şəkildə fikir söyləmək hüququ da olmalıdır. Bu azadlıq hər adamın anadangəlmə, təbii haqqıdır. İnsanların biri digəri üçün şərt olduğu kimi onların fikirləri də biri digəri üçün mühimdir, əsasdır. İnsandan onun varlığını təşkil edən əsasları almaq və ya məhdudlaşdırmaq hüququ qeyri təbii və insanlığa yaddır.

* * *

Tarix göstərir ki, gerçəklik, təbiilik, haqq və ədalət üzərində qurulan azad fikir heç vaxt cəmiyyətə ziyan verə bilməz. Bu, olsa-olsa müəyyən yabançı hakim fikirlərin arxasında firəvan həyat keçirən qüvvələrin qüdrətinə ziyan verər, xalqa, millətə, insan nəslinə isə firavanlıq, xeyir gətirər.

* * *

Beləliklə, “**xeyir və şəər**” məfhumlarının aydınlaş-

dırılması ayrı-ayrı hakim qrupların rəyinə deyil, hər bir adamın insanlıq borcuna sökənir. Bu mənada, müəyyən adamların fikir azadlığının başqaları tərəfindən məhdudlaşdırılması hüququ təbii və ədalətli ola bilməz. Fikir azadlığının məhdudlaşdırılmasının əsas səbəbi, hakim dairələrdə müəyyən adamların, bəzən isə xalqın fikir azadlığını öz hakimiyyətləri üçün zərərli hesab etmələridir.

* * *

İnsanlıq atributları ilə təbii insanlıq borcunu ifadə etmək hər bir şəxsin haqqıdır və onu bir kimsənin məhdudlaşdırmaq hüququ yoxdur.

* * *

Fikiri azad ifadə etmək özlüyündə zərərli ola bilməz. O geniş xalq kütləsi tərəfindən mənimsənildikdə otə-qana dolur, əzələləri bərkiyir və güclü maddi qüvvəyə çevrilir. Həmin qüvvə ədalətli və müdrik adamın əlində cəmiyyət üçün təhlükəli ola bilməz. Lakin hər hansı faydalı fikir belə bədxah adamın əlində ziyanlı ola bilər. Kələkbazın “**vicdan**” məvhumundan istifadə edərək özünü vicdanlı göstərməklə adamları aldatması mümkündür. Əgər “**vicdan**” məfhumunun əvəzinə yalnız “**vicdansızlıq**” anlayışı olsaydı yəqin ki, kələkbaz məqsədinə nail ola bilməzdi. Eyni sözləri “**şərəf**”, “**ləyaqət**”, “**xeyir**”, “**şər**” və yaxud hər hansı başqa anlayışlar haqqında da demək olar. Deməli, fikirin azad ifadəsi cəmiyyətə ziyan gətirə bilməz. İstənilən fikir cəmiyyət üçün ədalətsiz adamın əlində ziyanlı, ədalətli adamın əlində faydalıdır. Xeyrxahlıq və bədxahlıq həmin anlayışların təbiətində deyil, onları yara-

dan insanların təbiətindədir. Fəaliyyətsiz şəraitdə isə onların hər ikisi əhəmiyyətini itirir, yaradıcı və dağıdıcı qüvvəyə çevrilmirlər.

* * *

Nəhayət, fikir azadlığını boğmaq insanları susdurmağa, onları hökmarların fikirlərinə uyğun fikir söyləməyə təhrik edir, fikir müxtəlifliyini fikir yeknəsəkliyinə, dili isə fikiri ifadə edən vasitədən fikiri gizlətmək, yaxud saxtalaşdırmaq vasitəsinə gətirib çıxarır. **Yalnız azad fikir mübadiləsi təbii olaraq ədaləti və həqiqəti aşkar edir, xalqı tərəqqiyə və xoşbəxtliyə qovuşdurur.**

* * *

Demokratik dövlət üsul-idarəsinin tarixi qədim Yunanıstandan başlayırsa, insan haqlarının, azadlıqlarının dövlətin müdaxiləsindən və təcavüzdəndən qorunmasının tarixi İngiltərədən başlayır.

1215-ci ildə İngiltərədə baş verənlər insan azadlığı uğrunda mübarizə tarixində misli görünməmiş hadisəyə çevrildi.

Kral Con Plantagenet insan haqlarına və azadlıqlarına etinasız münasibət bəsləyərək, hakimiyyətinin həddlərini xalqın mənafeyindən daha yüksək həddə çatdırmağa çalışırdı. Beləliklə, insanların hüquqları məhdudlaşdırılırdı. Kralın özbaşınalığından hiddətlənən nüfuzlu baronlar və xalq qoşun toplayaraq onu məğlubiyyətə uğratdılar. Adətən belə hallarda hökmdarı cəzalandırıb, yerinə yeni ədalətli kral seçirdilər. Bu dəfə belə olmadı. Kralı yerində saxlamaqla onu öz hakimiyyətini məhdudlaşdıran sənədi təsdiqləməyə məcbur

etdilər. Həmin sənəd **“İngilis Azadlıqlarının Böyük Topplusu”** adlanırdı. Bu sənəd ingilis xalqı tərəfindən kralı yerində oturtmağın bariz nümunəsi idi. Sənədə əsasən kral özbaşına heç bir insanın fikir azadlığına təzyiq göstərə və onun hüquqlarını məhdudlaşdırma bil-məzdi. Əslində bu toplu İngiltərədə konstitutsiyalı hakimiyyət üçün əsas oldu. 1295-ci ildə fəaliyyətə başlayan ilk İngiltərə parlamenti həmin sənədi əsas qanun kimi qəbul etdi.

* * *

İngilis xalqı həmin sənədlə bu gün də fəxr edir. Uinston Çörçill İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı çıxışlarından birində bu barədə belə deyib: **“Biz anqlosakson dünyasının ümumi mirası olan ingilis azadlıqlarının Böyük Topplusunda... öz məşhur ifadəsini tapmış böyük ingilis azadlığı prinsiplərini və insan hüquqlarını cəsarətlə bəyan etməkdən heç vaxt imtina etməməliyik”**.

* * *

İngilis xalqı öz azadlığı uğrunda mübarizəyə **“Qalx, qalx, yenə də qalx! Quzular aslan olanadək qalx!”** devizi ilə qalxdı. Onlar sübut etdilər ki, istibdad şəraitində quzu kimi görünən hər insanın içində sözün həqiqi mənasında aslan yata bilər. Onu oyatmaq, qaldırmaq, yenə də qaldırmaq, aslan olanadək qaldırmağın yeganə yolu ölüm qorxusuna qalib gəlib, sonadək vuruşmaq, onu əldə etmək, qorumaq, yenə də qorumaq, ümumxalq sərvətinə çevirənədək qorumaq və nəsillərdən-nəsillərə ötürmək mümkündür.

* * *

Həqiqətən, ingilis xalqı həmin topluda nəzərdə tutulan azadlıqları daim qorumuş və keşiyində sayıq durmuşdur. İngilis xalqının azadlıq mücahidlərindən biri Uilyam Uolvill XVII əsrdə bu haqda deyib: **“Əgər bu dörd yüz il ərzində minlərlə insan Toplunun köməyi ilə əldə edilmiş hüquqlar uğrunda öz qanını, təhlükəsizliyini, həyatını qurban verməsəydi, bu sənəd çoxdan bəri adi perqament parçasına çevrilərdi”**.

* * *

Toplunun bəndlərindən birində deyilir: **“Hüquq və ya ədaləti heç kəsə satmayacaq, rədd cavabı verməyəcək və təxirə salmayacağıq”**. Beləliklə, İngiltərədə hakimiyyət insan haqlarının və azadlıqlarının həqiqi təminatçısına çevrildi.

Bu yerdə müdriklərdən birinin maraqlı kəlamını xatırlamaq yerinə düşərdi: **“Həqiqəti al, onu heç vaxt, heç bir qiymətə satma!”**

Var-dövləti bilik və həqiqəti əldə etmək üçün xərcləmək ən doğru seçimdir. Təəssüf ki, həyatda həmişə belə olmur. Çox vaxt var-dövləti bilik və həqiqət əldə etmək üçün xərcləmək əvəzinə, bilik və həqiqəti sər-vət qazanmaqdan ötrü satırlar.

* * *

XVIII-XIX əsrlərdə İngiltərənin (Böyük Britaniya nəzərdə tutulmur - red.) 131 min kv kilometr ərazisi, 20-30 milyona yaxın əhalisi vardı. Haqları dövlət tərəfindən qorunan bu adanın azad insanları hüquq və

azadlıqlarına dövlət tərəfindən müdaxilə və təcavüz edilən 25-30 milyon kv kilometr ərazisi, 400-500 milyondan çox əhalisi olan onlarla ölkəni işğal edib, müstəmləkəyə çevirməyi bacardılar. Azad ölkələrlə azad olmayan ölkələrin fərqi budur.

Bu tarixən belə olub. Elə həmin səbəbdən eramızdan əvvəl IV əsrdə kiçik Makedoniyanın gənc sarı İskəndərin azad insanlardan ibarət 35 minlik ordusu nəhəng İran imperiyasının təcrübəli şahı III Daranın köllərdən, müti təəbələrdən və muzdlulardan ibarət yarım milyona yaxın ordusunu hissə-hissə sona qədər darmadağın etdi. Bu həqiqəti azad ailələrdə doğulmuş vikinqlərin və türklərin, feodalların təhkimli kəndli ailəsində doğulmuş əsgərlərlə döyüşlərinin nəticələri də təsdiq edir. Çağdaş dünyamızda bu reallığı görmək üçün böyük ağıl sahibi olmaq lazım deyil. Azad ölkələrlə azad olmayan ölkələrin xalqlarının iqtisadi-sosial inkişafına, rifahına, təfəkkür tərzinə müqayisəli şəkildə nəzər salmaq yetər.

Anqlosaks dünyasının uğurları onları özlərinin ümumi mirası olan vətəndaş azadlığını nəsillərdən-nəsillərə cəsarətlə ötürmələri və ondan heç vaxt imtina etməmələri olmuşdur.

XVIII əsrin görkəmli fransız filosofu Yuliyen Ofred de Lametri ingilis xalqına üz tutub deyir: **“Sizin vətəndaşlıq azadlığımız olmasaydı Kollinizləriniz, Klarklarınız, Robinləriniz, Nyutonlarınız, Bentliləriniz, Loklarınız və saysız-hesabsız digər dahiləriniz başqalarından heç bir şeylə fərqlənməyəcək, adi alimlərdən biri olacaqdılar. Siz, dünya xalqları içərisində bəlkə də yeganə xalq olaraq, həqiqi insan azadlığından tam və dolğun istifadə edirsiniz”**.

* * *

Vətəndaşların fikir azadlığı hər bir şəxsə, xalqa, millətə bütövlükdə isə insan nəslinə şərəf, ləyaqət və firavanlıq, cəmiyyətə isə haqq, ədalət, əminamənlik və tərəqqi gətirir.

Müstəbid

Proloq

Əvvəl sofiya - **“müdrilik”** yarandı, sonra isə filo - müdrikliyə **“sevgi”**...

Sofistlər insanın aqlını onun ən yüksək ləyaqəti elan etdilər; ağıla yenilməz qüvvət verib, insan ruhunu istibdadın köləliyindən azad etdilər; cəsarət və ürəklə dedilər: **Heyrətlənmə! Aqlını işlət, o insanın ruhunu yalanın və qorxunun əsarətindən, avamlığını və sadələşməliyünü nadanlıqın çəşqinliyindən azad edən ən qüdrətli silahdır.**

Müdrək qul özünü ruhən azad hiss etdi.

Sonra Sokrat dünyaya gəldi. O, aqlın qabağına ağıl və əxlaqla çıxdı, mübahisə etdi, müdrikliyi sevdi.

Aqlın gücünü alqışlayan filosof, **“insan tək cə bəş-dan ibarət deyil, onun ürəyi də var!”**, - dedi.

Bəs ürək?! O ki, hüdudsuz ehtiras və şəhvətlə doludur! Ağıllı danışan yox, ağıllı davranan müdrəkdir, müdrikliyi sevən insandır. Yalnız **“təmiz ürək”** döyünən bədənin üstündə duran baş müdrək, əxlaqlı və ləyaqətli davrana bilər.

Bununla da Sokrat **“təmiz ürəyin”** - əxlaqın atası oldu.

Şah başdırsa, qanunlar ürəkdir. Ürəksiz bədənin üstündə azgün baş, qanunsuz dövlətin başında müstəbid durar.

Buna gördə də müstəbidlər müdrikliyi sevən, əxlaqın atası Sokratı, **“təmiz ürəyinə”** görə, əxlaqsızlıqda

taqşırıqlı bilib, onu ölümə məhkum etdilər.

Yol ayrıcında

Hakimiyyət tarix boyu hökmdarları iki yol ayrıcında dayandırır: **birinci yol** - onları həyatda mənəvi yüksəlişə, rahatlığa, təhlükəsizliyə, şöhrətə, xalqı firavanlığa və ruhi ucalığa, vəfat etdikdən sonra şan-şərəfə; **ikinci yol** isə sağlığında daimi qorxuya, bədxahlığa, təhlükəyə və mənfurluğa, xalqı səfalət və ruhi tənəzzülə, öləndən sonra isə rüsvayçılığa və şərəfsizliyə aparmışdır.

Təbiətinə xəyanət edə bilmədiyi üçün demokrat birinci, müstəbid ikinci yolu seçir.

Rəvayət: *Təbii fəlakət nəticəsində yaşayış yerini tərk etməyə məcbur olan əqrəb, dərin bir çayla rastlaşıb həyəcanlandı, qəm dəryasına qarq oldu. Tısbağa əqrəbi fəlakətdən uzaqlaşdırıb, təhlükədən xilas etmək üçün belinə alıb, özünü suya vurdu. Çayın ortasında əqrəbin onun belində nə isə xoşagəlməz bir iş görmək istədiyini hiss edib soruşdu:*

-Bu, nə səsdir ki, eşidirəm? Bu, nə əməldir edirsən?

Əqrəb cavab verdi:

-Neştərimi çayın ortasında sənə bədənində sınamaq istəyirəm.

Tısbağa dedi:

-Xeyir verə bilmirsən, heç olmasa qaç şərdən, Dostluq edə bilmirsən, gəl sən olma bir düşmən.

Əqrəb cavab verdi:

-Doğru buyurursan, lakin nə edim, təbiətim belədir. Eşitməmişəmni deyiblər:

*Əqrəbin çalmağı deyil ədavət,
Zatındadır onun belə bir adət.*

(“Kəlilə və Dimnə”, Bakı, Azərnəşr,
1962, səh. 309-310.)

* * *

Müstəbid təbiətinə uyğun olaraq, birinci növbədə dövlətin qəbul edib, yaşadığı - yazılmış qanunları və xalqın tarixi ənənələrindən yaranmış müqəddəs adətləri - yazılmamış qanunları tapdalayır. Çünki, nağıllarda divin canı şüşədə olduğu kimi, həyatda da müstəbidin canı istibdadda, ədalətsizlik və qanunsuzluqdadır.

Qanun olan yerdə istibdad və müstəbid, istibdad və müstəbid olan yerdə qanun yoxdur. Buz odlu, od buzlu ola bilmədiyini kimi, müstəbid haqq, haqq müstəbid ola bilməz. Onların hakimiyyətinin məhv və məhkumluğunun sirri də burada, istibdadın mahiyyətində, müstəbidin mənəviyyatında gizlənilir: **“Qanunun hakimiyyəti olmayan yerdə, dövlət quruluşu da yoxdur”** (Aristotel, əsərləri, IV cild, Moskva, 1982, səh. 497)

Qanunun hakimiyyətini məhv edən, əslində dövlətin quruluşunun əsaslarını dağıdır. Müstəbidin isə bunu dərk etmədən qanunları tapdalaya-tapdalaya, dövlət quruluşunun əsaslarını dağıda-dağıda öz mənfur istibdadını möhkəmlətmək cəhdi, onu istibdadının şərəfsiz və faciəvi aqibətinə qovuşdurur.

Qorxu

Müstəbidin təbiəti və tərbiyəsi şərəfli əməllərdən və yüksək amallardan məhrum olduğu üçün nəyin bahasına olursa olsun, qanunsuzluq və ədalətsizlikdə, sərvət toplamaqda və israfçılıqda, doymaq bilməyən şəhvət və ehtirasını, düşkün ruhunu təmin etməkdə hamını ötüb keçməyə cəhd edir. Bu baxımdan o, diktator-dan daha çox vampirə yaxındır. Vampir insanların qanını sourduqca möhkəmləndiyi kimi o da insanlara zülm edib, onları taqətdən saldıqca özündə yeni qüvvə toplayır, naqis əməllərinin şərəfsiz nəticələrindən qidalanıb güc alır.

“Respublika yaratmaqla böyük şöhrət qazanmaq imkanına malik olduqları halda, onlar istibdad müraciət edirlər; anlamırlar ki, şəxsi daxili təminatın hesabına hansı xeyirxah etibardan, hansı şöhrətdən, hansı şərəfdən, hansı təhlükəsizlikdən və ruhi dinclikdən məhrum olur, bununla da özlərini hansı şərəfsizliyə, abırsızlığa, ömürlük təhlükə və həyacanlara məhkum edirlər” (Nikkolo Makia-velli, Seçilmiş əsərləri, Moskva, “Bədii ədəbiyyat”, 1982, səh. 401).

Beləliklə, az vaxt ərzində özlərini şərəfsizliyə, abırsızlığa, təhlükə və narahatçılıqlara məhkum edən bu rəzil hökmdarlar xalq arasında mənfurluq mücəssəməsinə çevrilir, rəzalət dolu əməllərindən törənən ümumxalq nifrətinin xofundan vücudlarına şübhə və qorxu hakim kəsilir, insanlıq hisslərinin gözünü qapayırlar. Qəddarlığın və zorakılığın anası olan şübhə və qorxu onu görünməmiş vəhşiliklərin və zorakılıqların

köləsinə çevirir.

Naqisliklərlə dolu canına hopmuş şübhə və qorxu gündən-günə şiddət edir, xislətindəki bütün qüsurlar oyanıb, şahə qalxır, qəlbindəki bir qorxu digərini əvəz edir, bir şübhə yenisini yaradır, əməlləri ağlasığmaz məntiqsizliyə və rəzalətə can atır.

“O, hər şeydən şübhələndiyi üçün hər şeydən qorxur, hər şeydən qorxdığı üçün hər şeyi məhv edir”. (Latın kəlamı)

* * *

Platon Sirakuzun müstəbidi Böyük Dionisi ilə görüşkən Dionisi ondan soruşur: **“Səncə hökmdarın vəzifəsi nədir?”** Platon cavab verir: **“Təəbələrini yaxşı adam etmək”.** ...Dionisi yenə soruşur: **“Səncə müstəbid olmaq cəsurluq tələb etmir ki?”** **“Qətiyyəyən yox”**, - deyər Platon cavab verir: **“Müstəbid həyatda ən qorxaq adamdır; o, dəlləyin ülgücü qarşısında da qorxudan tir-tir əsir ki, birdən boynunu kəsər”** (Dioqen Loertski, Məşhur filosofların həyatı, elmi və kəlamları haqqında, Moskva 1986, səh. 414).

Böyük Dionisi öləndən sonra onu qardaşı kiçik Dionisi əvəz edir. Dionisinin dayısı xalqın ahu-naləsini nəzərə alıb, Platona məktub yazır ki, gəlib kiçik Dionisinin sarayında bir müddət yaşasa ona təsir göstərər tiraniyanın zadəgan üsul idarəsilə əvəz edilməsinə ümid var. Tiraniyaya sonsuz nifrət edən müdrik filosof təklifə laqeyid münasibət bəsləyə bilmir. İstək, maraq və humanizm hissləri ona güc gəlir və kiçik Dionisi ilə görüşüb ona məsləhətlər vermək üçün Sirakuza gedir.

Filosofun Sirakuza ayaq basdığını eşidən kiçik Dionisi qorxuya düşür. Elə zənn edir ki, Platon onun ölkə-

sinə dövlət çevrilişi etmək üçün gəlib.

Qorxulu şübhələrinə aydınlıq gətirmək üçün filosofla görüşməkdən belə çəkinir. Onu həbs etdirib, qul alveri ilə məşğul olan bir tacirə verir və dərhal ölkədən çıxarıb, uzaq ölkələrin qul bazarlarına satmağa göndərir. Həmin uzaq ölkədə qul bazarında bir nəfər Platonu tanıyır, onu alıb azadlığa buraxır. Həmin adamın adı Annikerid idi... Elə buna görə də Annikeridin adı tarixdə şərəfli insan kimi qalıb.

* * *

Fer şəhərinin müstəbidi Aleksandr şəxsi firavanlığını və təhlükəsizliyini təmin etmək üçün qorxudan hər həftə onlarla adam qətlə yetirdiyinə baxmayaraq, teatrda müstəbidlərin öldürülməsi səhnələrinə tamaşa edərkən hönkür-hönkür ağlayır, növbəti həftədə isə qorxudan daha çox adam edam etdirirdi.

* * *

Qorxu müstəbidin gözünü və aqlını elə tutur ki, törətdiyi ağlasığmaz cinayətləri, görünməmiş qəddarlıqları hakimiyyətinin təhlükəsizliyinə qayğı kimi qiymətləndirir, təhlükədən qurtulmağın ən məqbul vasitəsini fayda və mənfəətinə ziyan gətirə biləcək hər şeyi məhv etməkdə görür, hər hansı insanı - anasını, atasını, övladlarını, lazım gələrsə bütün xalqını, insan nəslini belə qırmaqdan çəkinmir.

Müstəbidlərin qənaətinə görə, xalq atasını, anasını, oğlunu qətlə yetirən hökmdarlardan daha çox qorxur.

Roma imperatoru - müstəbid Kaligula xalqı kütləvi şəkildə bir anda məhv etmək imkanının olmamasını

hakimiyyəti üçün böyük təhlükə hesab etmiş, qorxu, narahatçılıq və təəssüflə demişdir: **“Əgər xalqın bir başı olsaydı, lazım gəldikdə, çox rahatca onu bircə zərbə ilə kəsib atmaq mümkün olardı”**.

Səməd Vurğun bu fikri Ağa Məhəmməd Şah Qacanın dili ilə daha sərrast və poetik ifadə edib:

**Bir boynu olsaydı bəşəriyyətin,
Onu bir qılıncıla kəsərdim yəqin.**

Müstəbidlər o qədər qorxaqdırlar ki, təhlükəli saydıqları hər hansı bir insan üçün **“ən etibarlı zindanı - qəbir, ən təsirli qamçını - qılınc”** (“Kəlilə və Dimnə”, Bakı, Azərnəşr, 1962, səh. 114.) hesab edirlər.

* * *

Kaliqula imperator Tiberiyanın ölümündən sonra sürgündən qayıtmış bir adamdan orada nə ilə məşğul olduğunu soruşur. Həmin şəxs Kaliqula ilə söhbətdən xətasız ötüşməyin qeyri-mümkünlüyünü nəzərə alıb, ona yaltaqlıqla cavab verir: **Daim Allaha dua edib, yalvarırdım ki, Tiberiya ölsün, siz imperator olasınız. Allah mənim dualarımı eşitdi.**

Kaliqula bu cavabdan ciddi nəticə çıxararaq, qorxudan vahimələnir, sürgünə göndərdiyi adamlara, onu qarğmaq imkanı verməmək üçün, onların hamısını təcili qətlə yetirmək haqqında fərman verir.

* * *

Müstəbid üçün hakimiyyətini itirmək həyatını itirmək qədər dəhşətli və qorxuncdur. Çünki, insan nəslini

nin düşməni olan bu müdhiş varlığın təbiətinin, bütün rəzil niyyətlərinin təminatçısı mütləq hakimiyyətdir. O, şərəfini artırmaq haqqında düşünmür, istibdadını möhkəmləndirməklə var-dövlətini, doymaq bilməyən şəhvətini, düşgün ruhunu doyurmaq haqqında düşünür. Bu baxımdan onun ehtirası ən qatı narkomanı da geridə saxlayır.

* * *

Deyilənlərə görə, Sukarno İndoneziyada özünü ömürlük prezident elan etdikdən sonra, şəhvətinin zirvəsində ikən dövlət çevrilişindən sonra ayılmış, aylanda prezidentliyin əlindən çıxmasından daha çox əvvəlki eys-ışrətdən məhrum olduğu üçün əzab çəkmişdir.

İnamsızlıq

Aristotelin fikrincə müstəbid xalqa inanmır, onu fiziki, iqtisadi, mənəvi cəhətdən sıxışdırıb, taqətdən salır, xalqın fikrini öz əməllərinin mahiyyətindən uzaqlaşdırmaq üçün ölkəni uzunmüddətli müharibələrə cəlb edir. Müharibə olmadıqda isə sui-qəsd, terror və ya dövlət çevrilişlərinə “cəhdlər” təşkil edir, əvvəlcədən hazırladığı “qara siyahı” əsasında təhlükəli adamları günahlandırır və həbsxanalara atdırır.

Xalqın gündəlik həyatıyla bağlı daxili siyasət tam uğursuzluğa düşər olduqda isə keçmiş günahlandırır və damğalayır, xarici siyasətdəki “qələbələrindən” və “parlaq gələcəkdən” dönə-dönə danışır.

Müstəbidi ən çox təbliğat orqanlarının və güc strukturlarının fəaliyyəti maraqlandırır. Onların işinə şəx-

sən gündəlik nəzarət edir. Nəticədə istəyinə nail olur; **birincilər** - təyinatı xalqa həqiqəti söyləməkdən ibarət olan orqanlar gecə-gündüz heyrətamiz yalan və iftiralar püskürür, **ikincilər** - qanunun və vətəndaşların hüquqlarının keşiyində durmaq üçün yaradılan strukturlar, qanunu və vətəndaşların hüquqlarını pozur və qanunsuzluqlara hüquqi don geydirmək üçün genişmiqyaslı iş aparırlar.

* * *

Özünün təhlükəsizliyini təmin etmək üçün əhalidən bütün silahları yığır, mühafizə dəstələrini gündən-günə artırır və gücləndirir, xarici ölkələrdən maddəli mühafizəçilər, keşikçilər və cangüdənlər dəvət edir.

Bütün bunlar ona azlıq edir, saray adamlarından başlamış, sıradan vətəndaşlaradək, hamıda bir-birinə inamsızlıq və nifrət toxumu səpir, adamların qrup halında birgə fəaliyyət göstərməsinə əngəl törədir, xalqda qorxaqlıq, yaltaqlıq, satqınlıq, mütilik tərbiyə edir. Böhtançıyı mükafatlandırır, haqlını cəzalandırır. Ətrafına fəvqəladə itaətkar guruh toplayır, onları birgə cinayətləri ilə sıx birləşdirir.

Ölkənin namuslu insanlarıyla hüquqi münasibətdə münaqişələr zamanı hər işdə, hər yerdə, hər zaman onlar haqlı olurlar. Ona görə də kiçik bir məmura haqq işdə qalib gəlmək, bütövlükdə onun arxasında duran rejimə qalib gəlmək qədər çətindir.

* * *

Müstəbid Periandr nəinki meydanlarda açıq, sərbəst xalq yığıncaqlarını, hətta dəstə ilə yığışb söhbət etmə-

yi, birgə süfrə başına toplaşmağı və bayram şənlikləri keçirməyi belə qadağan etmişdi. O, təbabətin müalicə metodlarının əksinə olaraq, insan bədənində və cəmiyyətdə yaxşı və sağlam nə varsa hamısını çıxarıb, məhv edir, sağlamı xəstə, xəstəni sağlam adlandırır, öz xoşbəxtliyini isə bədxahlıqda axtarırdı.

Onun bədxahlığının isə hüdudu yox idi. El arasında adlı-sanlı, dövlətli adamları çox sayıqlıqla nəzarətdə saxlayırdı. Onların bir hissəsini “dost” kimi hamının gözü qarşısında məkr və hiylə ilə bağrına basıb, qucağındaca canını alır, təntənəli dəfnlərində göz yaşları axıdaraq, tərifi nitqlər söyləyir, məzarlarına əklillər qoyub, şərəflərinə heykəllər ucaldırdı. Digər qismini isə məharətlə tora salıb qaralayır, xalqa, vətənə, dövlətə, hətta demokratiyaya xəyanətdə mühakimə etməklə xalqın “etimadını” qazanmağa çalışırdı.

* * *

Simasını xalqdan gizlətmək üçün hər gün saysız-hesabsız maskalarından birini taxırdı. Allahsız olduğu halda, özünü Allah adamı kimi göstərmək üçün xüsusi tədbirlər düşünüb, həyata keçirir, mükafatları şəxsən özü, cəzaları isə hakimlərin əli ilə verirdi.

* * *

Neronun fikrincə teatrın perspektivi yoxdur. Çünki, istedadlı aktyorlar hakimiyyət ierarxiyasının pillələrində sürətlə yüksəlir, istedadsızlar isə teatrlara getmək zorunda qalırlar. Bu səbəbdən Neron özünü öldürərək ucadan bağırmışdı: **Necə böyük aktyor məhv olur!**

İşgəncə yaradıcılığı

“Həqiqi xeyir düzgün anlayışlardan və xeyirxah istəklərdən, həqiqi şər düzgün olmayan anlayışlardan və bədxah istəklərdən ibarətdir”.

(Roma müdriki Eriktet)

Müstəbid onun üçün şəxsi fayda verməyən hər şeyə, iyrənc məqsədləri üçün vasitə olmayan hər kəşə nifrət etməklə kifayətlənmir, onları məhv etməyə çalışır. O, düşmənlərinin öz əməli ilə rahat ölməsindən hiddətlənir, onların işgəncəli qətlindən xüsusi zövq alır.

Mişel Monten yazır: **“Müstəbid bir qətdə üç qəddarlıq törədib üç qat faydalanmağa cəhd göstərir: birincisi, düşmənlərini öldürərkən işgəncəni mümkün qədər şiddətləndirmək; ikincisi, şiddətli işgəncə və əzabın müddətini artırmaq; üçüncüsü, bununla xalqa möhkəm “dərs verib”, onu iflic vəziyyətində saxlamaq”.**

Lakin işgəncə dözülməzdirsə, onun müddəti az olur, əzab uzun müddətlidirsə müstəbid onu kifayət qədər şiddətli və ağır hesab etmir. Nəticədə onun fikrincə xalqa göstərilən “ibrət dərsi” lazımı səmərəni vermir. Bu səbəbdən o, daha da hiddətlənir, qana, qəddarlığa daha çox həris olur, işgəncələrin forma və metodlarını tez-tez dəyişir, nəticədə ölkədə qanun və elmi yaradıcılıqdan daha çox təqib, qisas və işgəncə “yaradıcılığı” inkişaf tapır. Bu iyrənc “yaradıcılığın” inkişaf edib, təkmilləşməsinə və icrasına müstəbidlər şəxsən özləri rəhbərlik və nəzarət edirlər.

İntibah dövründə elmin, maarifin, mədəniyyətin, incəsənətin, dünyagörüşünün inkişafı ilə əlaqədar insanlarda yaranmış yeni əxlaqi prinsiplərin - ədalət, azadlıq, bərabərlik prinsiplərinin bərpası uğrunda mübarizənin yüksəlişinə və coşqunluğuna müvafiq olaraq, bu duyğuların boğulması üçün cəza tədbirləri də təkmilləşdirilirdi.

Şərq hökmdarlarından biri, bir qılınc zərbəsilə insanı boğazına kimi şaqqalayıb, eyni zamanda bir insanın iki hissəsinin necə dəhşətli əzabla çırpınıb can verməsindən ikiqat zövq almış.

Dar ağacından asmaq, zəhər içdirmək, çarmıxa çəkdirmək, boyun vurdurmaq, tonqalda yandırmaq - sadalamaqla qurtarmayan cəza növləri müstəbidlərin ayrı-ayrı dövrlərdəki işgəncə “yaradıcılığının” məhsullarıdır.

Yalnız kütlə

Aristotel “Siyasət” əsərində yazır ki, gənc müstəbid Frasibul məsləhət almaq üçün təcrübəli müstəbid Periandrın yanına qasid göndərir. Periandr elçinin gətirdiyi məktubu oxuyandan sonra, bir kəlmə danışmadan taxıl zəmisinə gəlir. Ümumi səviyyədən azca yuxarı qalxmış bütün sünbüllərin başını kəsdirir, onların hamısını ümumi əkinin boyu ilə bərabərləşdirir. Zəmidə ümumi taxıl sahəsindən başqa bircə sünbül belə nəzərə çarpmır.

Qasid heç bir şey anlamadan geri qayıdır və gördüklərini təfərrüatı ilə Frasibula danışır. O, başa düşür ki, Periandr hakimiyyətini möhkəmlətmək, cəmiyyətdə mütləq hakim - müstəbid olmaq üçün ölkədə güclü,

görkəmli, nüfuzlu, ləyaqətli, kütlədən yüksəkdə durub gözə görünən adamların -dost və ya düşmən olmasından asılı olmayaraq - hamısının başını həddini aşmış sünbüllərin başı kimi kəsib atmaq lazımdır. Tarlada sünbüllər yox, geniş taxıl zəmisini gördüyü kimi, cəmiyyətdə də şəxsiyyətlər, insanlar yox, yalnız kütlə nəzərə çarpmalıdır.

* * *

Fərdlərdən və fərdi xüsusiyyətlərdən ibarət hər hansı cəmiyyəti və ya xalqı tam itaətdə saxlamaq üçün fərdlərin, istedad və qabiliyyətini nəzərə almadan hamısını bir qəlibdən keçirib eyniləşdirmək, hökmdarın qəlibinə sığmayanları dərhal məhv etmək lazımdır. Beləliklə, yekdil, eyni fikirli, eyni düşüncəli, eyni xislətli insan birliyi, itaətkar kütlə cəmiyyəti, yalnız bir nəfər əvəzəlməz liderin, xalqın müdrik rəhbərinin və atasının iradəsilə idarə olunan dövlət quruluşu - istidat üsul-idarəsi yaradılmalıdır.

Belə olduqda, azad cəmiyyətlərdən fərqli olaraq dəyişikliyin, inkişafın və tərəqqinin yeganə gerçək yolu olan təbii seçməni fərdi seçmə əvəz edir. Cəmiyyət təbii dünyəvi qanunlarla yox, müstəbidin iradəsilə idarə olunur. Beləliklə, təkamülün təməl prinsipi pozulur, güclülər məhv edilir, zəiflərə yaşamaq hüququ verilir. Mirzə Ələkbər Sabirin təbirincə desək, **“çərxi-fələk tərsinə dövrən etməyə başlayır”**.

* * *

Adolf Hitler hakimiyyəti zor və hiylə ilə zəbt etdikdən sonra ilk növbədə Periandrin məsləhətini həyata

keçirdi. Hakimiyyət uğrunda mübarizədə böyük xidmətləri olan tanınmış, kütlədən bir və ya bir neçə baş yuxarı qalxmış, ən yaxın “dostlarını” və güclü silahdaşlarını - Rem və Ştrasser başda olmaqla yüz on altı nəfər partiya yoldaşlarını xəyanətkarlıqda taqsırlandıraraq bir gecədə qətlə yetirdi.

Beləliklə, o, bir tərəfdən hakimiyyətdə mühüm vəzifələrə iddia etməyə haqqı olan bütün “dostlarından” və başı lazım olduğundan yuxarı qalxıb despotun qəlibinə sığmayanlardan azad oldu, digər tərəfdən bu fikirdə olanlara və onun hakimiyyətindən daha çox fayda umanlara mükəmməl dərs verdi.

Tezliklə eyni fikirli, eyni düşüncəli, eyni xislətli insan birliyi yarandı və bu kütlə bir neçə il geniş taxıl zəmisini kimi dalğalanıb, ucadan qışqırdı: **Yaşasın bir Führer, bir partiya, bir dövlət!**

Əndazə

Müstəbid öz məqsədlərini açıq elan etməkdən qorxduğu üçün iblis cildinə girib, məkrli əməllərini daha böyük ehtirasla dərinliklərdə və geniş miqyasda həyata keçirməyə tələsir. Onun düşmənlərinin sayı hər gün artıb çoxalır və nəhayət, kütləvi şəkil alır. Onların hamısını şəxsi nəzarətdə saxlayıb, vaxtında məhv etmək, əmlakına yiyələnmək ehtimalı və imkanı məhdudlaşdığı üçün qəzəbi təbii fəlakət səviyyəsinə yüksəlir, əndazə itir, bıçaq sümüyə dayanır, xalqı kütləvi ümitsizlik, qeyri-iradilik bürüyür.

* * *

Qasırğa zamanı adamlar həyatlarını xilas etmək üçün əmlaklarını, yeri gələndə hətta özlərini gəmidən atmağa məcbur olduqları kimi, müstəbidin coşğun qəzəbi də adamları könüllü olaraq mal-mülkünü ona vermək, ölkədən qaçmaq və digər qeyri-iradi hərəkətlər etmək məcburiyyəti qarşısında qoyur. Kütləvi qeyri-iradilik ölkədə tam qanunsuzluq, cəmiyyətdə vahimə və xaos yaradır, müstəbidin mənfur əməllərinin asanlıqla həyata keçməsinə, daha da varlanmasına kömək edir. Belə şəraitdə Kalıqula öldürtdüyü bir nəfərin varidatına sahib olanda, məbləğin onun hesabladığından az olduğunu görüb təəssüflə çığırmışdı: **Bu adam hələ xeyli vaxt yaşaya bilərmiş!**

* * *

Məşhur filosof Lutsiy Anney Seneka tərbiyə etdiyi Neronun təbii fəlakətə çevrilməsini hiss edib, təhlükədən uzaqlaşmaq məqsədilə elmi işlə məşğul olmasını bəhanə edərək saraydan gedir. O, bu əndazədən çıxmış qasırğadan xilas olmaq üçün topladığı var-dövlətinin bir hissəsini könüllü olaraq Nerona bağışlayır. Lakin Neron kimi müdhiş bir varlıqdan asanlıqla xilas olmaq qeyri-mümkün idi. Bir müddət keçəndən sonra o, hiylə quraraq, müəllimini günahlandırır və onu intihara məcbur edir. Beləliklə, Senekanın bütün mal-mülkünə tam sahib olur.

Seneka kimi məşhur bir əxlaqçı filosofun Neronu tərbiyə edə bilməməsi böyük təəccüb doğurur. Hətta cəmiyyətdə tərbiyənin rolunu şübhə altına alır.

Tarixçi Kassiy Dio bu məsələyə belə aydınlıq

gətirir: “Seneka əsərlərindəki yüksək əxlaqi-fəlsəfi görüşlərindən çox uzaq, yazdığı əxlaqi qaydalarla comərd rolunu oynayan bir aktyor idi. O, nəsihətlərində istibdadı mühakimə etmiş, həyatda isə müstəbidin yüksəlməsinə köməklik göstərmişdi; saray hərislərinə gülmüş, özü isə saraydan çıxmamışdı; yaltaqlığa hücum etmiş, həyatda isə yaltaq çıxışlarının ustadı olmuşdur; sadə və namuslu yaşamağı təqdir etmiş, özü isə zəmanəsinin ən varlı, dövlətli adamlarından biri olmuşdur; başqalarına mənəvi təmizlik öyrətdiyi halda, özü müasirlərinin heç birindən təmiz olmamışdır. Onun əzəmətli, möhtəşəm villaları və bağları əsərlərindəki sadə həyat tərzinə uyğun gəlməmişdir”.

O, qısa dövr ərzində naməlum yollarla hüdudsuz sərvət əldə etmişdir. Heç şübhəsiz xalqın sürətlə müflisləşdiyi şəraitdə sarayda-dövlət orqanında işləməklə az vaxt ərzində sürətlə toplanan sərvətdə qanunsuzluq, haqsızlıq, zor və qan vardı.

Görünür Nerona müəllimi və tərbiyəçisi Senekanın həyatdakı aktyorluğu, təlimindəki yüksək ideallardan daha çox təsir bağışlamışdır. Bu çox təbiidir, çünki, şüuru obyektiv gerçəklik təyin edir.

Senekanın əsərlərindəki saf, əxlaqi, fəlsəfi ideyalar ona tarixdə müqəddəslik və əbədilik, yaşayış və fəaliyyət tərzindəki naqislik və natəmizliklər isə ona var-dövlət və ölüm gətirdi.

* * *

Antik dünyanın görkəmli filosofu Epikür isə Senekadan çox-çox əvvəl dostlarından birinə yazır: “Vəziyyətim pis deyil, yeməyə qara çörəyim, içməyə

suyum var. Xahiş edirəm mənə bir az pendir göndərsiniz, könlümdən təntənəli süfrə açmaq keçə bilər”.

* * *

Haqsızlığın və qanunsuzluğun da bir ölçüsü, əndazəsi var. Əndazə itib-batanda faciə üzə çıxır. Neronun, Senekanın, Epikürün - hər üçünün faciəsi qanunsuzluğun və əndazəsizliyin mücəssəməsi olan istibdadın faciəsidir.

Qanun olmayan yerdə hökmdar müstəbidə, əxlaq filosofu mal-dövlət və sərvət hərisinə, alim isə dilənçiyə çevrilir.

* * *

Xalq üçün ən böyük bədbəxtlik və müsibət onu çö-rəklə imtahana çəkməkdir. Ehtiyac insanın təbiətini dəyişir, insaf və mürvətini əlindən alır, ağıl, qüvvət və iradəsini zəiflədir, şər və fəsad mənbəyinə çevirir. Məmurların maddi ehtiyacı daha dəhşətlidir. Onlar aldıqları əmək haqqının azlığından xəlvətdə gileylənir, üzdə yuxarılara yaltaqlanır, ehtiyaclarının çatışmayan hissəsini onsuzda ac-yalavac yaşayan xalqın dərisindən çıxarırlar.

Bu yerdə şair Famil Mehдинin alim Famil Mehdiyə böyük kədər və ürək ağrısı ilə pıçıldadığı bir misra yada düşür:

Dilən, professor, utanma, dilən!

* * *

Qədim dövrün əvəzedilməz qanun yaradıcısı və demokrati Solon müstəbid Pisistrat Afinada hakimiyyəti ələ keçirəndən sonra vətəninə tərki edib qürbətdə yaşayır. Dünyanın bir çox hökmdarları bu böyük insanı saraylarına, yüksək vəzifələrə dəvət edirlər. Pisistrat da onu Vətəninə yaşamağa dəvət edir. İstibdadın hamı üçün faciəli nəticələrini irəlicədən görəndən müdrik alim, qanun yaradıcılığının ustası Solon məktublarının birində yazır ki, **mənim üçün Vətən o ölkədir, yaşamaq üçün əziz o yerdir ki, orada qanunlar və onların icrası hamı üçün bərabərdir, hamı üçün ədalətlidir.**

Qanun və ədalət olmayan yerdə vətən də yoxdur.

Epiloq

Müstəbidlərin hökmünə əsasən Sokratın “təmiz ürəyi” zəhərləndi və əbədi dayandı. O, ölümü ilə təmiz ürəklərə ölməzlik verdi. Ellinlərin təmiz ürəkli, müdrik başları təbiətin, cəmiyyətin və tərəkərin qanunlarının öyrənilməsində heyrətamiz uğurlar qazandılar. Dünya xalqları dövlət qurmaqda “ədalətli” və “ədalətsiz” şah anlayışlarından irəli gedə bilmədikləri dövrdə qədim yunanlar dövlət quruculuğunu elmin predmetinə çevirib, ölkədə xalq hakimiyyəti, demokratik dövlət üsul-idarəsi yaratdılar; eramızdan beş yüz il əvvəl - tarixin sübh çağında Afinada savadsızlığı tam ləğv etməyə nail oldular.

Antik dünyada qanunların idarə etdiyi demokratik xalq hakimiyyətində dövlət və elmlə yanaşı insanların

təfəkkürü, dünyagörüşü, mədəniyyəti misli görünməmiş zirvəyə qalxdı; yeni humanist əxlaq təşəkkül tapdı; onlar Olimpiya oyunlarında şücaət və igidlik nümunəsi göstərir, teatr tamaşalarında və həyatda “**xeyri**” alqışlayıb, “**şəri**” lənətləyirdilər; azadlıq və gözəllikdən insan xoşbəxtliyindən zövq alır, yüksək mənəvi amallardan qidalanırdılar.

Nə vaxt ki, “**təmiz ürək**”lər çirkaba bulaşdı, cəmiyyəti qanunlar yox, ayrı-ayrı adamların - müstəbidlərin iradələri idarə etməyə başladı, xalq hakimiyyətin əsarətinə düşdü, elmin estafetinin məşəli ötürülməmiş qaldı və söndü; nadanlıq və haqsızlıq at belinə suvar oldu, şücaət, igidlik yarışları saraylarda xəbərçilik və yaltaqlıq savaşına çevrildi; müstəbid demokrati, istibdad demokratiyanı üstələdi.

Azadlıq və gözəllikdən, insan xoşbəxtliyindən fərləhənən, yüksək mənəvi amallardan qidalanan demokratik antik dünyanın övladları istibdad dövründə teatr səhnələrindən üz döndərib, qladiator döyüşlərinin arenalarına üz tutdular; zülm, haqsızlıq, eybəcərlik və bədxahlıqdan zövq almağa, şərəfsizlikdən qidalanmağa başladılar; qladiator döyüşlərində ölməkdə olan insanların ölüm qabağı əzablarından həzz aldılar; “**şəri**” alqışlayıb “**xeyiri**” lənətlədilər.

Qoca tarix buna - müstəbidin humanizmə, “**təmiz ürək**”lərə qarşı kütləvi cinayətkarlığına dözmədi, antik dünyanı öz istibdadının xarabalıqlarında rüsvayçılıqla dəfn etdi və yeni erasına qədəm qoydu.

Mən bunları yazmazdım, əgər tarixin Sokratı, onun “**təmiz ürəyi**”ni unutmaq qorxusu olmasaydı.

Mən bunları dilə gətirməzdim əgər hakimiyyətə gəlmək arzusu ürəyində qalıb, tarixə düşə bilməyən müstəbid təbiətli insanların bu gün də ətrafımızda dolşdığını hiss etməsəydim.

Ədalət haqqında

-I-

Platon “Dövlət” əsərində Sokratla Farsimaxın dialoqunda ədalət anlayışınının geniş təhlilini verir.

Farsimax deyir ki, güc və hakimiyyət kimin əlindədirsə ədalət də ona xidmət edir. Deməli, güc və hakimiyyət dövlətin əlində olduğu üçün ədalət dövlət üçün - güclülər üçün faydalı olan anlayışdır. Dövlət öz xeyrinə qəbul etdiyi qanunları təbəələri üçün ədalətli elan edir, onu pozanları ədalət və qanun adından cəzalandırır. Beləliklə, hakimiyyət ədalətdən faydalanır.

Sokrat isə cavabında söyləyir ki, mən də sən deyəni təsdiq edirəm: **“Ədalət faydalıdır”**, eyni zamanda əlavə edirəm ki, ədalət “güclülər üçün” faydalı deyildir.

Hakimiyyətə itaət etmək ədalətdirsə, hakimiyyətin səhv qanunlar qəbul edə bilməsi də həqiqətdir. Təbəələr isə səhv və ya düzgün olmasından asılı olmayaraq, bütün qanunları icra etməlidirlər. Bu ədalətdirsə, onda düzgün qanunların dövlətə xeyir, səhv qanunların ziyan gətirməsi də ədalətdir. Beləliklə, ədalət güclüyə fayda əvəzinə ziyan verir.

Ədalət ədalətsiz qüvvəyə xidmət etmək xassəsinə malik deyil.

Hər bir sənət təyinatı üzrə tətbiq olunduğu sahədə hakimiyyət və qüvvədir. Həkim güclü, sağlam adama yox, zəif, xəstə adama müalicə təyin etməlidir. Zira, zəiflik qüsurdur, hər hansı sənət qüsurları aradan qaldırmaq zərurətindən yaranıb. Sənət güclü üçün yox,

zəif üçün, həkim sağlam üçün yox, xəstə üçün faydalıdır.

Ölkə o zaman dağılır, millət, xalq o zaman məhv olur ki, məmur təyinatlarda təbəələr üçün yox, özünə; həkim müalicədə xəstələrə yox, özünə; hakim hökmdə ədalətə yox, özünə; senat dekretlərdə qanuna yox, özünə; ordu müdafiədə vətənə yox, özünə; hökmdar dövləti idarə etməkdə xalqa yox, özünə fayda axtarır.

Ədalət qüvvədir, onun gücü gücsüzlərə xidmət etməyində, faydası qüsurları aradan qaldırmağıdır.

Demokratik Romanın böyüklüyü, onun qanunlarının ədalətliliyinə və icrasının aliliyinə söykənirdi. Nə vaxt ki, dövlət quruluşu dəyişdi, demokratik rejim istibdadın və müstəbidlərin əlinə keçdi, Romada hər şey - məmurların təyinatı, hakimlərin hökmləri, senatın dekretləri, müstəbidlərin sərəncamları və s. satılıb alınmağa başlandı, nə vaxt ki, Romanı müdrik qanunlar yox, hömdarların şəxsi iradələri idarə etməyə başladı, Romanın böyüklüyü, şöhrəti və azadlığı buna dözmədi, Roma daxildən sarsıldı və süqut etdi.

Xalq dövlət üçün deyil, dövlət xalq üçündür.

-II-

Pritça

Devilənə görə, bir ölkədə baş vəzir hökmdarın ona etibarından sui-istifadə edərək, həddini aşıb bütün vəzifələrə öz qohumlarını yerləşdirir. Beləliklə, dövlətin idarə olunması bir tayfanın əlinə keçir.

İş o yerə çatır ki, hökmdarın bağbanı da həmin tayfadan təyin olunur. Bir gün şah bağı gəzir və bağbanın

yetişdirdiyi yeni meyvələrdən dadmaq istəyir. Tərslikdən ağacdakı meyvələr əlçatmaz yerdə olduğu üçün, bağban nərdivan üçün yüyürmək istəyəndə şah təkid edir: **“Ayağını qoy çiynimə, qalx almanı dər”**.

Bağban bir o tərəfə, bir bu tərəfə baxır və şahın söylədiyini qaydada meyvəni dərib ona verir. Şah meyvənin dadından çox razı qaldığı üçün bu münasibətlə bağbandan nə xahişi varsa, söyləməsini əmr edir. Şahın boynuna minib alma dərməsinin yaxşı əlamət olmadığını dərk edən müdrik və uzaqgörən bağban xoflanır və elə oradaca ondan xahiş edir ki, ona baş vəzirin tayfasından olmaması haqda sənəd versin.

Şah bunu zaraqat zənn edib, bağbana öz imzası və möhürü ilə təsdiqlənmiş belə bir sənəd verir.

Bir müddət keçir, şahlığın bütün pillərində dövləti idarə edən baş vəzirin fərsiz qohumlarının ədalətsizliyindən, zülmündən narazılıq artır. Şahın baş vəzirə münasibəti kəskinləşir və onu dara çəkdirir. Qəzəblənən şah baş vəzirin nəslinin kəsilməsi haqqında fərman verir. Öldürülən öldürülür, zindana atılan zindana atılır, qaçan qaçır. Son məqamda növbə bağbana çatır. Bağbanın xahişilə o, şahın hüzuruna aparılır. Şah öz imzası və möhürü ilə təsdiqlənmiş sənədi görəndə bağbanın uzaqgörənliyi qarşısında əl saxlayır və onu əhvləndirir.

**Bir inci saflığı varsa da suda,
Artıq içiləndə dərd verir o da.**

(Nizami Gəncəvi)

Ona görə də müdriklər deyiblər: **hər şey həddini aşanda özünə qarşı çevrilir**. Kim olmasından asılı olmayaraq, hər adamın qabiliyyətinə uyğun yerdə otur-

ması həm onun özü, həm cəmiyyət, həm də dövlət üçün daha faydalıdır.

Hər şeyin gücü əndazədədir, çünki, əndazə həmin gücün varlıq formasıdır. Əndazəyə sığan kəmiyyət yeni xassə və keyfiyyət kəsb edir, kəmiyyət dəyişiklikləri keyfiyyət dəyişikliklərinə çevrilir. Qanun, yeri gələndə, əndazə insafın, insaf isə ədalətin sinonimi kimi işlədilir. Ədalət isə sağlam orqanizm kimidir, onun gücü və gözəlliyi bütün orqanların mütənasibliyindədir.

Əgər baş belə həddini aşıb böyüsə, baş vəzirin başı kimi bədənə ağırlıq edəcək.

-III-

Görkəmli fəth Çingiz xandan soruşurlar: dünyanı necə fəth etmişiniz?! Cavab verir: **güclü dövlətin güclü ordusu ilə**. Soruşurlar: qüdrətli dövləti və güclü ordunu necə yaratdınız?" Cavab verir: **möhkəm intizamla**. Möhkəm intizama necə nail oldunuz? Cavab verir: **ədalətin köməyilə**. Bəs, ədaləti necə əldə etdiniz? Cavab verir: **kimliyindən - doğma və yad adam olmasından asılı olmayaraq, hər kəsi qabiliyyətinə uyğun yerdə oturtmaqla**.

* * *

On nəfərə başçılıq etmək qabiliyyətinə malik olan insana yüz nəfərə rəhbərlik etməyi tapşırmaq olmaz. Çünki bu vəzifə onun qabiliyyət həddindən on dəfə artıqdır. Biçarə bütün günü sədaqətlə çalışsa da, işini başa çatdıra bilməz. Ona görə ki, öz-özünə nə işin həcmi on dəfə azalacaq, nə gün on dəfə uzanacaq, nə də o binəvanın qabiliyyəti on dəfə artacaq. O, işi öz qabiliyyəti

yətinə müvafiq həcmdə icra etməyə məhkumdur.

* * *

Əgər Çingiz xan on nəfərə rəhbərlik etmək qabiliyyətində olan döyüşçünü yüzbaşı, yüz nəfərə rəhbərlik etmək qabiliyyətinə malik döyüşçünü minbaşı təyin etsəydi, onun ordusunun gücü on dəfə azalacaq və ordu ilk döyüşdəcə darmadağın olacaqdı.

Çünki parlaq iradə sahibi Çingiz xan yaxşı başa düşürdü ki, hakimiyyətin gücü keyfiyyətsiz sədaqətli adamları başına toplamaqda deyil, hər bir insanı mərdliyinə, ləyaqətinə və peşəkarlıq səviyyəsinə görə yerində oturtmaqdadır.

Onun savadı olmasa da, zəmanəsi və xalqı üçün çox ciddi əhəmiyyəti olan yasa qəbul etdi və onun həyata keçirməsinə şəxsən özü xüsusi diqqət yetirdi. Həmin yasaya əsasən, **“müdrək və cəsurlar qoşun əmirləri təyin olunur, diribaş və çeviklərə düşərgə və ilki tapşırılır, nadanlar isə mal-qara və qoyun-quzu otarmağa göndərilirdi”**.

Bu səbəbdən Çingiz xanın işləri gündən-günə tərəqqi edir, təkmilləşir, yuxarıda Allahın köməyi, aşağıda isə özünün əməlləri ona uğur və ucalıq gətirirdi”. (Rəşadəddin, Səlnamələr məcmuəsi, SSRİ EA Nəşriyyatı, Moskva, Leninqrad, 1952, I cild, II kitab, səh.259.)

* * *

Böyük fətex tarixdə şəxsiyyətin yerini və rolunu düzgün başa düşür və buna dəqiq əməl edirdi. Çingiz xan avropalıların bu gün fəxrlə alqışladığı insan amili-

nin gücünü nəinki bilirdi, hər gün görür, dərk edir və ondan bəhrələnirdi.

Bütün dünyada köləliyin tuğyan etdiyi dövrdə Cingiz xanın fərmanına əsasən, nəzarət etdiyi ərazilərdə monqol kölə edilə bilməz, satılıb-alına bilməzdi.

O, ilk öncə zamandan geri qalan, lakin müqəddəslik donu geyindirilən və əsrlərlə pərəstiş edilən köhnə adət-ənənələrə müharibə elan etdi. Həmin kölə təfəkkür tərzini (indi biz onu çox zaman mentalitet də adlandırırıq) xalqa qəbilə və tayfa birləşməsi halında yaşamaqdan, daxili müharibələrdən və nifaqdan başqa bir şey vəd etmirdi. O, anladı ki, xırda qəbilə, icma və tayfalarda közərən ocaqlarla xalqı bütövlükdə isitmək, onun daxili qüdrətini, ümumi enerjisini toparlayıb bir araya gətirmək mümkün deyil. Amma bu bir həqiqətdir ki, qılgılımdan alov, alovdan ocaq yarandığı kimi, ocaqdan da tonqal qalamaq mümkündür.

Qaladı da! Elə bir tonqal ki, tək-cə monqol xalqı yox, bütün dünya, bəşər tarixi bu gün də onun istisindən danışır.

-IV-

Ədalət xeyirxahlıq və müdriklik, ədalətsizlik isə bədxahlıq və nadanlıqdır. Ona görə də xeyirxah və müdrik insan başqalarını bədxahlaşdırmaq və nadanlaşdırmaq xüsusiyyətinə malik deyil. Əksinə, müdriklər insanları həyata, ağıla və qələbəyə çağırır.

İstər dövlət olsun, istər xalq və ya tayfa, istərsə də ordu, bir-birinə qanuni, ədalətli, müdrik münasibətdə olmadıqda qələbə qazana bilməz. Çünki, ədalətdə qəlb birliyi, dostluq, xeyirxahlıq və müdriklik var. Bütün bunlar sağlam ruhun keyfiyyətidir.

Ədalətsizlik isə fikir ayrılığı, nifaq, bədxahlıq, nandanlıqdır. Bunlar isə xəstə ruhun xassəsidir.

* * *

Həqiqət fikir azadlığının, ədalət isə həqiqətin övlədidir. Ədalət insanın ləyaqəti, ədalətsizlik qüsurudur. Ədalət sağlamlığın, ədalətsizlik xəstəliyinin xassəsidir. Sağlamlığın kamilliyi qüvvəyə, xəstəliyin kamilliyi isə ölümə çevrilir.

Ona görə də son nəticədə ədalət təbiətinə görə hər yerdə, hər zaman ədalətsizlikdən güclüdür.

Ədalət gücdə deyil, güc ədalətdədir!

Zaman və Məkan

Aristotel məşhur “Siyasət” əsərini bu sözlərlə bitirir: “...əndazəni gözlə, mümkün olan işdən yapış, abır-həyanı əldən vermə.”

Napoleonun heyrətamiz qələbələrinin xoşbəxt təsadüflərlə bağlı olduğunu düşünənlərən biri ondan soruşur:

- Siz, kiçik qüvvələrlə böyük qüvvələrə necə qalib gəlirsiniz?!

Napoleon bu fikri təkzib edərək cavab verir:

- Kiçik qüvvə ilə böyük qüvvəyə qalib gəlmək mümkünsüzdür. Mən düşmənin böyük qüvvəsinin toparlanıb bütöv, vahid gücə çevrilməsinə imkan vermir, onu ildırım sürətilə hissələrə parçalayıb məhv edirəm. Döyüş meydanında lazımı anda, zamanda və məkanda qüvvəm rəqibinkindən həmişə böyük, güclü və çevik olduğu üçün adamlara elə gəlir ki, kiçik qüvvə ilə böyük qüvvəyə qalib gəlirəm.

* * *

Eyni taktika Misirdə məmluklarla döyüşdə də tətbiq olunur. Napoleonun kiçik ordusu zəmanənin ən cəsur, igid və peşəkar cəngavərləri olan məmlukların ordusunu asanlıqla darmadağın edir.

Hamını heyrətə gətirən bu məsələni isə Napoleon belə izah edir:

- Mən ilk döyüşdə gördüm ki, bir məmluk iki fransız əsgəridir. Yüz məmluk isə iyirmi fransız əs-

gəri... Həmin cəsur cəngavərlər fransızlar kimi lazımı anda və yerdə toparlanıb vahid qüvvəyə çevrilə bilmirlər. Ona görə də döyüş meydanında enyi zamanda və məkanda hər məmluk beş fransız əsgəri ilə qarşılaşır və məğlub olur.

...Döyüş duel deyil, komanda mübarizəsidir. Bu işdə taktika strategediyanı, hər bir əsgər öz alayını, hər alay bütün qoşunu tamamlamalı və bütövləşdirməlidir.

Kiçik qüvvənin böyük qüvvəyə qalib gəlməsi, kiçiyin böyükdən böyük, yüngülün ağırdan ağır olması qədər gülünc və absurddur.

Pritça

Belə danışır ki, bir kişi ömrünün son günlərini yaşadığını zənn edərək, sağikən əmlakını dörd övladı arasında bərabər bölmək istəyinə düşür. Hər şeyi bölüşdürəndən sora ortalıqda iri bir brilliyant qalır. Onu satıb pulunu övladları arasında bölmək qərarına gəlir.

Zərgərə qiymət qoydurur. Lakin heç kimin həmin brilliyantı almağa gücü çatmır. Belə vəziyyətdə kişi brilliyantı dörd yerə bölüb, hər övladının payını ayrılıqda verməyi düzgün hesab edir. Lakin heç bir zərgər bu işi öhdəsinə götürmür. Nəhayət, çox yalvarışlardan sonra bir zərgərlə razılığa gəlir. Zərgər şagirdini çağırıb brilliyantı dörd bərabər hissəyə bölməyi tapşırır. Çox çəkmir ki, şagird dörd yerə bölünmüş brilliyant parçalarını gətirir. Kişi sevincək onları alır və deyir:

- Hə, indi bunun hər birini övladlarımdan birinə verib, dünyadan rahatca köçə bilərəm.

Sonra üzünü ustaya tutub soruşur:

- *Ay usta, bu ki, çox asan iş imiş, hətta şagirdiniz belə az vaxt ərzində onun öhdəsindən gəldi. Bəs, nə üçün bir çoxları kimi sən də bu işə qarışmağa çətinlik çəkirdin?!*

Usta ah çəkərək cavab verir:

- *Kişi, brilliyant bütöv ikən onu almağa heç kimin gücü çatmırdı. İndi o parçaları almağa hər yoldan ötənin gücü çatır. Çünki onu dörd yerə parçalamaqla dəyərini qırx dəfə aşağı saldınız! Özünə hörmət edən usta bütöv brilliyantı parçalamaz. Bu peşə naşılığının və nadanlığının əlamətidir. Ona görə bu işi şagirdimə tapşırdım.*

Bütöv tamdır! İstər brilliyant olsun, istər qəbilə, xalq, millət və ya ordu, yalnız bütöv, tam olanda güclüdür, ağırdır, böyükdür, qalibdir.

* * *

Güclü şəxsiyyətlər niyyətlərini əvvəlcədən dəqiq təhlil edir, hər işin məqamını, yerini və rolunu müəyyənləşdirir, bütün qüvvələrini vəhdət halında bütövləşdirir, fəaliyyətə başlayır və qalib gəlirlər.

Onlar geniş düşüncələri, fenomenal yaddaşları, sayıq bəsirətlərilə məqamları zərgər dəqiqliyiylə tutur, zəmanələrinin övladı olmaqla yanaşı, heyrətamiz zəka və xarakterləri ilə keçmişin təcrübəsini, bu günün reallığını və gələcəyin proqnozlarını vəhdətdə, bütövlükdə, tam halında aydın görə bilirlər.

* * *

Zəkanın vüsəti tarixi şəraitin - zaman və məkanın sifarişinin qanunauyğunluqlarını düzgün dərk etmək-

də, xarakterin qüdrəti isə onları tarixin ümumi inkişafının mühüm zaman kəsiyinə uyğun vəhdətdə idarə etməsindədir. Bu baxımdan zəka strategiya, xarakter isə taktika rolunu oynayır. Əks təqdirdə, tarix səhnəsinə çıxan hər hansı ideya və ya məramı həyata keçirmək üçün göstərilən təşəbbüs Don Kixotun humanist ideyalarının reallaşdırılması üçün göstərdiyi yersiz və vaxtsız fədakarlıq kimi miskin, cılız və gülünc vəziyyətə düşməyə məhkumdur.

* * *

İnsanları nisbi olaraq, istedadsız, istedadlı və dühalar kategoriyasına bölmək olar.

İstedadsız adamlar istedadlı adamın fərqi nədir?

İstedadlı adamın məntiqi təfəkkürü, yaddaşı, görüb-götürmək məharəti var. Onlar dühaların kəşflərinin qavrayıcıları və daşıyıcılarıdır. Ona görə atalar belə adamlar haqqında deyiblər: **“Flankəs görüb, götürmüş adamdır” və ya “Dünya gör-götür dünyasıdır”**. Onlar zamanələrinin övladlarıdır.

İstedadlılar dühaların kəşf etdiyi elmi həqiqətlərdən və ya təcrübədən məlum olan aksiyomalara təfəkkürün qanunlarını tətbiq etməklə yeni əqli nəticələr əldə edə bilirlər .

Çünki təbiətin və cəmiyyətin qanunları kimi təfəkkürün qanunları və düşüncə formaları da ümumi zəncirin həlqələri kimi bir-birinə bağlıdır.

İstedadsızlarda bu xüsusiyyətlər yoxdur. Onlar eyni palçığa dəfələrlə batsalar belə nəticə çıxara bilmirlər. Unutqan, diqqətsiz və laqeyiddirlər. Bu baxımdan onlar keçmişin övladlarıdır.

Dahilər isə fitri, təbii istedad sahibləridirlər. Onlar zamanı qabaqlayaraq, tarixə, elmə məlum olmayan həqiqətləri tapır, cəmiyyətin malı edir, bəşəriyyətin istifadəsinə verirlər. Onların kəşfləri bəşər sivilizasiyasının inkişaf pillələridir. Nyutonun sözləri ilə desək, dahilər özlərindən əvvəlki nəhəglərin çiyinlərində dünyaya gəldikləri üçün daha ucada durur, daha geniş, sər-rast və uzağı görürlər. Dahilər özləri ilə olduğu kimi, onları əhatə edən aləm - təbiət, cəmiyyət, zaman, məkan, keçmiş, bu gün və gələcəklə sıx əlaqədə, vəhdət-dədirilər. Onlar gələcəyin övladlarıdır.

* * *

XV əsrin əvvəllərində intibahın ideyaları ictimai şüurun bütün formalarına - elmə, mədəniyyətə, fəlsəfəyə, hüquqa, dinə, əxlaqa və s. elə güclü təsir göstər-di ki, onun üst qatına sığmayıb, çox dərinlikləri - geniş xalq kütləsini əhatə etdi. Xalq alim və mütəxəssislər-dən fərqli olaraq, düşüncə və arzularına uyğun həyat-da olmayan əfsanəvi obraz - Robin Qudu yaratdı, onu alqışladı. Özünün və ya konkret şəxsin həyata keçirə bilmədiyi, lakin arzusunda olduğu əfsanələri həqiqət kimi şüurlara yeritdi. Son nəticədə, özü də onlara inan-dı.

* * *

Haşiyə: *Bu yerdə xalqımızın şifahi söz sənəti abidə-lərində işlədilən çox müdrik bir ifadəni xatırlamaq ye-rinə düşərdi: “Desəm öldürərlər, deməsəm ölləm”.*

Xalq qəhrəmanlarını darda qoymur, deməyin də, deməməyin də yolunu böyük müdrikliklə tapır. Həm de-

mir, həm deyir, nə ölür, nə öldürülür. Məqsədinə isə nail olur. Bu, xalq müdrikliyinin möhtəşəm xəzinəsinin sirrlərindən biridir. O, bu yolla heç bir cəsur insanın deyə bilmədiklərini deyir.

* * *

Xalqın qarşısında feodallar və kilsələr, arxasında isə intibah titanları, Robin Qud, zaman, reallıq və tarixi zərurət dururdu. Bu zərurət Böyük Britaniyadan başlayaraq, bütün Avropanı bürüdü, Robin Qudu əfsanəvi qəhrəman, məğlubedilməz ədalət cəngavəri səviyyəsinə qaldırdı.

Həmin dövrdə güclü anti-intibah qüvvələrinin qarşısında konkret real qəhrəman, ədalət cəngavəri təklidə durmaq iqtidarında deyildi. Anti-intibah qüvvələrinin qarşısında ümumxalq məhəbbətinin ümumiləşdirilmiş əfsanəvi obrazı - Robin Qud dayandı və dövrünün sadə insanların ideyalarının daşıyıcısına çevrildi.

Onu xalq yaratdı, xalq yaşatdı, zamanın reallığı və tarixin zərurəti isə keçmişə ötürdü. Artıq intibah qələbə çalmış, kamilliyinin sonuna yetmiş, kapitalizmin astanasında durmuşdu. Feodal üsul-idarələr, qayda-qanunlar ləxlamış, ictimai şüurun bütün formaları orta əsrlərin zülmətindən aydınlığa çıxmağa başlamışdı. İnsanlar şüur səviyyələrinə uyğun azadlıq istəyirdilər. Bu tələb feodalizmi öz xarabalılarının zülmətində dəfn etdi.

Həmin xarabalıqların içindən yeni - kapitalizm quruluşu çıxdı. O, iqtisadi, ictimai və siyasi həyatda misli görünməmiş tərəqqiyə nail oldu. Əsrlərlə insanların ruhunda donub qalmış möhtəşəm enerjini, coşqun,

təhkimçilikdən uzaq olan azad yaradıcılıq ruhunu, istedad və qabiliyyətini aşkara çıxardı, yeni dövrün, yeni sivilisasiyanın bünövrəsini qoydu.

* * *

Beləliklə, tarix meydanına yeni insanlar, yeni qəhrəmanlar, yeni cəmiyyət və onun qanunları atıldı. Kapital, azad insan və burjuaziya üz-üzə dayandı. Burjuazianın kapitalı azad insanların əməyini çox ucuz qiymətə almaqda maraqlı idi. Robin Qudun keşiyində durduğu haqqın, ədalətin və mərhəmətin təmənnəsiz müdafiəsi, müqəddəs cəngavərliyi arxa plana keçdi. İntibah əxlaqının, humanizminin əzəlləri boşaldı, özünü müdafiə edə bilmədi və tarixin səhnəsini tərk etdi. Zaman dəyişdi, yeni sahibkara xeyir verən dəyərlər yarandı.

Kapital insanların ləyaqətini, mərhəmət və sevgisini, azadlığını və ideallarını quru mübadilə dəyərinə tabe etdi. Siyasət, mədəniyyət, ədəbiyyat, incəsənət, təbabət, hüquq və sair sahələrdə çalışanları, həmçinin, iqtidar və müxalifəti muzzdlu işçilərinə, dünyanı iş böyük bir bazara, zamanın ağasının hökmünə və mənafeyinə söykənən nağd pul, alqı-satqı bazarına çevirdi.

* * *

Burjuaziya hakimiyyətə gələn kimi, onun maraqlarına mane olan keçmişin bütün feodal-patriarxal münasibətlərini dağıtdı, ona gəlir verməyən insanları keçmişə bağlayan bütün zəncirləri qırdı. Onlara rəhbərlik etmək üçün yeni bir büt - cənab kapitalı yaratdı, hər şeyi kənara ataraq ona gəlir gətirən əmtəyə səcdə etdi,

onu fetişləşdirdi. O, intibahın mənəvi əsaslarını, əxlaqını təmənnasız cəngavərliyini, müqəddəs hiss və duyğularını öz maraqlarının güclü alovlarında yandırır külə çevirdi. O, Robin Qudun əməllərinə qəh-qəhə çəkərək, onu gülünc, miskin, aciz, zamanın çağırışlarından uzaq düşmüş Don Kixota çevirdi. İntibah dövrünün mənəvi kodekslərinin son daşıyıcısı olan Don Kixotu başa sala bilmədi ki, onun dünyası ölüb və artıq dünya tamaşadır, bazardır, komediyadır. **Təmənnasız comərdlik, səxavət - gülüncdür, nadanlıq və səfehlikdir, vicdan, şərəf - əyləncə və məzədir, söz oyunudur, haqq-ədalət - acizlərin son ümid və sığınacaq yeri, məhəbbət və sevgi isə kişilərin qüdrətini ram etmək üçün qadınların uydurduğu məkr və hiylədir.**

* * *

Burjuaziya indiyə qədər mövcud olan bütün dəyərlərə yeni dəyər verdi. Bu dəyərlərin hamısının alınib-satılmasına izin verdi və ona nağd pulla qiymət qoydu.

Əslində burada qəribə və təəccüblü heç nə yox idi. Bu hakimiyyətə gəlmiş yeni insanların əndazəsiz azadlığının təbiətində gizlənmiş şəxsi maraqların üzə çıxmasının real nəticəsi idi.

* * *

Bəzi insanlar haqqında deyirlər: **o, zamanə adamıdır.** Bu fikiri mənfi mənada işlədənlər daha çoxdur. Heç bir şey keçmişin qarşısında lazım olduğundan artıq səcdə etmək qədər tərəqqinin inkişafına mane ola bilmir. Hər kəs sözün həqiqi mənasında zamanəsinin

övlədir. Bu gerçəklikdir. Uşağın, gəncin valideynlik hüququna zamanə tam şerikdir. Çünki, onlar həm də zamanənin övlədləridirlər. Mentalitet adı altında konservatizmi qorumaq nə qədər zərərliyə, yersiz yenilikçi və islahatçılıq adı altında insanlığın illərin sınağından çıxmış təcrübəsinə etinadsız münasibət göstərmək də bir o qədər ziyanlıdır.

Elə buradan da atalar və oğullar problemi tarix boyu mövcud olmuş və olacaqdır. Atalar keçmişin bərəkətli, əxlaqlı zamanını ideallaşdırır, gənclər isə gələcəyi. Ona görə də qocadan soruşanda ki, həyat nədir, o belə cavab verir: **“Çox qısa və abır-həyalı keçmiş”**. Gənclər isə əksinə **“çox uzun, parlaq gələcək”**, - deyə cavab verirlər.

Nostalji duyğular, passeizm, yeni zamanə və gənclərdən narazılıq təzə məsələ deyil.

Sokratın adından belə bir fikir söylənilir ki, indiki gənclər dəbdəbəyə öyrəşiblər, böyüklərə hörmət etmirlər, valideynləri ilə mübahisə edirlər və s.

Qədim Misir papiruslarından birində yazılmışdır: **“Dünya çox dəyişib, hər kəs kitab yazmaq istəyir, uşaqlar ata-analarının sözüə qulaq asmırlar”**.

Keçmiş gələcəyin dayaq nöqtəsidir. Qocaların müdrikiyi və təcrübəsi gənclərin enerjisi və qüdrətli əzələlərilə birləşəndə dağı dağ üstünə qoymaq mümkündür.

* * *

Belə bir şəraitdə Don Kixot tarix səhnəsinə atıldı və Robin Qud olmaq istədi. O anlamırdı ki, XVIII əsrdə cəmiyyətin hərəkətverici qüvvəsi olmağa can atan burjaziyyəyə Robin Qud ideyaları lazım deyil. Əgər XV

əsrdə Napoleon Bonapart belə XVIII əsrə lazım olan ideyaları həyata keçirmək uğrunda mübarizəyə başlasaydı Don Kixota, həmin dövrdə Don Kixot isə Robin Quda çevrilərdi. Necə ki, Robin Qud ideyalarının daşıyıcısı Don Kixot XVIII əsrə Robin Quda çevrilmədi, Don Kixot olaraq qaldı. Zamanın və məkanın yeni ağasına - burjaziyyəyə öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək uğrunda qanlı inqilablara, bərişmaz mübarizələrə, müharibələrə başlayan sahibkara Robin Qud yox, Napoleon Bonapart lazım idi.

* * *

Napoleon Bonapart müəyyən zaman kəsiyində tarixin aparıcı qüvvələrilə müttəfiq oldu. Ömrünü başa vurmaqda olan feodal üsul-idarəsinə qarşı vuruşanda, imperiyanın, monarxiyanın dağıdılmasında və respublikanın müdafiəsində tarixi şəraitlə şəxsi zəkasının və xarakterinin harmoniyası onu qidalandırdı, gücləndirdi, misilsiz qələbələrə qovuşduraraq, hər kəsə nəsis olmayan şöhrətin zirvəsinə apardı, zəmanəsinin mütləq hakimi etdi.

İstər təbiətdə, istərsə də cəmiyyətdə harmoniyadan güclü, təbii və gözəl heç nə yoxdur, ola da bilməz. O, ilahi qüdrətin əlamətidir, yaradıcı və qoruyucudur.

Respublikanın cəngavəri hakimiyyətinin zirvəsində Avropanın inqilablar dövrünün tarixi inkişafının hərəkətverici qüvvəsini inkar etdi, onunla əlaqəsini üzdü, ümum-Avropa monarxiyası yaratmaq arzusuna düşdü. Feodalizmin təhkimçilik buxovlarını cəsarətlə qırdığı halda, həmin buxovları Avropa ölkələrinin hər birinin ayaqlarına keçirib, onları imperiyanın təhkimli kəndlisinə çevirməyə cəhd göstərdi. Onun fikirlərindən və

əməllərindən ölümündə fəal iştirak etdiyi feodal üsul-idarəsinin, keçmişin qoxusu gəlirdi. Məğlubedilməz Napoleon Bonapart fitri istedadı ilə birlikdə tarixi inkişafın zəruri qanunauyğunluqlarıyla üz-üzə durdu və onun qarşısında diz çökdü, zaman və məkanın, tarixi şəraitin əsirinə çevrildi.

* * *

Tarix həqiqətdir, reallıqdır, gerçəklikdir. Onun inkişafının zəruri qanunları və tendensiyaları var. Zərurət isə zamanın hökmüdür. O, hər yerdə, hər zaman güclüdür, qalibdir. Həqiqətin atası ZAMAN isə saxtakarlıqı qəbul etmir. Hamının paxırını, səhvini vaxtında üzə çıxarır.

Çalxalandıqca, bulandıqca zaman

nehrə kimi,

Yağı yağ üstə çıxar, ayrıanı ayrınlıq olar.

(Mirzə Ələkbər Sabir)

Platonun “səhvi”

“İnsan o, zaman danışmalıdır ki, susmağa haqqı yoxdur. O halda danışmalıdır ki, əks fikri rədd etməyə müvəffəq olsun - bütün yerdə qalanlar boşboğazlıqdan, “ədəbiyyat”dan və səbirsizlikdən başqa bir şey deyil”

Fridrix Nitşe

İnsan dünyaya göz açıb özünü dərk etməyə başlayan andan saysız-hesabsız seçimlərlə üz-üzə durub. Ən xırda məsələlərdən başlamış məişət, mədəniyyət, sosial-iqtisadi və siyasi məsələlərə qədər aramsız olaraq seçir. Son nəticədə hər kəs, şəraitin, vəziyyətin, ictimai mühitin diqtəsilə şəxsi ləyaqət hissinin, əxlaqının, ağılının, şərəf və vicdanının məntiqi ilə seçmək, danışmağın, susmağın, hərəkət edib-etməməyin, sürəti artırıb-azaltmağın yerini və vaxtını müəyyən etmək zorunda qalır.

Şərtlər daxilində seçimlərdə insanların biri-birilə əlaqəsi, ünsiyyəti onların həyatında mühim rol oynayır. Ona görə də insanların biri digəri üçün zəruri şərtə çevrilir və şərtlər müstəvisində seçib-seçilməklə yaşamağa məhkum olurlar. Bu müstəvidə hər anın mühüm aparıcı istiqamətini ötəri keçici cəhətlərindən ayırmağı bacaran, zərurətin tələblərinə uyğun yaşamağa ağılı və dözümlü olanlar sağ qalıb yaşayır, dözümlü, səbri və çevikliyini olmayanlar hamının hamıya qarşı gizli müharibəsinə tuş gəlib həlak olurlar. Belə hallarda hər şey nisbi xarakter daşıyır.

Yalan və gerçəkliyin sərhədləri itir, onların hansı-

nın nə vaxt, necə, nə üçün seçmək bacarığı önə keçir, bəzən **“olum, ya ölüm”** problemlərinə çevrilir. Cordano Bruno, Yan Qus və bir çox başqaları tarixin müxtəlif dövrlərində bu seçimlərin incəliklərindən baş açma bilmədikləri üçün həlak oldular. Qalileo Qaliley isə Romanın inkvizisiya məhkəməsi qarşısında elmi kəşflərini - gerçəkliyi inkar etməklə salamat qaldı.

Dərindən düşünəndə Qalileyi başa düşmək mümkündür. Yerin Günəşin və ya Günəşin Yer ətrafında fırlanmasının inkvizisiya məhkəməsinə subut etməyin onun üçün nə faydası vardı?! Onsuz da Yer Günəşin ətrafında fırlanır. Bu haqda elmi cəmiyyətlərdə mübahisələr etmək olar, amma inkvizisiya məhkəməsində inadkarlıq edib, tonqalda yanmaq absurddur. Hər halda Qaliley belə qərara gəldi və həyatını qorudu.

* * *

Ünsiyyət və əlaqələrin içərisində daha aparıcı, əsas və zəruri bir ünsiyyət var. Aristotelin sözləri ilə desək, o əlaqə - ünsiyyət bəşəri xoşbəxtliyə daha əsaslı can atır ki, insan xoşbəxtliklərinin hamısından vacibdir, zəruridir və bütün ünsiyyətləri özündə ehtiva edir. Bu əlaqə - ünsiyyət dövlətin yaranmasının ilkin əsası olan siyasi ünsiyyət və əlaqədir.

Beləliklə, ayrı-ayrı ailələr, qəbilə, tayfa və xalqlar özlərinin kollektiv müdafiəsi, təhlükəsizliyi, rifahı, fiziki-mənəvi inkişafı, bir sözlə səadəti, azadlığı naminə siyasi ünsiyyət vasitəsi ilə hər hansı bir qurum və ya dövlət yaratmaq ideyasını irəli sürüb, istər xoşluqla, istərsə də zorla həmin ideyanı həyata keçirmək məcburiyyətində qalmışlar.

* * *

İlk baxışdan çox sadə görünən bu məsələ tarix boyu ən çətin və mürəkkəb cəhətlərilə bu gün də öz optimal həllini tapa bilməmişdir. Dünyanın qədim, orta, müasir dövrünün alimləri, mütəfəkkirləri, filosofları, politoloqları tarixin təcrübəsini təhlil etmiş və vahid nəticəyə gəlməmişlər. Bununla əlaqədar insan cəmiyyətinin ilk günlərindən başlayaraq, müxtəlif dövlət quruluşlarının idarə üsulları, forma və metodları təhlil olunmuşdur. Aydın olub ki, çarlıq və şahlıq sonradan mütləqiyyətə və istibdada, aristokratiya oliqarxiyaya daha sonra mütləqiyyətə və istibdada, xalq tərəfindən seçilən hakimiyyətlər hərc-mərcliyə və daha sonra diktatura və istebdada yuvarlanmışlar. İstibdad isə öz növbəsində zorakılığa, zorakılıq cinayətkarlığa, o da ümumxalq nifrətinə, sui-qəsdlərə, hakimiyyət çevrilişlərinə və istibdadın dağılmasına səbəb olmuşdur.

* * *

Hazırda ən axırncı və məqbul idarə isə demokratiya hesab olunur. Bunun başlıca prinsipləri çoxluğun hakimiyyəti və hakimiyyətin bölünməsi olmasına baxmayaraq, o da hakimiyyətin azlıqlar - oliqarxlar və inhisarçılar tərəfindən bölüşdürülməsinə gətirib çıxarmışdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə hazırda qüvvədə olan demokratik üsul-idarəsi haqqında deyirlər: **Demokratik üsul-idarəsinin yararsız dövlət quruluşu olmasına baxmayaraq, bəşəriyyət hələ ki, bundan yaxşısını kəf edə bilməmişdir.**

“**Demokratiya**” yunan sözü olub xalqın, çoxluğun hakimiyyəti deməkdir. Bu anlayış nəzəri cəhətdən gö-

zəl, ədalətli, cəlbədicə görünür. Bəs real həyatda necə gerçəkləşir? Burada problemin mətbəxinə gözcü nəzər salmaq yerinə düşərdi. Demokratiyanın əsas prinsipi seçkidir. Xalq arasında ona barmaq qaldırmaq deyirlər. Barmaqların çoxluğu və azlığı problemi həll edir.

Lakin o barmaqları qaldıran mühitin ab-havası necədir?! Orada hər şey alınıb-satılırsa və ya cəmiyyət yaşadığı üsul-idarənin qorxu-vahiməsi içərisində çabalayırsa, orada hansı barmaqdan, ədalətdən, demokratiyadan və onun legitimliyindən danışmaq mümkündür?!

Sokrat istibdad rejimində, tam formal demokratik şəraitdə səs verən hakimlərin barmaqlarının say çoxluğu ilə ölümə məhkum olunmuşdur. **Həmin barmaqlar “əxlaqın atası”nın əxlaqsızlığına səs vermişlər.**

* * *

Barmaqlar silahdır, o xeyirə də, şərə də xidmət göstərə bilər. Burada əsas rolu əxlaq, mənəviyyat, etika oynayır. Əxlaqlı adamların qaldırdıqları barmaqlar bərəkət dolu sünbüllərə bənzəyirsə, əxlaqsız adamların barmaqları haqq-ədalətin qəlbinə sancılmaq üçün hazır duran süngüləri xatırladır. Demokratiyanın təbiəti insanların təbiəti və taleyi ilə sıx bağlıdır. Əxlaqı, azad seçimi, yeri gələndə əldə etdiyi uğurları müdafiə etməyə cəsarəti, ictimai-siyasi dayağı və özəlöləri olan cəmiyyətlərdə demokratiyaya səs verən əllər insanlara rifah, azadlıq, şərəf gətirən bərəkət dolu sünbüllərə, olmayan cəmiyyətlərdə istirab, mütilik və haqsızlıq dolu süngülərə çevrilir.

Bu gün BTM-nin Təhlükəsizlik Şurası kimi möh-

kəm əzələsi olmasaydı, bu nəhəng təşkilat dövlətlər arasında sülhü, təhlükəsizliyi möhkəmləndirən və müdafiə edən, dövlətlər arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirən təşkilatdan, tribunalardan susmadan danışan, lakin dediklərini həyata keçirmək üçün heç bir qüvvəsi olmayan, əzələsiz, formal ictimai təşkilata çevrilərdi.

30-cu illərdə faşist Almaniyası və Yaponiyanın militarist siyasəti Xalqlar Liqasının məqsəd və məramlarını vecinə almadan dünya üçün əzələlərini oynatmağa başladı. Nəticədə İkinci Dünya Müharibəsi başlandı.

Zülmün **“topu var”**, **“haqqın da bükülməz qolu”** deyənlər, görünür haqqın əzələlərini nəzərdə tutmuşlar. Ona görə də atalar demişlər: **Filankəsə batmaq olmaz, onun zəri də, zoru da var!** Son nəticədə zəri olmayan zoru olan şəxs, zəri olan zoru olmayana **qalib gəlir**.

Təəsüf ki, insan quruplarını birgə cinayət, birgə humanizimdən daha tez və möhkəm birləşdirir.

Onlar sayca az olsalar da həmişə fəal və mütəşəkkildirlər. Buna görə də cəmiyyətdə böyük və təhlükəli qüvvəyə çevrilirlər. Necə ki, təbiətdə yırtıcılar ova çıxanda qüvvələrini tez və möhkəm birləşdirir, birgə fəndlər quraraq özlərindən çox böyük və güclü heyvanları ovlamağa nail olurlar. Yırtıcılardan sayca dəfələrlə çox və güclü olan sürü isə birləşməkdən və birgə müqavimətdən yan keçdiyi üçün tək-tək yırtıcıların qənimətinə çevrilirlər. Əlbətdə, bu yırtıcılar üçün cinayət deyil, onların təbii həyat tərzini və halal haqqıdır. Təəssüf doğuran odur ki, özlərini sosial varlıq hesab edən bəzi insanların əməllərinin daxili strukturu bioloji varlıq olan yırtıcı heyvanların həyat tərzinin strukturundan fərqlənmişdir. Yeganə fərq odur ki, yırtıcıların bir üzü,

cinayətkarların isə min bir üzü var.

* * *

İnsanlar çox vaxt özlərinin kəşf edib, yaratdıqları totem və tabuların, obrazların, ideyaların və bütələrin quluna çevrildikləri kimi, yaratdıqları qurumun da girovuna çevrilmək təhlükəsi altına düşürlər.

Pritçada deyildi ki, pişiyə qarşı birgə mübarizə aparmaq üçün siçanlar özlərinə başçı seçirlər. Seçkidən sonra görürlər ki, həmin siçan pişiyə qarşı mütəşəkkil mübarizə təşkil etmək əvəzinə özü böyüyüb pişiyə çevrilib və siçanları yeməyə başlayır.

Nə etməli?! Necə etməli?!

Bələlərdən xilas olub, azadlıq və səadətə qovuşmaq üçün siyasi birlik, dövlət yaratmaq lazımdır, dövləti idarə etmək üçün isə hökmdar.

Necə etmək lazımdır ki, siçan pişiyə, hökmdar müstəbidə çevrilməsin?!

* * *

Tarixin əzəli və əbədi sualına cavab vermək üçün Platon özündən əvvəlki dövlətçilik təcrübəsini dərinləndirib, ideal dövlət yaratmağın yollarını hazırladı və insanlığa təqdim etdi: **Dövlət xalqın müdafiəsini, onun maddi-mənəvi tələbatını, azadlığını, inkişafını və firavanlığını təmin etməlidir.**

Bu işin öhdəsindən kim və necə gələ bilər?!

Təbii qabiliyyətə və istedadla, çoxillik təcrübəyə və hazırlığa malik müdrik və ləyaqətli, əxlaqlı, güclü şəxsiyyət - hökmdar. Elə bir hökmdar ki, öz şərəfli fəaliyyət

yətilə insanın, onun şəxsiyyətinin tarixdə layiqli rolunu və yerini nümayiş etdirməyə qadir olsun.

Hər hansı xalq üçün öz arasında belə bir lider tapmaq çox da çətin deyil. Lakin həmin liderin - hökmdarın fəaliyyətinin əsas prinsipi əxlaq və ədalət olmalıdır. Bax, burada susmaq nə qədər çətindir, ədalətsizliyi rəf etmək ondan da çətindir. İnsanlıq susmadı, Platonun dilinə “bal”, ideyalarına “İlahi” dedi. Ona səcdə etdi, ondan bəhrələndi, hər sözünü bal kimi yedi, hər fikrinə ilahi sözü kimi inandı... Onun ideal, ədalətli dövlət nəzəriyyəsini rəf etməsə də, ondan daha pis - utopiya adlandırdı.

Platonun ləyaqəti onda idi ki, onun ədalətli dövlət yaratmağın vacibliyi haqqında susmağa haqqı yox idi, “səhvi” onda idi ki, ədaləti utopiya adlandıranların fikirlərini rədd etməyə gücü çatmayan məsələ haqqında danışmışdı.

Tarixin təkəri fırlandıqca aydın olur ki, ədalətli dövlət yaratmaq adı altında əsrlərlə davam edən mübarizədə insanlarda iki şey - **birincisi** ağıl və əxlaq, **ikincisi** - şəxsi maraq və eqaizim daha çox inkişaf etmişdir. **İkincinin** inkişaf etdiyi ölkələr azadlıqdan, ədalətdən və ideal dövlətdən xeyli uzaqlaşmış, **birincinin** inkişaf etdiyi ölkələr isə azad, ədalətli və ideal dövlətə xeyli yaxınlaşmışlar. Bu gün dünyada nümunə göstərilə biləcək, qibtəyə layiq ədalətli dövlətlər varsa, bu, Platonun ədalətli, ideal dövlət haqqında ideyalarının qığılcımlarıdır. Platonun ideal, ədalətli dövlət ideyası ümumilikdə deyil, cəmiyyətimizin azadlığının, maariflənməsinin hazırki inkişaf səviyyəsində utopiyadır.

* * *

“Mütləq ədalət”, “mütləq ədalətsizlik”, “mütləq hakimlik”, “mütləq köləlik” və ya **“bir tikə azadlıq”, “bir tikə əsarət”** yoxdur və ola da bilməz. Azadlıq sədəqə deyil ki, insana bir tikə verilsin. O insanların əzəli təbii haqqıdır. Azadlıq ədalətdir, insan üçün, xalq üçün həyat qədər, günəş qədər zəruridir, əzizdir. Ona görə də o, **tamdır, bütövdür, yalnız bütövlükdə Günəş boyda işığa, cahan boyda qüvvəyə çevrilir. “Yarım cahan”, “yarım Günəş”** anlayışları olmadığı kimi, **“yarım ədalət”, “yarım azadlıq”** anlayışları da yoxdur, ola bilməz.

Azadlığı istəmirəm, zərrə-zərrə, qram-qram!

Qolumdakı zəncirləri qıram gərək,

qıram-qıram!

Azadlığı istəmirəm, bir həb kibi, dərman kibi,

İstəyirəm

Səma kibi,

Günəş kibi,

Cahan kibi!

(Xəlil Rza)

* * *

Bütün bunlarla yanaşı, azadlığın əzələsi olmayanda köləliyə, mütiliyə, məsuliyyəti olmayanda hərc-mərcliyə, anarxiyaya, əxlaqı olmayanda vəhşiliyə çevrilir.

Platonun “**utopiyası**” onu ideyasının mahiyyətində deyil, cəmiyyətdə mövcud olan nəsillərdən-nəsillərə ötürülən hakim və kölə psixologiyasındadır. Olmayan şeyi saymaq mümkün olmadığı kimi, ədalət və azadlıq olmayan ölkədə ıdeal ədalətli dövlət, azad cəmiyyət axtarmaq da utopiyadır.

Platon qəlbində yaratdığı ideal və ədalətli dövlətin arxasınca baxa-baxa, ədalətin gücünə inana-inana böyük nigarançılıq və kədərlə dünyasını dəyişdi. İnsanlar başa düşmədilər ki, Platonun nigarançılıq və kədərinin böyüklüyü onun hər ölkəyə, cəmiyyətə sığmayan ədalətlətinin və müdrikliyinin böyüklüyündə idi.

* * *

Ekklesiastın dediklərindən:

Qəlbimi müdrikliyi dərk etməyə, ağılsızlığı və səfehliyi tədqiq etməyə verdim. Anladım ki, böyük müdriklikdə böyük kədər var; ağılı artıran, qəm-qüssəsini artırar.

(Bibliya)

* * *

Azad olmayan ölkələrin xalqları üçün həyat heç də fərəh, sevinc və xoşbəxtlikdən ibarət deyil. Onun böyük məsuliyyəti, çətinlikləri və həll olunmaz problemləri, əzab və işgəncələri var. Babalarımız yaxşı deyiblər:

**Apardı çaylar məni,
Həftələr, aylar məni.
Yüküm qurğuşun yükü
Yordu bu taylar məni.**

* * *

Platonun “səhvi”ni onun ilahi təbiətindəki müdriklik və ədalətdə deyil, cəmiyyətdəki əxlaqi-mənəvi dəyərlərin yetkinsizliyində, qeyri-kamilliyində axtarmaq gərəkdir.

* * *

Harada ki, siçanın pişiyə, insanın müstəbidə çevrilmək təhlükəsi var, orada Platonun müdrikliyi və ədaləti onun səhvi olaraq qalacaqdır.

Yalan haqqında

Ön söz

Mirzə Cəlil və Mirzə Ələkbərdən əvvəl uşaq nağıllarından başlamış elmi-bədii yazılardan, müəlliflər insanlara necə olmağı öyrətməyə cəhd göstərir, onlara əslində necə olduqları barədə həqiqəti söyləmişdilər.

Mirzələrin dühasının sirri bu boşluğu doldurmaqda - insanlara onların əslində necə olduqları barədə həqiqəti cəsarətlə söyləməklərində olmuşdur.

**Niyə bəs, böylə bərəldirsən, a qare, gözünü?
Yoxsa bu ayinədə əyri görürsən özünü?!**

(Mirzə Ələkbər Sabir)

Azadlıq və həqiqət

İnsanlar mağaradan çıxdıqdan sonra yalanla həqiqətin mübarizəsi şəraitində yaşamışlar. Həqiqət axtarışına çıxanlar belə çox vaxt yanılaraq, çaşqın halda onu olmadığı yerlərdə axtarmış, özləri də anlamadan yalanla silahlanıb, həqiqət ovuna çıxmışlar. **Beləliklə, onlar həqiqətin real qanunları üzərində duran DÜNYADA yalan, xürafat və mövhümatla idarə olunan CƏMİYYƏT qurmuşlar.**

Yalan yalnız insanlara məxsus keyfiyyət olduğuna görə, onlar üçün bir-birilə özlərinin qurduqları CƏMİYYƏT-in dilində danışmaq, həqiqətin real qanunları üzərində duran DÜNYA ilə ünsiyyət qurmaqdan da-

ha asan olmuşdur. Real dünya cəmiyyətdən fərqli olaraq, nəinki yalanı qəbul etməmiş, onunla məkr, hiylə və saxtakarlıq üzərində münasibət qurmağa çalışanları cəzasız buraxmamışdır.

Təbiət ona vurulan bütün zərbələrin qisasını alır.

Cəmiyyət isə yalan üçün öz üzvlərinə çox vaxt böyük mükafatlar verir, yalana və saxta tərifə həyan duraraq, hakimiyyətini daha da möhkəmləndirməyə çalışır, hətta lazım gələndə həqiqətin gözünə mil çəkdirir.

Yalanla xurafat təbii, əbədi ittifaqda və sıx əlaqədə olduğu üçün bir-birini qidalandırmaq xüsusiyyətinə malikdirlər. Çörəyi yalan və xurafatdan çıxan varlı təbəqənin ideoloqları bunu yaxşı bildikləri üçün öz mənefelərinə xidmət edən bu cəhalət və nadanlıq torlarını döriyyəyə elə məharətlə buraxmışlar ki, onların saxta olması şübhə doğurmamışdır.

* * *

Tərif və yaltaqlığa bürünmüş yalan, hökm sahiblərini aldatmağın və ələ almağın ən əsas və geniş yayılmış yoludur. Onlar hökmdarların maraq və məqsədlərini məharətlə müəyyənləşdirir, onu xoşhallandırmaq üçün məddahlıq edir, təriflər söyləyirlər. Tərifdən sərxoş olan bu “içki düşkünləri” özlərinin adi hərəkətləri haqqında dastanlar eşitməkdən zövq alırlar.

* * *

Tərifin və yaltaqlığın ləzzətindən xilas olmaq hökmdarlar üçün çox çətinidir. Çünki, bu, onlarda irsi,

genetik xəstəlikdir. Şirin yalanlar və təriflər onları məst edib təbii halından çıxarır, gerçəklikdən uzaqlaşdırır, yalnızlığa, həтта, bədbəxtliyə aparır. Beləliklə, mühitin yaratdığı hipnozun və psixozun qoynunda xumarlanaraq yatırlar.

Bu müşküldən xilas olmağın yolu məddahlardan daha çox maariflənmək, elm, bilik, mərifət, ləyaqət və əxlaqda onlardan yüksəkdə durmaqdır. Belə olduqda, tərifçilərin və yaltaqların dünyagörüşdə, bilik və mərifətdə özlərindən çox aşağıda durduqlarını görər, onların yaltaqlıqlarının mahiyyətini anlayıb, şəxsiyyətlərini nə sığışdırmaz, özlərinə təhqir sayırlar.

* * *

Hər kəsin özünə və səviyyəsinə layiq adam haqqında söz deməsi daha təbiidir. Nizami Gəncəvi demişkən:

**Əgər bir adam dəryanı almağa dursa,
Onun dərya qədər bol xəzinəsi olmalıdır.
Dünyanı almaq istəyən dərya göstərər,
Çünki, dəryanı dərya ilə almaq olar.**

(filoloji tərcümə)

* * *

Beləliklə, yaşadığımız ALƏM hələ bələkdə ikən dünya iki əks qütbə: **rasional və irrasional təfəkkür tərzinə ayrılmışdır. Birincilər** həqiqət, gerçəklik, müstəqillik və azadlıq axtarışına, **ikincilər** yalan, mövhumat, hamilik və köləlik axtarışına çıxmışlar.

Yalan və həqiqət anlayışları insanın azadlığı və köləliyi ilə əlaqədar fikir kateqoriyaları olduğu üçün hər bir xalqın asılılığı və mütiliyi həmin xalqın dövlət ideologiyasının yalana və yanlışlığa nə qədər bulaşması, müstəqilliyi və azadlığı isə onun həqiqəti nə dərəcədə əlqışlayıb həyata keçirməsilə bağlıdır. Ona görə də, müdriklər üçün təkzibolunmaz bir gerçəklik var: **Azadlıq dərk olunmuş həqiqətdir!**

İnsan üçün, xalq üçün həqiqəti dərk etməkdən böyük sərvət, müstəqillik və azadlıq yoxdur, ola da bilməz!

* * *

Həqiqətin bir yolu, yalanınsa saysız-hesabsız yolları var. Həqiqətlə silahlanmış xalqlar həmin o bircə yolla getməyə məhkumdurlar. Çünki, başqa yolları yoxdur. Onlar həmin bircə yolda sıx birləşir, vahid, möhtəşəm, ahəngdar qüvvəyə çevrilir, məqsədlərinə qovuşurlar.

Yalanla silahlanmış xalqlar saysız-hesabsız yollarda dolaşır qalır, bütpərəstlər kimi hərə özünə yalançı, xəyali allah seçib, başqalarına və onların allahlarına qənim kəsilirlər. Beləcə gedirlər, gedirlər, mənzil başına çata bilmirlər. Artur Şopenhauerin təbircə desək, belə insanların həyatda ciddi, müdrik görüntülərinin olmasına baxmayaraq, İtaliya eşşəklərinə bənzəyirlər. Onların gedişini istiqamətləndirmək, sürətini artırmaq üçün boyunlarına bərkidilmiş məftil vasitəsilə burunlarının önündə bir çəngə yaşıl ot asırlar. Onlar həmin ota yetişmək ümidilə dayanmadan gedirlər. Belə insanlar ömürlərinin sonunadək aldanmış olaraq qalır və məqsədlərinə yetişə bilmirlər.

Həqiqət şəhidləri

Həqiqətin bir, yalanın min bir üzü vardır. Bu min bir üz yalançılara bir o qədər də cild verir.

Ona görə də yalanın istehsalçılarına küt və istedadsız adam kimi qiymət vermək səhv olardı. Məqsədlərinə nail olmaq onlardan aktyorluq məharəti, yaradıcılıq fantaziyası, möhkəm yaddaş, abırsızlıq və mənəvi naqislik tələb edir. **Birincisi**, cildini tez-tez dəyişib rola girməyə, **ikincisi**, yalanın süjetini və məzmununu həqiqətə bənzər düzüb-qoşmağa, **yaddaş** eyni yalanı dəfələrlə ilkin variantında danışmağa, **abırsızlıq** yalanın üstü açılarda altından çıxmağa və ən nəhayət, **mənəvi naqislik** yalanın rəzil nəticələrindən faydalanarkən əxlaqın gözünü qapamağa təminat verir. Bu xüsusiyyətlər insanların əksəriyyətinə yad olduğu üçün, onlar yalan danışa bilmir, sadələvhlük göstərib, yalanın istehlakçılarını çevrilirlər.

* * *

Dünyanın bütün şər işləri yalanın və yanlış bilməyin məhsuludur. Yalanın alıcısı olmayanda müştərisiz mal kimi heç bir dəyər kəsb etmir, istehlakçılar tərəfindən mənimsənildikdə isə böyük maddi qüvvəyə çevrilir. Onlar - istehlakçılar - aldanmışlar yalanın güclü sosial-iqtisadi bazasına və real potensial qüvvəsinə, döyüşən ordusuna çevrilir, yalanın hakimiyyətinin fitvası ilə özlərinin azadlığına və müstəqilliyinə qəsd edir, yalanın ayaq tutub yeriməsinə bais olur, son nəticədə isə onu cəmiyyət üçün müdhiş bir təhlükəyə çə-

virməyə nail olurlar.

* * *

Yalanla qanlı mübarizədə Sokrat həlak olmuş, Cordano Bruno tonqalda yandırılmış, Babək tikə-tikə doğranılmış, İmadəddin Nəsimi dabanından soyulmuşdur. Tarix boyu minlərlə həqiqət fədailəri şəhid olmuş, işgəncə və məhrumiyyətlərə məruz qalmışlar. Mənim üçün bu adların içərisində daha bir neçə ad vardır: **Çingiz Mustafayev, Alı Mustafayev, Salatın Əsgərova və b. şəhidlər xalqının azadlığını və müstəqilliyini onun həqiqəti bilib, dərk etməyində görürdülər.** Onların ölümü belə, yalanın üzərində, həqiqətin möhtəşəm abidəsini ucaltdı. Çünki, bu ölüm deyildi. Xalqını yalançı qüvvələrin xəyanətlərindən mərdliklə qorumağı bacaran həqiqi vətənpərvərlərin xalqının azadlığına və müstəqilliyinə xidmət edən şücaətli qəhrəmanlığı idi.

* * *

Görünür, döyüşən ordusu olan cəmiyyətlərdə yalan ayaq tutub yeriyəndə həqiqətlə çox ehtiyatlı davranmaq lazımdır. Çünki, Əhrimən Hörmüzün başı üzərində Domokl qılıncı kimi asılıb. Tarix boyu yalana söykənən ölkələrdə həqiqəti söyləmək, haqqı qorumaq və tələb etmək, müstəqil və azad nəfəs almaq daha çətin və təhlükəli olub. Özünü vətənpərvər hesab edən hər bir azərbaycanlı az-çox əldə olunmuş azadlıq və müstəqilliyimizin həqiqət şəhidlərinin qanı ilə suvarıldığını heç vaxt unutmamalı, müqəddəs ruhları qarşısında borcunu dərindən dərk etməli, onların ibrətamiz və şə-

rəfli yolunun davamçıları olmaqları ilə fəxr etməlidirlər.

* * *

Bu günkü **“həqiqət aşıqləri”**nin nəğmələri isə həqiqətə bürünmüş yalandan başqa bir şey deyil. Vətənə və xalqa xidmətin ən ali nümunəsi, ona mədhiyələr oxumaqda deyil, lazım gəldikdə onun yolunda şəhid olmağı bacarmaqdadır.

O xalq ki, öz azadlığı və müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparmaq üçün potetik nitqlər, şüarlar söyləməklə kifayətlənir, onun uğrunda şəhid olmağa qüdrəti və cəsəreti çatmırsa, o xalq haqlı olaraq kölə olmağa məhkumdur.

O şəxs ki, haqq-ədalət, azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizədə qəlbinin dərinliklərində belə zərrə qədər qorxu hissini gizlədə bilməzsə, o insan həmin qorxu hissini gələcək nəsillərinin boynuna boyunduruq kimi keçirib, onları da köləliyə məhkum edəcəkdir.

Həqiqət və azadlıq **“aşıqlər”**in deyil, şəhidlərin ruhunda təcəlla edir. Türk şairi Orxan Vəli demişkən:

**Ah, nələr etmədik, bu Vətən üçün,
Kimimiz nitq söylədik, kimimiz öldük!**

* * *

20 yanvar hadisələri - Azərbaycan xalqının dirçəlişinin apogeyi günü göstərdi ki, xalqımızın azad və müstəqil yaşamağa haqqı var. Həmin gün Vətənin igid övladları həqiqəti ən kəsərli silah kimi yalanın üzünə çırparaq, qəlbinin dərinliklərindəki qorxu hissələrini si-

lib, imperiya yalanlarını ayaqlamağa, azadlıq və müstəqillik uğrunda şəhid olmağa özlərində qüdrət və cəsarət tapdılar. Lakin ağıllarına belə gəlmədi ki, yalanın siması olmadığı kimi vətəni və milləti, məkanı və zamanı da yoxdur. Yalan hər yerdə, hər zaman yalandır, sadəcə cildini və qiyafəsini dəyişir.

* * *

Ən məkrli yalan isə yarımçıq həqiqətdir. O zaman həqiqət yalana elə bulaşır ki, rəngini seçmək mümkün olmur. Yalan yalandan çox həqiqətə oxşayır. Həqiqəti sona qədər qoruyub saxlamaq, bu ənənəni nəsillərdən nəsillərə, əsrlərdən əsrlərə ötürmək hər bir sivil xaqın mənəvi, əxlaqi borcudur.

* * *

Əsl vətənpərvərlər vətəninin və xalqının azadlığını və müstəqilliyini istər xarici fitnəkarların, istərsə də milli xəyanətkarların yalan, hiylə və iftiralarından qorumaq üçün daim sayıq olmalıdırlar.

SİVİLLİYƏ GEDƏN YOL

Hər xalqın sivilliyinin ölçüsü, onun yalana, yaxud həqiqətə nə dərəcədə yaxın və ya uzaq olmasından asılıdır.

İnsanlar çox zaman həqiqətin özünü yanlış anlamışlar. İrrasionalistlər beyinlərində yaratdıqları mövhumi, ideal, cazibədar həqiqətlər haqqında bir-birinə nağıl-

lar, əfsanələr danışb, o DÜNYANI - axirət dünyasını “tədqiq” edib, ruhun əbədiliyini aydınlaşdırdıqları zamanlarda, qədim yunanlar rasional düşüncə tərzi və metodları ilə gerçək DÜNYANIN reallıqlarını və ümumi qanunauyğunluqlarını kəşf etmək üçün təbiətlə dil tapıb danışdılar. Gör-götür dünyasında ictimai şüuru ictimai varlıqda tapırdılar. İctimai varlığın həqiqətlərini, bu həqiqətlərin real, çılpaq, sərt, güclü, dönməz sifətlərini - fizikanı və metafizikanı kəşf edib, mahiyyətini anlayırdılar. Görürdülər ki, həqiqət onu tapıb, dərk edənlərin hamısına eyni sözü dediyi kimi, onların hamısına eyni dərəcədə bərabər və ədalətlə xidmət edir.

Bəs cəmiyyət?

Onun qanunlarının mahiyyətindəki subyektiv, ədalətdən uzaq, yalan və qüsurlar, onun kimin marağı və diktəsi ilə yazılıb, qəbul olunması bir yana dursun, özünü təbiətin övladları hesab edən insanlara hər yerdə, hər zaman, hər vətəndaşa təbiətin qanunları kimi təmənnəsiz, qərəzsiz və bərabər xidmət edirmi? Baxın, Günəş necə də hər yerdə, hər zaman, hamıya təmənnəsiz, fasiləsiz və səxavətlə həyat enerjisi bəxş edir?! Kainat real həqiqətlərin hökmranlığının qüdrətindən necə ahəngdar hərəkətdədir?!

Bu qanunları Allah yaratmış, cəmiyyətin qanunlarını isə insan yazmışdır. İnsanlar hərəkət tərzlərində Allahı unutmayıb, sadəcə Onu təqlid etməyə belə çalışsaydılar, yaratdıqları ədalətsiz mövhumi “qanun”larla, Allahın yaratdığı heyrətamiz ədalətli, real və dəqiq qanunlar arasındakı fərqləri xeyli azaldar, Allaha yaxınlaşıb azadlığa və xoşbəxtliyə qovuşardılar.

Ona görə də, təbiətlə danışmağa nail olan qədim yunanlar metafizikanı fizikadan ayırdılar. Arximed fi-

zikada linglə əlinə və əzələlərinə qüvvət verib, gerçək DÜNYANI tərpətmək üçün dayağ nöqtəsi axtaranda, Aristotel məntiqi ilə metafizikada insanın ruhuna və ağına güc verərək, cəmiyyətdəki yalan, xürafat və mövhumat üzərində duran mövhumi dünyanı alt-üst etmək üçün HƏQİQƏTİ dayağ nöqtəsi seçdi, həqiqət axtaranları çaşqınlıqdan xilas edib, doğru yola yönəltdi, yalanla silahlanıb, həqiqət ovuna çıxanları tərkisilah edib həqiqətlə silahlandırdı.

* * *

Aristotelin metafizikasındakı məntiqi Arximedın fizikadakı lingini əvəz etdi. Antik dünya təbiətdən böyük məktəbin, müəllimin və ustadın olmadığını dərk etdi, ondan öyrənməyə başladı.

Allah Ona - elmə və həqiqətə ibadət edib, yalnız Ondan kömək diləyənlərə yaxınlaşdı, onlarla danışdı, sirlərini açdı, onları doğru yola yönəltdi. Məhz bunun nəticəsində afinalılar iki min beş yüz il əvvəl maarifləniib, ağı qaradan, həqiqəti yalandan ayırdılar, “DEMOKRATIYA” sözünü ilk dəfə istibdad şəraitində, ana dillərində tələffüz etdilər.

* * *

Alman millətinin ruhunun əsasında həqiqət - azad elmi dünyagörüşü, maariflənməmiş güclü iradə durur. Buradan da onların ağıllının genişliyi, iradəsinin tükənməz enerjisi, arzularının qətiyyəti, dəqiqliyi, çətinlikləri ram etməkdə dözümlü, qəbul etdiyi qanunlara və vəzifəsinə sonsuz sədaqəti, yalana və saxtakarlığa nifrəti təzahür edir. Almaniyada elm özünün həqiqi yüksək

mövqeyini və qiymətini çoxdan tapmışdır. Onlar birinci növbədə özlərinə sübut etmişlər ki, xalq ruhunun inkişafı üçün elmə - həqiqətə, həyat gerçəkliyinə, onların qanunauyğunluqlarının öyrənilməsinə pərəstişdən vacib heç nə yoxdur. Almanlar əməldə elmə və təlimə böyük intellektlər ordusunda birləşmiş bütün xalqın icbari ümumbəşəri, insani mükəlləfiyyəti kimi baxmışlar. Alman xalqının bütün təbəqələrində xalqın həyatı elmlə qaynaqlanmış, xalq ruhu və ağılı elmi yüksəkliyə qaldırılmışdır.

Ona görə alman üçün hər yerdə, hər zaman istər iqtidar olsun, istər müxalifət, iki dəfə iki dördüdür. Çünki, yalan və saxtakarlıqdan fərqli olaraq, həqiqət və elmlə silahlanmış məntiqin bircə dayaq nöqtəsi var. Onun bir qiyafəsi var, ikincisi yoxdur.

Zənnimcə, bizim anlamımızda alman pedantizminin sirri bundadır. Alman ideologiyası da həmin ictimai siyasi şəraitin, alman məntiqinin, həqiqətinin, fəlsəfəsinin təbii məhsuludur. Bu ideologiyanın əsasında azad və müstəqil, şəxsi ağılından qətiyyətlə istifadə etməyə cəsarəti çatan geniş fikirli insan durur. Bu alman dövlətinin, hansısa alternativsiz “dahi rəhbərin” şəxsiyyətinə pərəstiş deyil, almanların fəlsəfəsidir, alman xalqının ideologiyasıdır; alman xalqının könüllü ümum-xalq mükəlləfiyyətidir.

Alman sivilliyinin, alman ruhunun, azadlığının, qüdrətinin, əzəmətinin və ağılığının məntiqi də bunda - həqiqətə yaxın olmasındadır.

MƏLUMATLI XALQ AĞADIR

Bu məntiqə uyğun olaraq, yalan və həqiqətə - təbii-liyə və saxtakarlığa münasibətdə xüsusi çəkisinə nisbətə görə ayrı-ayrı xalqların tarixi inkişaf yolu, taleyi müəyyən olundu, bu məntiqə uyğun olaraq sivil və ya qeyri-sivil cəmiyyətlər quruldu.

Məntiq qurtaran yerdə isə eqoizm başlanır, əzələlərə güc verən Arximedın lingi polis dəyənəyi kimi Aristotelin məntiqinin dayaq nöqtəsini dağıdır. Ağıl əzələyə, məntiq dəyənəyə təslim olur.

Bu məntiqə uyğun olaraq, xalqın sivilizasiyasının, təhlükəsizliyinin, azadlığının və müstəqilliyinin yeganə ölçüsü xalqların idarəetmə sisteminin məntiqlə və ya dəyənəklə silahlanmasından asılı olmuşdur.

Bunun nəticəsində məntiqlə silahlanmış ölkələrdə yaradılmış alternativ fikir azadlığı şəraitində, həmin ölkədə yaşayan insanların aqlının genişliyinə, ruhunun cəsurluğuna, iradəsinin məğlubedilməzliyinə və şəxsiyyətinin azadlığına enerji vermiş, bu məntiqə uyğun olaraq həqiqətlə məlumatlanmış xalqlar ağa, yalanla aldadılmış xalqlar isə kölə olmuşlar.

Bu məntiqi davam etdirib, dövlət quruculuğuna tətbiq edərkən belə bir tezis irəli sürmək mümkündür: **məlumatlı hakimiyyət ağa, məlumatsız xalq kölədir.**

MAARİFLƏNMƏNİN DEVİZİ

Azadlığın əsas qidası həqiqəti bilməkdə, məlumatlı olmaqdadır, həqiqəti dərk etməyin və şəxsi ağıldan

müstəqil, sərbəst istifadə etməyin və obyektiv mövqe seçməyin mənbəyi maariflənmədir. Avropada renessansın əsas aparıcı qüvvəsi maarifçilik ruhu, enerjisi olmuşdur.

Maariflənmə insanın uşaqlıqdan çıxması, həddi-buluğa çatması, naşılıqdan kamilliyə, müstəqilliyə və fədakarlığa yetməsidir. Həddi-buluğa çatmamaq insanın kiminsə rəhbərliyi və diktəsi olmadan öz ağılından istifadə etməyə cəsarətinin çatmamasının nəticəsidir. İnsanın gücü, əzəməti, inamı, azadlığı və insanlığın tən-tənəsi yalandan azad olmasındadır. Qüvvəyə çevrilmək üçün yalanın “müqəddəsiyə” bürünməyə, gurultulu təriflər və alqışlara, həqiqətin isə dərk olunmağa ehtiyacı vardır. **Həqiqət insanı ÖZÜNÜN, yalan ÖZ-GƏNİN edir.**

* * *

Maariflənməmiş xalqın avamlığının və nadanlığının fəsadları cəmiyyət üçün zalım hökmdarların zülmündən daha dəhşətlidir.

* * *

XV əsrdə Roma papası başda olmaqla, katolik kilsəsi yalan, hiylə və korrupsiya yolu ilə hakimiyyətini gücləndirir, “cənnət qəbzləri” bazarını gündən-günə genişləndirməklə şəxsi maraq və mənfələri naminə xalqı talan edirdi. Kilsəyə inanan insanlar din xadimlərinin, keşişlərin fitnə-fəsadına uyub, onların göstərdiyi yolla gedərək müflisləşir, var-yoxdan çıxır, dilənçiyə çevrilirdilər. Belə vəziyyətdə, qüsuruz həyat tərzini, pak əxlaqı, xalqa sədaqəti və məhəbbətilə başqalarından fərqlənən Yan Qus

papanın və kilsənin əməllərinə qarşı mübarizəyə qalxır, xalqı kilsənin zülmündən qurtarmaq üçün onların siyasətini ifşa edir. Papanın xəbərdarlığına məhəl qoymayan Yan Qus inadından əl çəkmir. Qəzəblənmiş papa onu kafir elan edir və tonqalda yandırılmasına sərəncam verir. Onu tonqalda yandırmaqla başqalarına ibrət dərsi vermək üçün din xadimləri bu amansız qətli meydana kütləvi tamaşaya çevirirlər. Tonqalın alışıdırılması üçün sərəncam verilərkən Yan Qus görür ki, kilsənin zülmündən var-yoxunu itirən, yoxsul, dilənçidən heç nə ilə fərqlənməyən bir kişi tələsə-tələsə qucağında gətirdiyi odunu tonqala atır. O, bu hərəkəti ilə xristianlıq borcunu yerinə yetirə bildiyi üçün məmnun halda Yan Qusa baxır. Bunu müşahidə edən Yan Qus əzablı ölümünü belə unudaraq ucadan qışqırır:

- Ah, zalım nadanlıq! Sən ən rəzil müstəbiddən daha müdhiş və qəddarsan!

* * *

“Müqəddəs” təriflər və alqışlar yeniyetmənin kamilləşməsinin, onun özünün olmasının, müstəqilliyinin və azadlığının qarşısına sədd çəkən maneədir. Bu maneənin əsiri olan insanların qəyyumluğa ehtiyacı vardır, özünün olmağa, yeniyetməlikdən çıxmağa, kamilliyə yetməyə qətiyyəti və cəsarəti çatmır, özünə **“ata”** və əvəzəilməz **“rəhbər”** axtarır. Bunun səbəbi təkcə onun ağılında deyil, yaşadığı və qəbul etdiyi şəraitin yaratdığı kütləvi irrasional təfəkkür tərzində, həqiqət, obyektiv gerçəklik haqqında məlumatsızlığında, idarəetmə üsulunun amansızlığında, maarifçilikdən uzaq despotçuluğundadır.

* * *

İctimai fikir xadimləri qədim yunanlarla müasir yunanları müqayisə edərkən, belə fikirə üstünlük vermişlər ki, heyrətamiz ellin ruhunun yunanlarda sönməsinin əsas səbəbi, uzun müddət Roma imperiyasının istibdad üsul-idarəsi şəraitində yaşaması, daha sonra yaddelli işğalçıların itaətində olması və heç də ondan “şirin” olmayan yerli hakimiyyətin və din xadimlərinin əsarəti olmuşdur. Bütün bunlar onların güclü aqlını və azad ruhunu, rəşadət yaradıcılıq və istedadının tükənməz enerjisini boğmuş, cəsarətini sarsıtmışdır. Yalnız azad, demokratik idarəetmə və münasib dini formaların genetik qədim ruhunu və cəsarətini dirçəldə bilərlər.

* * *

Ey insan! Şəxsi ağıldan müstəqil istifadə etməyə kişiliyin çatsın! İmmanuel Kantın fikrincə maarifçiliyin devizi belə olmalıdır!

Yalnız fərdlərin müstəqilliyi, siyasi, iqtisadi, sosial, ruhi, mənəvi azadlığı bütövlükdə xalqı azadlığa və müstəqilliyə yetirə bilər. Öz haqqını nəinki ala bilməyən, hətta bu haqda düşünməyi bacarmayan, dilənçi həyat tərzi keçirən hamisindən sədəqə və mərhəmət diləyən xalqı azad və müstəqil adlandırmaq ən azı onu məsxərəyə qoymağdan başqa bir şey deyildir.

AZLIĞIN HEGEMONLUĞU

Kütləvi qəyyumluğun və itaətkarlığın mövcud olduğu istibdad şəraitində, demokratiyanın əsası olan

müstəqillik və azadlığı nəinki inkişaf etdirmək, onun toxumlarını belə cücərtmək haqqında düşünmək əbəsdir. Hamilərin boyunduruğunu həvəslə gəzdirib xoşbəxt gələcək uğrunda sevinə-sevinə bədbəxtlik yürüşünə çıxan bu əbədi yeniyetmələr ordusu kamillik və müstəqillik haqqında heç bir anlayışı olmadan özlərinin bütün hüquq və azadlıqlarını, olan-olmaz hər şeylərini - idarəetməni, qanunların qəbul edilməsi və icrasını, seçkilərdə səsverməni, özlərinin bütün maraq və mənafeələrini hamilərinin ixtiyarına buraxıb, onları alqışlamağa, hər sözlərinə çəpik çalmağa, yalnız onların qulluğunda durmaqla “**xoşbəxt**” olmağa məhkumdurlar. Çünki, o, maariflənmədiyi üçün ağı qaradan seçmir, həqiqəti yalandan ayıra bilmir, artıq manqurtlaşıb, öz keçmişinə, bu günkü maraq və mənafeyinə, gələcək arzularına qənim kəsilib və nəticədə yalanın potensial istehlakçısına çevrilib. Ona görə də intellektdən, həqiqətdən və maarifçilikdən uzaqlaşdırılmış insanların böyük bir hissəsi yalanla qidalanır, ömrü boyu həddi-buluğa çatmağa cəsarət və fərasət tapmır, yeniyetmə olaraq qalır, yalanın sosial bazası kimi yalançı “ata”sının daimi qəyyumluğunda ömür çürüdür.

* * *

Yalana və zora istinad edən istibdad və diktatura üsul-idarələrində xalqın hakimiyyəti və iradəsi mənimsənilir, yalanların gücü ilə xalqın əvəzənilməz, alternativsiz “ata” obrazı yaradılır.

Bu ümumxalq faciəsinin səbəblərini uydurma “milli mentalitet” anlayışında deyil, ictimai-siyasi quruluşun mahiyyətində, yalanla həqiqətin mizan-tərəzində, iqtidarın məqsəd və məramında, fetişləşdirilmiş

rəhbərin eqoist təbiətində və ətrafında axtarmaq lazımdır.

Zorakılığa dözmək, ədalətsizliyə səbri münasibət bəsləmək, haqsızlığa şükür edib “**betərin betəri var**” deməklə təsəlli tapmağın mənşəyi mili mentalitetdən yox, hakim təbəqənin xalq kütləsinə aşılacağı kölə psixologiyasından qidalanır. Spartak, Babək, onlarla başqaları dözümlü, səbri, şükürlü olmayıb, ölməzliliklərini azadlıq uğrunda mübarizədə ölməkdə tapıblar.

Elmi əsası olmayan, xalığın azadlığına, firavanlığına və tərəqqisinə xidmət etməyən düşüncə və hərəkət tərzini dövrüyə buraxmaq, onu adət-ənənəyə çevirib mili mentalitet adlandırmaq xalqın azadlığına, firavanlığına və tərəqqisinə qəsdən başqa bir şey deyil.

Tarixin səhnəsinə çıxan burjuaziya feodallara xidmət edən adət-ənənələri amansızlıqla darmadağın edib, özünə münasib yeni qaydalar bərqərar etmək üçün qan töküüb inqilab etdi. Beləliklə mentalitet məqsəddən daha çox vasitəyə çevrildi.

Müstəbid, diktator, quldar, feodal, burjua, həmçinin siyasi partiyalar hakimiyyətə gələn kimi dözümlü və səbir anlayışını unudub, özlərinə fayda verən hakimiyyətlərini möhkəmləndirməyə köməklik göstərən yeni əxlaq kodeksi və mentalitet yaradaraq, onu özlərinin xidmətçisinə çevirdilər. Onlar etdikləri zülmə müvəqqəti çətinlik, Allahın sınağı, haqsızlığa - qismət, taleyin hökmü, bütün bunlara dözməyə təmkin, səbr adı verib, onlara müqəddəslik donu geyindirərək, “səbr Allahın adıdır” dedilər.

Azlıq tarixin bütün dövrlərində çoxluq üçün şükürlü yaşamağı, tikənin qədrini bilməyi ideallaşdıraraq, ona xalqın əxlaqi, mənəvi dəyəri, mentaliteti adını verdi. Bu yerdə Qasım bəy Zakirin aşağıdakı misrala-

rını xatırlamaq yerinə düşür:

**Vaiz bizə oxur şəri-Mustafa,
Hərəmə mürtəkib olmayın əsla.
Özü lum-lum udur batində, amma,
Zahirdə dediyi mənaya bir bax.**

Beləliklə, hakim təbəqə cəmiyyətdəki çoxluğun üzərində hegomonluğunun təminatını kütlə əxlaqını və mentalitetini öz maraq və mənafeyinə tabe etdirməkdə görürdü.

* * *

Yalanın təbiətində elə bir məkr və hiylə gizlənib ki, onu mariflənməmiş insanlara cüzi ağılla da sırmaq mümkündür. Lakin, həqiqəti anlatmaq üçün çox vaxt böyük ağıl belə azlıq edir.

Bunun qarşısını almaq, xalqın gücünü, inamını özünə qaytarmaq üçün onun maariflənməsinə - həqiqətlə məlumatlanmasına, ümumbəşəri praktikanın dəyərlərinin öyrənilməsinə gedən bütün yollar açılmalı, təmizlənməlidir.

Kütləvi informasiya vasitələrinə sözün həqiqi mənasında defakto azadlıq və müstəqillik verilməli, azad söz hər bir vətəndaşın ilkin mülkiyyətinə çevrilməlidir. Kitab nəşri, teleradio şirkətləri, qəzetlər tək-cə senzurdan yox, polis zorunun müdaxiləsindən, hamilərin məddahlarından tam xilas olmalıdır.

* * *

İctimai praktika bəşər sivilizasiyasının inkişafının bütün istiqamətlərində əsrlər boyu toplanmış həqiqət-

lər bəşəriyyətin ən qiymətli mənəvi sərvətidir. Özünü demokratik, dünyəvi, hüquqi dövlət elan etmiş hər bir ölkə xalqın bu sərvətə qovuşması üçün geniş şərait yaratmağa borcludur. İnsanların vətəndaş kimi ölkəsinin qanunlarını icra etmək vəzifəsi olduğu kimi, azad insan olaraq da istədiyi sahədən həm ölkədaxili vəziyyət, həm də ümumbəşəri təcrübə və dəyərlər haqqında obyektiv məlumatlar almaq, hər hansı səviyyədə şəxsi təşəbbüslərini, müxalif fikir və təkliflərini, irad və proqnozlarını sərbəst ifadə etmək, yaymaq haqqı da tanınmalıdır.

* * *

Məlumatlanmağa, həqiqətə, milli və bəşəri təcrübələrin öyrənilməsinə gediş-gəliş yollarını bağlamaq, bu sahədə mübadiləni, kütləvi məlumat vasitələrinin, ölkə həyatının hər hansı sahəsinə münasibətdə alternativ mövqeyinə sədd çəkmək, fikir azadlığını boğmaq, yalnız alternativsiz şəxsiyyətin müdrikliyinə, avtoritarizminə söykənmək, onun lütfkarlığına, himayəsinə və zoruna itaət etmək həmin xalqın maarifçiliyə və sivilliyyə gedən yolunu bağlamaqdan, onun mənəvi inkişafına qarşı cinayətkarlıqdan, xalqı azadlıqdan və müstəqillikdən məhrum edib, əbədi mütiliyə, yeniyetməliyə, qəyyumçuluğa məhkum etməkdən başqa bir şey deyildir.

Azlığın çoxluq üzərində hegemonluğunun yolu “müqəddəs” yalandan keçir. Bu yol çoxluğu könüllü olaraq, azlığın tabeliyinə - diktaturanın köləliyinə aparan yoldur.

SON SÖZ

Mirzə Cəlilin və Mirzə Ələkbərin müasirliyinin sirri ondadır ki, onlar insanlara əslində necə olduqları barədə həqiqəti söylədikdə “qare gözünü bərəldirdisə”, nəvələri onların şərəfli yolunu davam etdirmək istədikdə isə çox zaman təzyiqlər, təhqirlər, böhtanlar, iftiralarla qarşılaşır, ağlasığmaz cərimələr və polis dəyə-nəyinə məruz qalırlar.

Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə?!

Qeyrətimiz bəllidir hər millətə!

(Mirzə Ələkbər Sabir)

Şərq-Qərb:

**Bir bədəndə iki qanad,
iki baş**

Özünü dərk et

Tarixin sübh çağında

Tarixin sübh çağı oyanıb, dünyaya ağılıq etmiş Asiya ruhunun kökləri dərinliklərə işlədikcə mistikadan daha çox qidalandı və nəticə etibarilə axarı dini-mövhumu məcraya yönəldi. Bunun əksinə olaraq, ellinlərin oyatdığı Avropa ruhu mistik zehniyyətdən təmizləndi və dünyəvi fəlsəfənin özülünü yaratdı.

Şəxsiyyət və cəmiyyət - Asiyada fəvqəltəbii dünyagörüşün - müqəddəsliyin və sitayişin mənəşəsində mütiləşdi, istibdad və mütləqiyyətin tənənəsi üçün əlverişli şərait yaratdı.

Avropada isə rəşional məntiqi təfəkkürün, həqiqətin, gerçəklik və harmoniyanın axtarışında azadlıq ruhu, tərəqqi və demokratiyanın cəngavərinə çevrildi.

Beləliklə, müqəddəsliyə bürünmüş, yalan, yanlışlıq və əhkamlar üzərində möhkəmlənən Şərqi tarixi istibdad və mütləqiyyətin tarixi, həqiqətlə kabusun ziddiyyətindən doğan yunanların - antik dünyanın, ümumiyyətlə Qərbin tarixi isə demokratiya ilə diktaturanın mübarizəsi tarixi oldu.

* * *

Bu bir həqiqətdir ki, dünya vəhşi heyvanları əhliləşdirməyi, onları öz iradəsinə tabe etməyi, torpağı əkib-becərməyi, meyvə bağları salmağı, yazmağı, kəşflər etməyi, incəsənət nümunələri yaratmağı, dövlət qur-

mağı asiyalılardan öyrənib.

Lakin o da həqiqətdir ki, müasir Avropa sivilizasiyasının elmi əsaslarını yunanlar qoyublar. Təsadüfi deyil ki, Qoca Şərqi müdrik mütəfəkkirlərindən biri - Cavahirləl Nehru “Ümumdünya tarixinə bir nəzər” əsərində yazır: **“Əgər biz yunan dövlətinin həyatında üstünlük təşkil edən yalnız xırda müharibələrə və digər əhəmiyyətsiz hadisələrə diqqət yetirsək, onların özləri haqda nə öyrənə bilərik? Biz onları dərk etmək istəyiriksə, mütləq fikirlərinə nüfuz etməli, onları özlərinin duyğu və fəalliyət tərzilə mənimsəməliyik. Məhz bunun sayəsində Avropa... qədim yunan mədəniyyətinin övladı olub”**. (Birinci kitab, Moskva, “Proqress” nəşriyyatı, 1981, səh.83).

* * *

Eramızdan beş min il əvvəl insanlar Fərat, Dəclə və Nil çaylarının sahillərində suvarma sistemləri tikdilər. Ondan bir qədər sonra misirlilər və şumerlər piktoqrafik yazılarla qədim qanunlarını, tarixlərini və dastanlarını yazdılar, daha sonra isə bürüncü və dəmiri tanıdılar. O vaxtlar nə Asiya anlayışı vardı, nə Ellada, nə Yunanıstan, nə də Avropa; tarixin və bəşəriyyətin bir-cə anası, bircə sivil dünyası var idi - indi biz ona Asiya və ya Şərq deyirik. Həmin dövrdə anamız Asiya hələ Avropanı doğmamışdı, bətnində bəsləyirdi, doğacaqdı.

Kahinlər

Tarixin o uzaq, qədim dövrlərində Asiyada elmlə

yanaşı, ehkam da təşəkkül tapdı və ətrafına topladığı güclü kahinlər zümrəsinin köməyi ilə möhkəmləndi. Siyasətçilər özləri inanmadıqları ideyalara xalqı inandırmağı onlardan - kahinlərdən öyrəndilər. Babilistanda Mərdükə, İranda Ahura Mazdaya (Hörmüzə), Fələstində Yaxvaya, Hindistanda Krişnaya, Çində Buddaya, bir sıra digər məmləkətlərdə isə müxtəlif canlılara, əşyalara və başqa varlıqlara sitayiş ətrafında məqsədlərinə müqəddəslik donu geyindirildilər. Mövhumı ideyalarını kütləyə - sadələvh insanlara yüklədilər. Onları fikirlərinin daşıyıcılarına çevirməklə insanın yenilməz, ölçüyəgəlməz qüdrətinə, iradəsinə, meyl, təşəbbüs, arzu və cəhdlərinə, bütövlükdə ruhu na hakim kəsildilər. Qəbilənin, tayfanın, xalqın maraq və istəklərini öz mənafeələrinə məharətlə tabe etdilər, onları təbii, insani xüsusiyyətlərindən məhrum edib, ikonalarda təsvir olunan rəsmlərdəki müti, itaətkar məxluqa çevirdilər. Beləliklə, kahinlər - müqəddəs ehkamların aparıcıları quldarlıq cəmiyyətindən çox-çox əvvəl, ibtidai-icma quruluşu zamanında, bəşəriyyət beşikdə ikən ruhi köləliyin təməlini qoydular.

* * *

Pol Holbax kahinlər haqqında yazır: **“Dünya xalqlarının ilk qanunvericiləri, alimləri, həkimləri, mif yaradıcıları və şairləri kahinlər oldular. Onların əlində olan elm, biliklərə nabeləd adamlar üçün müqəddəs və toxunulmaz predmetə çevrildi; onlar özlərini ikimənalı təmsillər, rəmzlər və müəmmalar vasitəsi ilə peyğəmbər elan etdilər”**.

Bəli, onlar ağılın, idrakın məşğul olduğu bütün sahələri inhisara aldılar. İdeyalarını geniş yaymaq və tam

həyata keçirmək üçün məktəblər açdılar, müqəddəs məbədlər tikdilər. Kortəbii də olsa, bəzi kəşflər etdilər. Lakin həmin kəşflər kütləyə “**möcüze**” adı ilə təqdim olundu. Bu da kahinlərin müqəddəsliyinə inamı, pərəstişi və itaətkarlığı qat-qat artırdı.

Kahinlər Nil çayının qabarma və çəkilməsinin, Günəş və Ayın tutulmasının sirlərini öyrənib, vaxtını əvvəlcədən söyləməklə Misiri “dinin beşiyinə” çevirdilər. Öz mövqeylərini elə möhkəmlətdilər ki, fironlar onların əlində marionetə çevrilmək təhlükəsi altında qaldılar. Onların zümrəsi elə böyüyüb inkişaf etdi ki, cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatının sütununa, şəxsiyyətin, hətta hakimiyyətin müstəqilliyinin qəniminə çevrildilər. Belə olduqda fironlar da ölkənin baş kahini vəzifəsini ələ keçirməklə hakimiyyətlərini müdafiə etdilər, özlərini Allahın oğlu, bir çox hallarda isə hətta Allah elan etməklə iradə və ruhlarını kahinlərin və onların allahlarının əsarətindən qorudular.

* * *

Güclü kahinlər zümrəsinin ideologiyasının daşıyıcıları olan xalq kütləsinin belində isə onların allahları boyda nəhəng və möhtəşəm ehramlar ucaldı. Bu abidələrin böyüklüyü, ağırlığı və ağılasıgmazlığı qədər böyük, ağır və ağılasıgmaz totemlərin, tabuların, mistik fikirlərin, ehkamların yaratdığı mütilik və itaətkarlığın üzərində isə istibdad təşəkkül tapdı.

* * *

Dəniz özünə qovuşan ən nəhəng çayların şirin suyunun tamını dərhal dəyişdirdiyi kimi, kahinlər ordusunun iradəsi ilə idarə olunan möhtəşəm xalq kütləsi və ictimai-siyasi quruluş da ən nəhəng və işıqlı şəxsiyyətləri belə daşdığı ehkamların zülmətində qərq edir, ən igid, cəsarətli insanları mütiliyin və itaətkarlığın köləliyində əzir, ən azad ruhları istibdadın məngənəsində boğurdu.

* * *

İşıqlı, cəsarətli, azad ruhlara qarşı ümumdünya tarixində ən güclü, dahiyənə və daimi ədavət kahinlərin ədavəti olmuş, onların kininə qarşı heç bir kin duruş gətirə bilməmişdir. Buna baxmayaraq, onların əbədi ədavət, kin və küdurət mübarizələrinin ağlasıgmaz uğurları heç kimi heyrətləndirməyib. Çünki yüzlərlə insan nəslinin həyatından keçən daimi, tədrici, aramsız və inadlı mübarizələrin nəticələrini, hadisələrin və illətlərin məkrini görmək, hiss və dərk edib heyrətlənmək, təkamülü görüb dərk etmək qədər müşkül məsələdir. Məhz bunun nəticəsində, qazanılmış heyrətamiz qələbələr kahini Allahın yerdəki əvəzsiz nümayəndəsi kimi hər şeyin əlaqələndiricisi, ruhun hökmdarı etdi. Alman filosofu Maks Ştirner bu haqda belə deyir: **“Mən ondan (kahindən - red. müəllifindir) - insandan hüquqlarımın dəyərini alıram. O, mənim münasibətlərimin sərhədlərini müəyyən edir. Hakimiyyət insana mənsubdur, dünya insana mənsubdur, mən insana mənsubam”**.

Ellinlər

Dünyanın bütün xalqlarından fərqli olaraq ellinlərin payına böyük bir xoşbəxtlik nəsib oldu. Onlarda kahinlərin marağına və mənafeyinə tabe olan din və xüsusi ruhani zümrəsi yaranmadı. Ümumiyyətlə, Yunanıstanda universal din haqqında fikir formalaşmadı.

Elmin hərəkəti Elladaya Şərqdən - Misir, Finikiya və İranla əlaqə istiqamətindən başlansa da, Şərqi müqəddəs mistik baxışlarının güclü yüksəlişi və axını ellinlərin ruhunun süzgəcindən keçməyərək, beyinlərinə kök ata bilmədi. Onlar məbədlərinin girişində insanlara azad ellin ruhu ilə müraciət etdilər: “Özünü dərk et!”

* * *

Asiyalıların ruhunun müqəddəs mövhumi ideyalardan qidalandığı qədim zamanlarda, yunanlar Homerin möcüzəli, müdrik nəğmələrini oxuyurdular. Onun ecazkar nəğmələrinin sehrli və fəvqəladə təsiri altında dini poeziyanın müti, itaətkar himnləri diz çökdü və geri çəkildi. Təbii-dünyəvi yaradıcılıq müqəddəs-mistik yaradıcılıq üzərində qələbə çaldı. Şən və işıqlı poeziya tutqun və qəmgin dini himnləri, şairlər və filosoflar kahinlər və ruhanilər üstələdi. Asiyalılar məbədlərdə allahlara sitayiş ayinləri ilə məşğul olarkən, yunanlar Olimpədə baş Allah Zevsin şərəfinə təntənəli mərasimlər təşkil edir, qızğın idman oyunları, qüvvət, cəsarət və şücaət yarışları keçirirdilər.

Homer

Homer poeziyasının sitayiş mənbəyi nədə idi?

Hər şeydən əvvəl onun nəğmələrinin təbiətinin ülviliyində, alicənablığının, nəcibliyinin dolğunluğunda, fəlsəfəsinin dərinliyində, babalarının ruhunun layiqli tərənnümündə idi.

Alman arxeoloqu Henrix Şliman XIX əsrin ikinci yarısında Homerin əsərləri əsasında Kiçik Asiyada qazıntı işləri aparıb, Troya şəhərini tapdı. O, bu tapıntısının sayəsində “Odisey” və “İliada” qəhrəmanlarının tarixi izlərini üzə çıxarıb, dünyaya göstərdi...

Bu bir daha sübut etdi ki, qoca müdrik aşığın poeziyasının pərəstiş mənbəyi, sehirlil qüvvəsi həm də onun nəğmələrinin reallığında, ruhunun Elladanın ən qədim tarixinin kökləri ilə möhkəm bağlılığındadır. Xalq üçün onun tarixindən, babalarının ruhundan müqəddəs, dəyərli və zəruri heç nə yoxdur və ola da bilməz, onların ruhundan böyük həqiqət yoxdur və ola da bilməz, həqiqətdən əbədi, qüdrətli, yenilməz və uca heç nə yoxdur və ola da bilməz.

Şübhə yoxdur ki, Lyudvik Feyerbax **“Qədim insanlar üçün həqiqət dünya olmuşdur”** deyərək yunan dünyasını, yunan həqiqətini, yunan ruhunu, eləcə də koranəlikdən, fəaliyyətsizlikdən, sünilikdən, yalan, qorxu və əzablardan, mütilik və itaətdən, nadanlıq, ətalət, süstlük və iradəsizlikdən uzaq azad, fərəhli, qüvvətli, təbii “Həqiqəti” - Homer ruhunu nəzərdə tuturdu.

Homer ruhu təkcə yunanlar və avropalılar üçün yox, dünya xalqlarının bütün müdrik, rəşadətli, təhsilli

adamları üçün tükənməz, dolğun xəzinə qoyub gedib. O, dünyanın ən güclü fatehlərinin, filosoflarının, tarixçilərinin, yazıçılarının, hətta arxeoloqlarının ruhunu fəth edib.

Miflər

Mif allahlar, titanlar, ruhlar əfsanəvi insanlar haqqında əsətlər, rəvayətlərdir. Yunan mifologiyası isə yunan ruhunun, onun dünyagörüşünün, fəlsəfəsinin proloqudur, sözün həqiqi mənasında real xalq fəlsəfəsidir.

Onu fəlsəfə kimi də oxumaq lazımdır!

Yunan mifləri paraboladır, alleqoriyadır. Heroqliflər fonetik əlifbadan qədim olduğu kimi, onlar da fəlsəfədən daha qədimdirlər.

Onu heroqlif kimi də oxumaq lazımdır!

Heroqliflər səs deyil, rəməzdir. Onun üzərindən pərdəni və müəmmaları götürüb həqiqi mənasını görmək üçün **rəməz kimi də oxumaq lazımdır!**

Yunan miflərini birbaşa və birmənalı qəbul edənlər Ezopun və Kırilovun təmsillərini ciddi zooloji əsərlər kimi oxuyanlara bənzəyirlər.

Onu təmsil kimi də oxumaq lazımdır!

* * *

Heç kim deyə bilməz ki, o Sfinks görmüşdür. İnsan başlı, şir bədənli, möhkəm qanadlı və iti caynaqlı Sfinks real varlıq kimi həyatda yoxdur. O, yalnız insanların təxəyyülünün, fantaziyasının məhsuludur, mifo-

loyi obrazdır.

Sfinks uca dağın zirvəsində müdhiş görkəmdə oturub yoldan keçənlərə müəmmalı suallar verir, düzgün cavab verməyənləri parçalayıb məhv edir.

Müdrük və cəsarətli Edip onun hüzuruna gedir, suallarını dinləyir: **“O hansı canlıdır ki, dördayaqlı doğulur, sonra ikiayaqlı, daha sonra üç, nəhayət, yenidən dördayaqlı olur?”**

Edip dərindən düşünüb Sfinksin sualına belə cavab verir: **“O insandır, doğulandan sonra dördayaqlı iməkləyir, sonra ayağa qalxıb ikiayaqlı yeriyir, qocalanda əsaya söykənib üçayaqlı olur, qocalıb əldən düşəndə yenidən yatağında dördayaqlı iməkləyir”**.

Edipin düzgün cavabı Sfinksə məhv edib, zirvədən yerə endirir. Qalib onun cəsədini lənglik və kütlük rəmzi olan eşşəyə yükləyib adamların hüzuruna gətirir. Xalq Edipi özünə rəhbər seçir.

* * *

Mifdə Sfinks təbiətdə, cəmiyyətdə, insan təfəkküründə obyektiv fəaliyyət göstərən dünyəvi qanunların açarı olan təcrübə, bilik və elm rəmzidir. Yunanlar onu heroqliflərdə Sfinks, elmdə qanun kimi oxumuşlar. Sfinks də qanunlar kimi ucalıqda, əlçatmaz dağın zirvəsində müdhiş görkəmdə oturaraq, insanların qarşısında bitib-tükənməyən müəmmalar, suallar qoyur. Qüvvə ağıldadır, bilikdədir, elmdədir, sualların düzgün cavabındadır. Həmin qüvvə isə yarananlar içərisində yalnız insana verilib.

İnsanlar müxtəlifdir. Eləsi var ki, bir mətləb haqqında düşünəndə daha bir neçə qaranlıq mətləbləri açır, eləsi də var ki, eşitdiyindən başqa bir şey anlamır.

Bir məsələ haqqında eşidib on məsələni anlayan, deyilənlərdən düzgün nəticə çıxarmaqla deyilməyənləri başa düşən məntiqi təfəkkür sahibləri həqiqəti dərk edib, Edip kimi azadlığa çıxır, hökmdar olurlar, dərk etməyənlər isə yanılaraq səhvə yol verir, yolunu azır, köləlikdə qalaraq məhv olurlar.

* * *

Ən əlçatmaz yerdə görünən, çox müdhiş görkəmdə olan müəmma belə, dərk olunduqdan sonra əlçatmazlıqdan enir, qorxunc görkəmi adiləşir, ağılın malı və qulu olur, sona qədər anlaşıqlı və hamıya məlum olan həqiqətə çevrildikdən sonra isə ən ləng və gec anlayan insanlar belə onu dərk edir və daşıyıcısına çevrilirlər. Ona görə də Edip Sfinksin cəsədini məhz eşşəyə yükləyib gətirir. Yalnız bu zaman, həqiqət hamı tərəfindən mənimsənildikdən sonra maddi qüvvəyə çevrilir.

* * *

İlahə Fetida oğlu Axillesə ölməzlik vermək üçün onu dabanından tutaraq yeraltı Stiks çayının müqəddəs suyuna salır. Paris Axillesin sirrini öyrənir və onu dabanından oxla vuraraq öldürür... Əslində uşaq nağılına bənzəyən bu hekayət dərin və geniş fəlsəfi mahiyyət daşıyır: fəvqəltəbiilik və ölməzlik yoxdur. Hər şeyin, hadisənin, ən yenilməz insanın, müdhiş qüvvənin də **“zəif yeri”** - **“Axilles dabanı”**, sirri var. Həmin sirrin öyrənilməsi müdrikliyin qələbəsidir.

* * *

Prometeyin insanı yaratdığına və ona müxtəlif heyvanların hissəciklərini qatdığına kim inanır? Əslində bu, o deməkdir ki, insanlar bioloji varlıq kimi instinkt müxtəlifliyinə malikdirlər. Yəni, insan şir kimi mərd, tülkü kimi hiyləgər, canavar kimi yırtıcı, qaz kimi ayıq, uzunqulaq kimi kütdür. **“İnsan çiy süd əmmiştir”**, ondan hər şey - ən ağılagəlməz hərəkətlər, anlaşılmaz, dərk olunmaz əməllər gözləmək olar. Mifdən görünür ki, bu həqiqətən də belədir. İnsanları yaradıb, isinmək üçün onlara od verəndə insanlar öz yaradıcıları və xilaskarları olan Prometeyə minnətdarlıq əvəzinə, ondan Yupiterə şikayət edirlər.

Od - eneryi, bilik, zəka, ruh rəmzidir. O, yerin məhsulu deyil. Prometey onu səmadan - Günəşdən gətirib. Bu ruh mövhumi deyil, işıqlıdır, realdır, həqiqətdir. Həqiqət kimi güclü silahı, Allaha məxsus əlaməti insanlara verməklə onları ilahiləşdirmək antik allahları narahat edir. Onlar Prometeyi cinayətkar və xəyanətkar elan etməklə onu ən ağır cəzaya məhkum edirlər. Prometey dəhşətli işgəncələrə məruz qalır. Lakin Günəş Herkulesi göndərərək, insanpərvər Prometeyi azad edir.

* * *

Prometeyin şərəfinə uzun əsrlərdir ki, məşəllərlə qaçış yarışları, estafetləri keçirilir. Bu, o deməkdir ki, elmin çırağını bir nəfər təkbaşına mənzil başına çatdırıb bilməz, buna nail olmaq üçün elm məşəlini nəsillər bir-birinə ötürməlidirlər. Yunanlarda məhz belə olub: **Homer - Fales - Sokrat - Demokrit - Hippokrat -**

Platon - Aristotel - Evklid - Ptolomey və s.

Qədim yunanlar Prometey obrazını yaratmaqla arzu etdikləri insan şəxsiyyətini mifləşdirdilər. o, müdrikdir - qanunları dərk edir, yaradıcıdır - insan kimi bir məxluqu yaradır, xeyirxahdır - insanlara qayğı göstərir, cəsurdur - Günəşdən od götürür, insanların xoşbəxtliyi uğrunda ölümə, ən məşəqqətli işgəncələrə məruz qalmağa belə hazırdır. **Heç şübhə yoxdur ki, qədim yunanlar Prometeyi bəşəriyyətə ideal “insanlıq simvolu” kimi təqdim etmişlər.**

* * *

Yeri gəlmişkən, Sokratın **“həqiqəti”** Prometeyin **“odu”na** çox bənzəyir. O, xalqa həqiqəti söylədiyi üçün mühakimə olunur: **ya həqiqətlərini danmalı, ya da ölməlidir.** Sokrat ikinci yolu seçir. Tələbələri ilə son görüşündə: **“ya həqiqəti öldürüb özüm yaşama-hyam, ya da özümü öldürüb həqiqəti yaşatmalıyam”**, - deyərək zəhər dolu piyaləni həqiqətin şərəfinə başına çəkir.

Sokrat Prometeyin layiqli davamçısı və övladı kimi öz ölümü ilə ölümün özünü sarsıtdı, həqiqətə yenilməzlik və əbədi azadlıq verdi, Prometeyin odunu, məşəlini gələcək nəsillərə mərdanəliklə ötürdü.

Allahlar

Yunan mifologiyasındakı allahlar və obrazlar əslində antik insanların onları əhatə edən aləm haqqında dünyagörüşlərinin fəlsəfi kateqoriyalarıdır.

Şübhə yoxdur ki, Frensis Bekon Kassandranı - sə-

mimilik, Stensi - ittifaq, Orfeyi - fəlsəfə, Kupidonu - atom, Devalikonu - intibah, Prozepinamı - ruh, Metidanı - məsləhət və s. rəmzi adlandırmaqla məhz bunu nəzərdə tuturdu.

* * *

Antik allahların təbiəti müqəddəslikdən daha çox təbiiliyə, real insanların təbiətinə oxşayır. Onlar ədalətli, namuslu və şərəflidirlər, həmçinin, əxlaqsız, ləyaqətsiz, bədxah, qəddar, rəhmsiz və ədalətsizdirlər.

* * *

İnsanlara səadət verən Prometey Veneranın təhriki və Zevsin iradəsilə ən ağır işgəncəli ölümə məhkum olunur. Vulkan Mineranın namusuna təcavüz edir, Sif allahların əmri ilə ömrü boyu dağın zirvəsinə daş qaldırmaqla “mənasız və işgəncəli ömür” keçirməyə layiq görülür və s.

Ona görə də Platon nəzəriyyəsini hazırladığı ideal dövlətə Homeri və onun allahlarını qəbul etmirdi. Çünki Homer miflərindəki təbiiliyin, reallığın, həqiqətin çılpaq üzü, idealist Platon üçün anlaşılmaz idi. O, ideal, humanist, müqəddəs həqiqəti axtarırdı. Həqiqət isə qanunların övladı olduğu üçün güclü, sərt və amsızdır.

* * *

Qədim yunanların böyüklüyü onda idi ki, onlar müqəddəslikdən daha çox həqiqətə yaxın idilər. İki dəfə ikinin dörd olması aksiomadır, həqiqətdir. Həqiqət ol-

duğu üçün də təkzibedilməzdir, ikibaşlı, müəmmalı deyil. Əbədilik üçün həqiqətin dərk olunmağa, yalanın isə müqəddəsiyə bürünməyə ehtiyacı var. İnsan yalnız həqiqəti dərk etməklə özünü dərk edir, özünə inamı artır, möhkəmlənir, ilahiləşir. Həqiqətin gücü insanda, onun daxilində, qanında, ruhunda və iradəsindədir. Yalanın gücü isə insandan kənarada olan mövhumu müqəddəsliklərdədir.

Onlar allahları təbiətin və cəmiyyətin obyektiv qanunlarında, allahların dərk olunmasını həmin qanunların öyrənilməsində, insanın xoşbəxtliyini və rifahını isə qanunauyğunluqlarla əməkdaşlıqda görürdülər.

Beləliklə, yunanlarda müqəddəs kahin, ruhani sülaləsi yaranıb, pərvəriş tapra bilmədiyi üçün onlar özlərinin yaratdığı allahlarla kifayətləndilər, müqəddəs möcüzələrdən uzaqlaşıb həqiqətə, elmi dünyagörüşə yaxınlaşdılar. Ona görə də Elladada Allahın rəsulu - peyğəmbərlər və dünyəvi dinlər yaranmadı. Onların hamısı müqəddəslik üçün çox münbit olan Asiyanın payına düşdü.

Ellin ruhu

Maariflənmiş yunan ruhu dünyaya yeni yol açdı. Bugünkü sivilizasiya - təbiət, fəlsəfə, incəsənət, mədəniyyət, əxlaq, hüquq, diplomatiya, dövlətşünaslıq, politologiya, fizika və metafizika, cəmiyyət və insan idrakı və s. ilə bağlı olan bütün elmlər öz başlanğıcını Eladadan götürüb.

Əsrlər ötdü, dünya mədəniyyətinin dairəsi insan zəkasının həddinə uyğun olaraq genişləndi. Amma onda

olan yunan mədəniyyətinin toxumlarının cücərtiləri bu gün də göz qabağındadır. Mövcud mədəniyyət gələcək nəsillər tərəfindən hüdudsuz həddə çatdırılsa belə, yenə də yunan mədəniyyətinin izləri aydın görünəcək. Çünki onlar ümumbəşər elminin düzgün, təbii, rasio-nal inkişafı, bəşər övladının - insanın ruhi yüksəlişinin qüsursuz səmti üçün çox mükəmməl layihə və eskizlər hazırlayıblar.

Demokritin “atomu” 2 min 500 ildən sonra parçalandı, tibb işçiləri 2 min 400 ildir ki, “Hippokrat andı” içirlər. Aristotelin deduktiv məntiq metodu 2 min 300 ildən sonra Frensis Bekonun induktiv metodu ilə tamamlandı, Evklid həndəsəsinin aksiomaları bu gün də aksiomadır. Olimpiya oyunlarının məşəlləri bu gün də öz odunu qədim Afinadan götürür və s.

Aristotelin universal, ensiklopedik zəkasının və düşüncəsinin işığını orta əsrlərin cəhalətinin zülməti belə söndürə bilmədi, bu böyük nüfuzun qarşısında nəinki antik dünyanın elmləri, bütün bəşəriyyət və zamanlar baş əydi. Onun tələbəsi İsgəndər dünyanı işğal edib nəhəng imperiya yaratdığı kimi, Aristotel də elm dünyasını fəth edib, özünəməxsus elm imperiyası yaratdı.

Bütün işıqlı zəkalar Elladadan keçir

Antik dünyanın tarixi bir kəlamı indi də insanların dilindən düşmür: **“Bütün yollar Romadan keçir”**. Lakin onlar digər vacib bir kəlamı deməyi unutmuşlar: **“Bütün işıqlı zəkalar Elladadan keçir”**.

Məşhur tarixçi və mütəfəkkir Plutarx belə deyir:

“Eramızdan əvvəl V əsrə qədər... afinalılar fəxr edə bilirdilər ki, onların arasında bir nəfər də savadsız yoxdur”.

Bəli, işıq zülmətin qənimi olduğu kimi zəka da nandanlığın düşmənidir. Ona görə də mütləqiyyət, təkhakimiyyət kimi üsul-idarələr ən məhdud formada belə yunanların işıqlı, maariflənmiş yaradıcı qüvvəsinin tələbatına cavab vermirdi. Şərqdə yaramaz şahların boynuna kəndir keçirməklə bir müstəbidi digəri əvəz edirdisə, təkhakimiyyət sərt və ya nisbətən mülayim formada dövlət quruluşu kimi dəyişməz qalırdı. Yunanlar isə respublika üsul-idarəsinə keçməklə yeni dövlət forması yaratdılar. Qərbdə qanunlar yaradılırdısa, Şərqdə didaktikaya, nəsihətlərə üstünlük verilirdi.

Təsadüfi deyil ki, bəşəriyyətin bu gün daha çox bəhrələndiyi **“fəlsəfə”**, **“respublika”** və **“demokratiya”** sözləri yunan dilində yaranıb.

* * *

Hər hansı bir xalqın dövlət quruluşunun forması onun fəlsəfəsinin, ruhunun inikası olduğu kimi, yunan demokratiyası, respublika quruluşu da, onun azad, işıqlı, nurlu fəlsəfəsinin məhsulu idi. Yunan ruhu həqiqəti və ədaləti qəbul etdiyi kimi, yunan cəmiyyəti də azadlıq və firavanlığı demokratik dövlət quruluşunda görürdü. Onların siyasi ideyalar və dövlətçilik tarixi demokratiyanın istibdad üzərində qələbəsi tarixidir. Tiranları öldürmək xalq arasında yüksək əxlaqi hərəkət, əməl hesab olunur, bunu edən şəxs özünə əbədi şöhrət qazanırdı.

Belə bir tarixi şəraitdə Platonun “Dövlət”, Aristotelin “Siyasət”, Ksenafontun “Müstəbidlər”i və digər

əsərlər yarandı. İdarəetmə tiranların şəxsi iradəsindən elmin predmetinə çevrildi. Demokratiya, oliqarxiya, aristokratiya, timokratiya və s. üsul-idarələri yarandı.

Psistrat, Periandr, Trasibul kimi müstəbidlərin qarşısına Likurq, Solon, Klisfen, Perikl kimi qüdrətli şəxsiyyətlər, demokratlar, dövlət xadimləri, qanunvericilər çıxdılar.

Ellada işğaledilməzdir

Tarixdə hərbi cəhətdən güclü dövlətlər Yunanıstan torpağını işğal edə bildilər. Lakin Elladanı, onun ruhi ucalığını fəth etmək heç bir cahangirə nəsib olmadı. Öksinə, yunan ruhu bütün işğalçıların ruhunu fəth etdi. O, antik dünyada ruhi imreriyanın şahı, zəka dünyasının cahangiri oldu.

* * *

Makedoniyalı İskəndər Yunanıstanı işğal etməyi bacardı, lakin özünü Zevsin oğlu elan etdi, müəllimi və tərbiyəçisi isə Aristotel oldu. Özünün etiraf etdiyi kimi, **“bütün hərbi təşəbbüslərinin ən yaxşı və sədaqətli məsləhətçisi”** Homer idi. O, fəth etdiyi ölkələrə özü ilə dünyanın ən qiymətli sərvəti olan ellinizmi aparırdı. Çünki yaxşı bilirdi ki, tarixi qələbələri yunan ruhunun məhsuludur. Adətən, hökmdarlar düşmənlərinin məkrlərini, qəsdçilərin, xəyanətkarların sirlərini öyrənmək üçün kəşfiyyat mərkəzləri yaradır, onun maliyələşdirilməsinə hədd qoymur, bu işə şəxsən rəhbərlik edirlər. İskəndər isə təbiətin və cəmiyyətin sirlərini öyrənmək üçün elmi mərkəzlər yaradır və onla-

ra səxavətlə vəsait ayırır, harada olmasından asılı olmayaraq, əldə olunan yeni elmi nəticələr ilə maraqlanır və imkan tapan kimi onlarla tanış olurdu. İskəndərin ayırdığı pulların hesabına Aristotel ovçular, quşutanlar, balıqçılar saxlayır, bunun sayəsində fizikanı və metafizikanı, təbiətin, cəmiyyətin və təfəkkürün sirlərini öyrənirdi.

Yunan dünyasının ən böyük bilicilərindən, yunan ruhunun ən mahir aparıcılarından və daşıyıcılarından biri - İskəndər Makedoniya çarı Filippin oğlu olsa da, bütün qələbələrinə görə yunan ruhuna borclu idi.

* * *

Romanın qılınıcı Yunanıstanı işğal etdi. Yunan ruhu isə Roma imperiyasını fəth etdi, ellinizm İspaniyadan Hindistana qədər geniş vüsət aldı. Bu, romalıların cəngavərlik qüdrətinə ruhi yüksəliş, qəhrəmanlıq əzəmətinə cah-cəlal gətirdi.

İşğal olunmuş Elladanın övladları qul edilərək Romaya aparılırdı. Həmin qullar Romada məktəblər açır, romalılara təhsil verir, ibtidai məktəblərin ilk siniflərində ədəbiyyatı tədris edirdilər.

* * *

Qul edilmiş yunanlar Romada sahibləri üçün böyük intellektlər idilər. Onlar intellektual işlər görür, katib, müəllim və ya kitabxanaçı işləyir, sahiblərinin mülklərinin idarəçiliyi ilə məşğul olurdular.

Əsir aparılmış yunanlar içərisində ədəbi və elmi əsərləri ilə fərqlənənlər də olurdu. Xatırlatmaq kifayətdir ki, Roma ədəbiyyatının əsasını Terentli yunan

Andronik qoymuşdur. O, azadlıq qazandıqdan sonra öz adını Roma poeziyasının annalarında Liviy Andronik kimi saxladı.

Liviy Andronikdən sonra Qney Neviy və Kvint Enniy Roma dramaturgiyasının və teatrının əsasını yaratdılar.

Onu da deyək ki, Esxil, Sofokl, Evripid və Aristofan kimi dühalar eramızdan əvvəl 6-4-cü əsrlərdə dramaturgiyanın bütün janrlarının klassik nümunələrini yaradarkən təkcə yunan dramaturgiyasının deyil, dünya dramaturgiyasının və teatrının bünövrəsini qoydular. E.ə. V əsrdə “Tarix” əsərini yazan Herodot, yalnız yunan tarixinin deyil, cahan tarixinin “**atası**” oldu.

Əqli mülkiyyət

Ümumiyyətlə, demək olar ki, əqli fəaliyyətə aid olan bütün məsələlərdə romalılar yunanların şagirdləri olmuşlar. Bu baxımdan Plutarxın “Müqayisəli tərcümeyi-hallar” kitabı çox maraqlıdır. O, kitabında 22 görkəmli yunanın və romalının həyatının qoşa tarixini və müqayisəsini verib.

Bu dəyərli əsərdə Afinanın və Romanın baniləri Tesey və Romuldan başlamış köhnə eranın sonuna kimi böyük bir tarixi dövrü əhatə edən maraqlı müqayisələr aparılıb.

Demokratik dövlət xadimləri: **Perikl - Fabiy Maksim, ədalətli qanunvericilər: Solon - Peplikola, görkəmli natiqlər: Demosfen - Siseron, qüdrətli cahanqirlər: İskəndər - Yuli Sezar və başqalarının yaşadığı dövr və onların əməlləri bir daha göstərir ki, bütün sahələrdə ilk yol açan şəxsiyyətlər yunanlar**

olublar, təqribən 2-4 əsrdən sonra romalılar onları təkrar və ya təqlid ediblər.

* * *

Zəngin yunan mədəniyyəti, elmi, fəlsəfəsi, ədəbiyyatı, incəsənəti, tarixşünaslığı, politologiyası və s. Roma mədəniyyətinin və romalıların mənəviyyatının bütün sahələrinə misilsiz təsir göstərüb, yunan adət-ənənələri, adları romalıların məişətinə daxil olub. Onların dini yunan əsətlirlərinin təsiri altında dəyişib, allahları belə yunanlaşıb. Yunan demokratiyası, hüququ və dövlətçilik üsul-idarəsi Romanın ictimai-siyasi həyatına nüfuz edərək, məşhur Roma qanunlarının yaranması üçün qida verib.

Yunanların heyrətamiz yaradıcı ruhunun nailiyyətlərini mənimsəyərək, özlərinin xarakterlərinə və əməli fəaliyyətlərinə uyğun şəkildə istifadə etməklə, Roma ruhu möhkəmləndi, bütün xalqın qanına, canına hopdu, qəlbinə və beyninə yeriyib nəhəng, sarsılmaz, coşqun və yaradıcı qüvvəyə çevrildi. Yalnız bunun sayəsində Roma respublika siyasi quruluşu qazandı, xalqın iradəsini ifadə edən qanunlarla təkhakimiyyətliliyin möhkəmlənməsinə rəvac verən bütün telləri kəsdi və xalqın hakimiyyəti üzərində duran qüdrətli dövlət quruluşu yaratmağa nail oldu. Yalnız ümumxalq ruhunun əzəməti sayəsində respublika Roması Karfagen kimi güclü bir dövləti darmadağın etdi, Hannibal kimi dahi sərkərdəni məğlubiyyətə uğratdı, zəmanəsinin mədəni dünyasını əhatə edən nəhəng və qüdrətli

dövlət yarada bildi.

Təfəkkürün qanunları

Antik yunanları dünyanın bütün xalqlarından fərqləndirən bir sıra mühüm cəhətlər onların misilsiz qələbələri üçün əsas olub. Onlardan ikisini birlikdə nəzərdən keçirək: Belə ki, bütün xalqlar tarix boyu bilik qazanmaq uğrunda fədakarlıqlar göstəriblər. Onlar bəzən çox dəyərli faktlar əldə ediblər. Lakin öz-özlüyündə hər hansı bir fakt heç də elm deyil, sadəcə elmin kiçik zərrəciyidir.

Ellinlər isə həmin faktları ümumiləşdirib, onların daxilində gizlənmiş səbəb və nəticələrin elmi əsaslarını və qanunauyğunluqlarını tapmağa daha çox diqqət yetirirdilər.

Deyilənlərə aydınlıq gətirmək üçün saysız-hesabsız dünya hadisələrindən birinə diqqət yetirək:

İki nəfər bilyard oynayır, onlardan biri həvəskar, digəri isə peşəkardır. Həvəskar tora bir şar salmaq üçün ən azı on zərbə vurmali olur. Peşəkarın isə bircə zərbəsi belə boş çıxır. **Buna səbəb nədir?**

Məlum məsələdir ki, şarlar hər dəfə dağılanda masanın üzərində tamamilə fərqli şəkildə dururlar. Həvəskar oyunçu belə hesab edir ki, bu xaosun içində ümumi birləşdirici heç nə yoxdur və ola da bilməz. Lakin peşəkar oyunçu mənzərəni diqqətlə izlədikdə bu “gözəgörünməz” birləşdirici ümumi cəhətləri tapır.

Həmin cəhətlər nədən ibarətdir? Şarların dağıntı şəkildə ətrafa sıçrayışı hər şarın bir zərbə ilə tora salınmasını mümkünsüz edirsə, onların bir-birinə hansı bucaq nisbətində dayanması onu mümkün edir. Belə-

liklə, peşəkar oyunçu şarların hamısının tora bir-bir salınmasının ümumi qanunauyğunluğunu tapır, lazımı bucaq altında, tələb olunan qüvvə ilə zərbə vurur və sübut edir ki, bu metoda əməl etməklə hər zərbəylə tora azı bir şar salmaq mümkündür.

Antik dövrlərdə də məhz belə olub. Dünya xalqları bilik qazanmaq üçün xaosun içində ayrı-ayrı faktların axtarışına çıxırdılarsa, yunanlar dünyada baş verən hadisələrin, ayrı-ayrı faktların ümumi qanunauyğunluqlarının elmi əsaslarını, əlaqə ardıcılığının səbəblərini öyrənməyə daha çox diqqət yetirirdilər. Bu işdə təfəkkürün qanunlarını, həqiqəti tarmaq üçün düşünməyin, təhlil etməyin, real əqli nəticəyə gəlməyin düzgün elmi metodikasını, üsulunu, yolunu tarmaq, özünü dərk etmək, təkmilləşdirmək, elmi deduktiv məntiqlə fikir yürütmək başlıca rol oynayıb.

Digər tərəfdən isə başqa xalqlar o dünyanın - axirət dünyasının, ruhun varlığı və əbədiliyinin sübutu ilə məşğul idilərse, yunanlar real dünyanın, təbiətin, onların öz dilləri ilə desək, fizikanın və metafizikanın tədqiqi ilə məşğul olurdular. **Məhz tədqiqat obyektinin və üsulunun düzgün seçilməsi sayəsində onlar digər xalqlardan fərqləndilər, rasiona l təfəkkür tərzinin metodikasını ilə hamıdan tez elmi kəşflər etməyə nail oldular. İrrasiona l təfəkkür tərzinə malik xalqlar isə həqiqətə yaxınlaşa bilmədilər.**

Lyudvik Feyerbax “**qədim insanlar üçün həqiqət dünya olmuşdur**” ifadəsini dilə gətirərkən, yunanların elmi araşdırmalarının metodikasının, düşüncə, təfəkkür tərzlərinin, məntiqinin düzgünlüyünü və həyatiliyini, obyektinin insanların yaşayıb, yaratdığı real, gerçək dünya olmasını nəzərdə tutmuşdur.

Antik yunanların insanlara “özünü dərk et!” demələrinin əsil səbəbi onların bir həqiqəti hamıdan əvvəl başa düşmələridir: dünyanı dərk etməyin yolu, özünü dərk etməkdən keçir.

Ey insan, özünü dərk et!

Tarixin üç parlaq ulduzu

Əgər məndən dünya tarixində üç əvəzolunmaz şəxsiyyətin adını soruşsalar, ilk anda onlarla düha xəyalımda canlanacaq. Lakin daha dərindən düşündə onların içərisindən üç parlaq sima günəş kimi daha gur işıq saçacaq.

Fikrimcə həmin parlaq ulduzlardan birincisi Homerdir. O, “Odisey” və “İliada” əsərlərini yazmaq-la xalqının tarixi yaddaşını bərpa etmiş, onu kökünə qovuşdurmuş, yunanların tarixini, fəlsəfəsini, coğrafiyasını, allahlarını, sevinc və kədərini, məhəbbət və nifrətini ümumiləşdirib toplum halında bütün nəsillər üçün ən dəyərli xəzinə kimi saxlamışdır.

Antik ellinlər Homerə minnətdardırlarsa, müasir Avropa sivilizasiyası ellinlərə borcludur. Onlar çox qədim zamanlardan bütün dünyəvi elmlərin cizgilərini elə mükəmməl cızmışlar ki, sonrakı nəsillər əsrlər boyu onu rəngləməklə məşğul olmuşlar.

* * *

Makedoniyalı İsgəndər İran şahı Daranı məğlub etdikdən sonra qənimətlərin içərisindən şahın ən qiymətli daş-qaşlarının olduğu mücrünü fatehə təqdim edirlər. O, daş-qaşları kənara atıb, mücrüyə Homerin əsərlərini qoymağı əmr edərək deyir: **“Onlar mənim bütün hərbi qələbələrimin ən yaxşı və etibarlı məsləhətçiləri olmuşlar”**.

Homer tarixin atası Herodot üçün **“ilkin tarixi**

mənbə”, elm dünyasının imperatoru Aristotel üçün **“başqaları ilə müqayisədə Allah”**, antik poeziyanın parlaq ulduzu, Vergili üçün **“ilham pərisi”**, coğrafiya elminin banisi Strabon üçün **“dünyanın ilk coğrafiya-şünası”** olmuşdur.

Homeri başqa dühalardan fərqləndirən odur ki, o, yunanların allahlarını yaratdı, formalaşdırdı, onlara status verdi və bəşəriyyətə tanıdıb, qəbul etdirdi. Özü isə insan olaraq qalması üstün tutdu.

* * *

Homerin fəlsəfəsinə görə allahlar insanlara həsəd aparırlar. Onlar bizdən fərqli olaraq doğulmur və ölmürlər, əbədidirlər. Onlar üçün zaman və məkan, nəyi isə itirmək, nəyi isə qazanmaq qorxusu və sevinci yoxdur.

Bu xüsusiyyətlər onlarda süslük, yeknəsəqlik, laqeyidlik yaradır, həyatın isti-soyuğunu, xeyir-şərini, səfa-cəfasını yaşamaqdan məhrum edir. Onlar üçün başlanğıc və son olmadığı kimi kədər və sevinc də, eniş, yoxuş, zirvə də, həyat da yoxdur.

İnsan isə doğulur, yaşayır və ölür. İnsanın həyatı ona görə maraqlı, şirin, mənalı, dəyərli, şərəfli və parlaqdır ki, onun əvvəli və sonu var. Bu sonluq insanın özündən asılı olmadan hər an baş verə bilər. **Həyatı bizə sevdiren və bizi daim irəliyə, qələbələrə aparan da ölümün labüdlüyü və qorxusudur.**

Homer sağlığında ölümə qalib gələrək ölməzlik və əbədilik qazandı, insani keyfiyyətlərilə allahlardan ucada durdu.

* * *

Plutarxın yazdığına görə, Ksenofon tiran Qieronu yoxsulluğundan şikayətlənəndə Qieron ona deyir: **“Sən Homerə bax, o səndən çox-çox yoxsul idi. Lakin bu gün qəbirdə uzandığı halda on minlərlə insanı qidalandırır”**.

Təbii qanunların əksinə olaraq, Homerdən uzaqlaşdıqca onu daha yaxından görürük. Bu gün o, onminlərlə deyil, milyonlarla insana qida verir.

* * *

İkincisini, böyük fars şairi Əbülqasim Firdovsini hesab edirəm. O, “Şahnamə”ni yazmaqla Homerin yoluyla getdi. Firdovsi öz xalqı üçün Homerdən az iş görmədi.

Xarici ölkə misirşünas alimlərindən biri Misir alimləri ilə söhbət edərkən onlardan soruşur:

- Anlaya bilmirəm ki, VII-VIII əsrlərə qədər öz antik, möhtəşəm mədəniyyətini qoruyub saxlayan, ana dilində danışan misirlilər ərəb işğalından az sonra hər şeyi itirib nə üçün ərəbləşdilər?! Amma farslarla baş verən eyni hadisə orada dindən başqa heç nəyi dəyişə bilmədi.

Alimlər cavab verirlər:

- Ona görə ki, farsların Firdovsisi var idi, bizim isə Firdovsimiz yox idi.

Əbülqasim Firdovsi “Şahnamə” əsəri üzərində 30 il işləyərək, sözün əsl mənasında bəşər ədəbiyyatına şahənə bir epopeya bəxş etdi.

“Şahnamə”nin yazılma tarixi haqqında onlarla rəvayət və əfsanələr bu gün də yaşamaqdadır..,

Deyilənə görə, Sultan Mahmud Qəznəvi “Şahnamə”nin hər beyti üçün Firdovsiyə bir qızıl sikkə ənam verməyi vəd etmişdi. Əsər başa çatandan sonra Sultan vədinə xilaf çıxaraq, hər beyt üçün şairə bir gümüş sikkə verməyi qərara alır.

Dahi sənətkar bununla razılaşmayaraq doğma Tus şəhərinə qayıdır, orada ehtiyac və yoxsulluq içərisində ömrünü başa vurur.

* * *

Firdovsi 60 min beytdən ibarət “Şahnamə” əsəri üçün Sultandan 60 min gümüş sikkəni alsaydı ömrünün sonuna qədər maddi cəhətdən firavan yaşaya bilərdi. Lakin o, “Şahnamə”nin hər beytini qızıla layiq bilirdi. Beytlərin gümüşlə qiymətləndirilməsini özünə münasibətdə haqsızlıq, poeziyasına təhqir hesab etdiyi üçün ənamdan imtina edib, mənəvi rahatlıq və maddi sıxıntı içərisində yaşamağı üstün tutur və yazır:

**Elə bir uca qəsrdir bu əsər ki,
Görməz yağışdan, küləkdən zərər.
Toxum səpmişəm torpağa şeirdən
Sağam, ölmərəm dünya durduqca mən.**

(filoloji tərcümə)

Zaman Əbülqasım Firdovsinin sözlərini bir daha təsdiq etdi. Onun “Şahnamə”sinin dəyəri gümüşlə deyil, qızılla ölçüldü. Həqiqətən onun qızıldan yoğrulmuş beytləri bu gün də bütün dünyaya günəş kimi şəfəq saçır.

* * *

Üçüncüsü, dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvidir. O, ömrü boyu doğma şəhəri Gəncədən kənara çıxmadığı halda dünya elminə yiyələndi.

Xaç müharibələrinin qızğın dövründə, dünyanın ən qüdrətli və müdrik hökmdarlarının içərisində Makedoniyalı İsgəndəri, dünya elmləri içərisində yunan elmini, alimləri içərisində yunan alimlərini, dövlətləri içərisində Yunanıstanı seçdi və onları vəsf etdi, ömrünün ən müdrik çağında “İsgəndərnəmə”ni yazdı:

**“O, böyük, ağıllı, ayıq hökmdar,
 Ömr etdi, verildi belə bir fərman:
 “Alimdir gözümdə ən əziz insan
 Elmlə, hünərlə! - başqa cür heç kəs,
 Heç kəsə üstünlük eləyə bilməz!
 Rütbələr içində seçildi biri
 Hamıdan ucadır alimin yeri!”**

Dini fanatizmin güclü inkişafı dövründə Nizami Gəncəvinin antik yunan elmi adı ilə dünyəvi elmlərə üstünlük verməsi, bu yolun həqiqiliyinə, reallığına və rasionallığına inanması və bunu bəşəriyyətin xilas yolu kimi təsbit etməsi intibahdan xəbər verirdi.

Şeyx Nizami “İsgəndərnəmə” əsərində intibahın labüdlüyünün elmi-nəzəri konsepsiyasını bəşəriyyətə avropalılardan iki əsr əvvəl təqdim etdi. Lakin bu günə kimi “avroeqoizm” dahi Nizamiyə intibahın müəliflik hüququnu verməmiş, bu hüququ İtaliyada saxlamışdır.

Amma bu böyük tarixi haqsızlıq belə, nəhəng Nizami Gəncəvinin zirvəsinə qalxıb, ona toxuna bilməmiş-

dir. Çünki Nizami konkret halda Gəncəvi adlansa da, əslində ümumi zaman və məkan baxımından Dünyəvidir.

* * *

Dahi fizik İsaak Nyuton özünəməxsus obrazlı dillə **“dünyada elə bir ağırlıq tanımıram ki, Nizami Gəncəviyə bərabər olsun”** söyləməkdə haqlı olmuşdur.

Deyirlər, hər şey işıq sürətilə gedən zamandan qorxur. O, bir an belə fasilə vermədən, amansızcasına fələyin çarxını fırladır, vəhdəti əksliklərin mübarizəsilə parçalayır, kəmiyyət dəyişikliklərini keyfiyyət dəyişikliklərinə çevirir, inkarı inkar edir, intəhasız zaman və məkan daxilində aramsız olaraq, yorulmadan, bir an fasilə vermədən, yeni-yeni vəhdətlər, keyfiyyətlər və inkarlar yaradır.

Kainatı əhatə edən zaman daxilində hər şey axır, hər şey dəyişir, keçmişdə qalır, unudulub silinir.

Zaman yalnız dühaların möhtəşəm əməlləri, sənətləri, kəşfləri və ideyaları qarşısında diz çökür, onları keçmişin qaranlıqlarında saxlamaqda, özü ilə bərabər gələcəyə getməsini əngəlləməkdə acizdir.

Bu fikri yeni dövr alman ədəbiyyatının banisi, dahi mütəfəkkir, naturalist İohann Volfhanq Höte Nizami Gəncəvinin təmsalında dolğun və sərrast ifadə edərək demişdir: **“Nizami Gəncəvi bütün zamanların və xalqların ulu şairidir”**.

* * *

Hər şey zamandan qorxur, zaman isə Şeyx Nizami Gəncəvidən.

Renessans, reformasiya və inqilab haqqında

Çox hallarda **renessans, reformasiya və inqilab** anlayışları ümumiləşdirilib, Qərbdə renessans, Şərqdə isə intibah adlandırılır. Əslində XIV-XIX əsrləri əhatə edən, bəşər tarixində misli görünməmiş, möhtəşəm, çoxcəhətli, uzunmüddətli bu hərəkət **elmdə, dünyagörüşündə dirçəliş (renessans), xristian dininin, xüsusilə Roma kilsəsinin daxilində köklü keyfiyyət dəyişikliyi (reformasiya), siyasi hakimiyyətdə, cəmiyyətin idarə olunmasında renessans və reformasiyanın tələblərinə cavab verən yeni ictimai quruluşun (kapitalizmin) yaranması uğrunda mübarizə - inqilabdır.**

Bu üç mərhələ feodalizmdən kapitalizmə, tarixin orta əsrdən yeni dövrə keçidin inkişaf yoludur və vahid zəncirin həlqələri kimi bir-biri ilə sıx bağlıdır.

Renessans deyəndə Avropanın xatırlanmasına baxmayaraq, əsil həqiqətdə bu işıqlı hərəkətin təməl prinsipləri VIII - XIII əsrlərdə müsəlman dünyasında qoyulub.

* * *

IV əsrin ortalarında Roma imperatoru Konstantin imperiyada xristianlığı rəsmi dövlət dinlərindən biri elan etdikdən sonra, bu din, sürətlə yayılmağa və hakimiyyəti şəriksiz mənimsəməyə başladı. **İlk növbədə antik sivilizasiya və onunla bağlı nə varsa, hər şeyi allahları, fəlsəfəni, elmi, əxlaqı, ədəbiyyatı, incəsənəti, memarlığı və sairəni özünün düşməni elan et-**

di. Bütperəstliyi az vaxt ərzində ən faydalı ideya və əməlləri ilə birlikdə, süpürüb atmaq üçün ən müdhiş üsullara əl atdı. Roma katolik kilsəsi özünü “kainatın ağası” elan etdi. Qısa vaxt ərzində qədim dünyanın azad, realist ictimai şüurundan, rasiona təfəkküründən əsər-ələmət saxlamadı. Hiss olunmadan dövlət hakimiyyətinin ağırlıq mərkəzi ordudan kilsənin əlinə keçdi. İnsanlarla birgə elm və incəsənət də azadlığının həyatı, təbii inkişafından məhrum olundu.

Əsrlər boyu yenilməzlik, igidlik, cəsurluq, qəhrəmanlıq, cəngavərlik rəmzi sayılan Roma imperiyasının əski əxlaqı büsbütün dəyişdi. Bibliyanın əhkamlarına müvafiq olaraq, romalıların sol üzünə tüpürəndə, onlar sağ üzlərini də tüpürmək üçün məmnuniyyətlə çevirməyə başladılar. Beləliklə, bütün dünyanın yollarının keçdiyi Roma, öz yolunu katolik kilsəsindən salmağa məcbur oldu. Antik dünyanın ruhunun məğrur daşıyıcısı, Roma imperiyasının yenilməz ruhu yenildi, onu müqəddəs vəhylər, əhkamlar, dini fanatizm, cəhalət və mütilik əvəz etdi.

* * *

İslam bərqərar olandan sonra onun ən qatı düşməni bütperəstlik, Zərdüş, “Avesta” və atəşpərəstlik oldu. İlk növbədə bütün bütleri yerlə yeksan etdi, daha sonra atəşpərəstləri Zərdüşün “Avestası” ilə birgə Hindistana qədər qovdu.

Lakin islamın antik dünya elmi və mədəniyyəti ilə tanışlığı olmadığı kimi, ədavəti və rəqabəti də yox idi. Xristian dünyasında özünə yer tapa bilməyən antik fəlsəfə və digər dünyəvi elmlər müsəlman dünyasının diqqətini çəkdi.

Tarixdə ilk dəfə olaraq islam, dünyəvi dinlər arasında, həmçinin cəmiyyətdə və elmdə, milli, irqi ayrışeçkiliyə son qoydu.

* * *

VII əsrin birinci yarısında bədəvi ərəb icmaları həz-rəti Məhəmmədi peyğəmbər qəbul edib, Qurani Kərimin ideyaları ətrafında sıx birləşdilər. Peyğəmbərin vəfatından sonra Əbubəkrin xəlifəliyi dövründə onlar andlarına xilaf çıxaraq, Məhəmməd peyğəmbərə və Qurani Kərimə sədaqətdən üz döndərdilər. Hamının ümidini itirməsinə baxmayaraq, çox həlim, mötədil görünən Əbubəkr sona qədər ruhdan düşmədi, dəmir kimi möhkəm iradəsi ilə peyğəmbərə və islama misilsiz sədaqət nümunəsi göstərdi. Çox çətin şəraitdə Mədinə və onun ətraf ərazilərində hakimiyyəti saxlaya bildi.

Ömər xəlifə seçiləndən sonra xilafətin hakimiyyətini, bütün Səudiyyə Ərəbistanında möhkəmləndirdi və cəsur ərəb süvarilərini qətiyyətlə Suriya, Fələstin, Misir, İran və İraqa istiqamətləndirdi. Qüdrətli təşkilatçılıq və rəhbərlik bacarığına malik olan Ömər və onun silahdaşları, işğal olunmuş ölkələrdə klassik dövlət quruculuğu, divan işləri ilə tanış olub, onları şəriət qanunlarına uyğunlaşdıraraq, xilafətdə geniş tətbiq etməyə başladılar.

İslamın qədim dünya sivilizasiyası ilə tanışlığı belə başladı.

* * *

Əməvilərin hakimiyyəti dövründə daha da genişlə-

nən bu tanışlıq, abbasilərin dövründə möhkəmləndi, xüsusilə, xəlifə əl Məmunun vaxtında əməkdaşlığa, ehtiram və hörmətə çevrildi.

* * *

Xəlifənin sarayında dini kitablarla yanaşı, dünyəvi elmlərdən bəhs edən kitablardan ibarət Kitab Evi, dünyəvi elmlər tədris olunan məktəb təşkil olundu. Əl Məmunun şəxsi təşəbbüsü ilə indiki Elmlər Akademiyasını xatırladan və Müdriklik Evi adlandırılan elmi mərkəz yaradıldı. Dünyəvi və dini elmlərə fərqli münasibət aradan qaldırıldı, daha sonra dünyəvi elmlər ön plana keçdi.

Müdriklik Evinə dinindən, dilindən, irqindən asılı olmayaraq, dünyanın müxtəlif ölkələrindən alimlər, tərcüməçilər cəlb olunurdular.

İslam dünyasının mərkəzi Bağdada Çin, Hindistan, Yunanıstan, Roma, Bizans, Suriya, İran və s. ölkələrdən antik dünyanın görkəmli alimlərinin əsərləri axıb gəlirdi. Bir-birinin ardınca Platonun, Aristotelin, Qalenin, Ptolomeyin, Hippokratın və digər onlarla antik mütəfəkkirlərin əsərləri ərəb dilinə tərcümə olunub, maneəsiz yayılırdı.

Bizans müharibədə məğlubiyyətə uğradıqdan sonra əl Məmunun tələbi ilə imperiyanın kitabxanalarındakı elmi əsərlərin hərəsindən bir nüsxə Bağdada gətirilib ərəb dilinə tərcümə olundu.

Müsəlman renessansı təkəcə xəlifənin sarayında, Bağdadda kök atmadı, Mərkəzi Asiyadan Hindistana, Şimali Afrikaya qədər böyük bir arealı əhatə etdi. Buxara, Səmərqənd, Mərv, Herat, Qahirə və digər şəhərlər elm mərkəzlərinə çevrildilər.

* * *

İslam sivilizasiyası İspaniyada özünəməxsus xüsusi yolla inkişaf etməyə başladı. Kordova, Sevilya, Toledo və digər şəhərlərdə akademiya, ali məktəblər, yaradıldı. Həmin akademiya və məktəblərdə dünyəvi elmlər - fəlsəfə, riyaziyyat, astronomiya, tibb, tarix, kimya və digər elmlər öyrənilib, tədqiq və tədris olunmağa başlandı.

“İspaniyada parlayan islam sivilizasiyasının şüaları sonradan bütün xristian dünyasını işıqlandırdı. Müsəlmanlar Kordova və Toledoda yunan elminin axırıncı qığılcımlarını qayğı ilə yığıb alovlandıraraq, bizim üçün qorudular. Biz, avropalılar yeni dövrün kəşfləri üçün islam dünyasının müdrikliyinə borclu yuq.” (Q.Fr. Kolb, Bəşər mədəniyyətinin tarixi, Kiyev, 1899, üçüncü bölmə, səh.127)

* * *

İslam fəlsəfəsi, elmi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, dünyagörüşü xristian dünyası ilə müqayisədə ağılasıgmaz dərəcədə yüksəldi, müsəlman dünyası qədim və orta əsr ümumbəşər elminin və mədəniyyətinin daşıyıcısı, qoruyucusu və hamisinə çevrildi.

Məhəmməd əl Xarəzmi, Cabir İbn əl Həyyan, əl Fərabi, Biruni, İbn əl Heysəm, İbn Sina, Ömər Xəyyam, Firdovsi, Nizami Gəncəvi və onlarla başqaları dünyəvi elmlərin, mədəniyyətin və ədəbiyyatın aparıcı şəxsiyyətləri oldular.

Xristian dünyasının elm adamları müsəlman adı altında gizləncə Kordova və digər ali məktəblərə yol tapır, həmin təhsil müəssisələrində dünyəvi elmlərin

əsaslarını öyrənməklə fəxr edirdilər.

* * *

Qərb və Şərq sivilizasiyası antik dövrdə Makedoniyalı İsgəndərdən sonra bir-birinə qovuşaraq ellinizm adını aldı, orta əsrlərdə isə Məhəmməd peyğəmbərdən sonra həmin integrasiya müsəlman renessansı adını alaraq, ümumbəşəri dəyərləri daha yüksəklərə qaldırdı.

Qərb və Şərq elmi fərq qoymadan görkəmli mütəfəkkirləri hər yerdə doğma adamları kimi qəbul etməyə başladı. Hətta Qərb alimlərinin adları Şərqdə şərqləşdirildi, Şərq alimlərinin adları isə Qərbdə latınlaşdırıldı. **İslam dünyasında Platon Əflatun, Aristotel Ərəstun, Qərb dünyasında Cabir İbn əl Həyyan Gerber, İbn əl Heysəm Alqazen, İbn Sina Avitsenna adlandırıldı.**

* * *

X-XIII əsrlərdə islam dünyasında türk sülalələri islamın başlıca siyasi, elmi və hərbi qüvvəsinə çevrildilər. Şved alimi, görkəmli şərqşünas Adam Mets haqlı olaraq, həmin dövrü “müsəlman renessansı” adlandırır. Bu əzəmətli möhtəşəm dirçəliş və tərəqqinin qarşısını üç əsrlik mənasız, dağıdıcı, amansız səlib yürüşləri belə ala bilmədi. Şərqdə müsəlman, Qərbdə xristian xalqlarına böyük faciə və fəlakətlər gətirən xaç yürüşlərinin uğursuzluqları müsəlman renessansından daha çox katolik kilsəsinin prestijinə və siyasi mövqeyinə zərbə vurdu.

* * *

Başlanğıcını antik dünyanın toxumlarından götürüb cücərdən, onu Roma kilsəsinin təqiblərindən qoruyub inkişaf etdirən müsəlman renessansı XIII əsrdən başlayaraq tənəzzülə uğramağa başladı.

Buna səbəb nə oldu?!

* * *

XIII əsrin birinci yarısında Çingiz xan, Hülakü xan, ümumiyyətlə, bir çox monqol işğalçıları, islama və onunla bağlı nə varsa, hər şeyə qarşı on illərlə amansızcasına mübarizə apardılar. Bu da müsəlman renessansına çox ciddi zərbə endirdi. Əvvəlcə Şərqi ən böyük mədəniyyət mərkəzi olan Xarəzm şahlığını darmadağın etdilər. Səmərqəndi, Xivəni, Buxaranı küllə döndərdilər. İslamın dünyəvi paytaxtı, “Min bir gecə” nağıllarının əfsanəvi rəmzi Bağdad şəhəri yerlə yeksan olundu. Müsəlman dünyası və onun mədəniyyəti Misir, İspaniya, Şimali Afrikaya sıxışdırıldı. Bağdad bir daha əvvəlki uralığına yüksələ bilmədi və İslam dünyasının ümumi, birləşdirici mərkəzinə çevrilmədi.

* * *

Monqollar İrani, İraqı, Qafqazı işğal etdikdən sonra Suriya, Fələstin və Misirə üz tutdular. Onlar 1260-cı ildə qıpçaq türkləri - məmlüklərlə Fələstində qarşılaşdılar. Misiri idarə edən məmlüklər Hülakünün ordusunun əfsanəvi məğlubedilməzliyinə son qoyub, onu darmadağın etdilər və irəli getməsinin qarşısını aldılar. Daha sonra Suriya və Fələstini Səlib yürüşünün döyüş-

çülərindən elə mükəmməl təmizlədilər ki, yeni yürüşün keçirilməsi fikiri bir daha Roma papasının ağına belə gəlmədi.

Beləliklə, qıpçaq türk tayfalarının Misirdə yaratdığı Məmlük sultanlığı islamı şərqdən monqol işğalından, qərbdən isə xristianların yürüşlərindən qoruyub, sözün həqiqi mənasında islamın hamisi və xilaskarı oldu. Bununla da onlar təkcə islamı deyil, xristian və Avropa mədəniyyətini də xilas etdilər.

Qıpçaq türkləri qüdrətli monqol ordusunu darmadağın etməsəydilər, Misirdən sonra xaç yürüşlərində yorulub əldən düşmüş Avropada Hülakünün qarşısında duruş gətirə biləcək bir qüvvə tapılmayacaqdı.

* * *

İslamın, xristianlığın və bütövlükdə Avropanın həyatında ciddi dönüş yaradan qıpçaq türklərinin - Misir Məmlük sultanlığının tarixə sığmayan möhtəşəm rolu bu günədək həqiqi qiymətini almayıb.

İslam alimlərinin tarixində möhtəşəm qələbələrdən, qaliblərin, qəhrəmanların həyat və fəaliyyətindən daha çox, məğlubların, faciələrin tarixi və şəhidlərin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi üstün yer tutmuşdur.

Avropalıların, xristianların, xüsusilə katoliklərin islama subyektiv münasibəti onların gözlərini elə qapamışdı ki, bu tarixi hadisənin mahiyyətini görüb dərk etməmiş, indiyədək onun fərqi nə varmamışlar.

* * *

Teymurləng hakimiyyətə gəlib imperiyasını yaradandan sonra islam Yaxın və Orta Asiyada nəfəsini

dərdir. Onun varisləri tərəfindən müsəlman renessansının cüvətiləri suvarıldı. Elm ədəbiyyat, incəsənət, memarlıq inkişaf etməyə başladı. Şair Cami, Əlişir Nəvai, rəssam Behzad kimi nəhəng şəxsiyyətlər meydana çıxdı. Teymurləngin nəvəsi Uluq bəy dahiyənə kəşflərini dünya astronomiya elminə töhfə etdi.

Onlar daha sonra XVI-XVII ərslərdə Hindistanda Böyük Moğol imperiyasını yaratdılar. İmperiya müsəlman renessansının son qıyılımlarını elə möhkəm alovlandırdı ki, onun işıqları təkcə Hindistana yox, Cəvahirli Nehrunun dili ilə desək, **“bütün Asiya və Avropaya yayıldı”**.

* * *

Vəhy və ya ağıl, ehkam və ya yaradıcılıq, tale və ya iradə azadlığı islam fəlsəfəsində həmişə qarşı-qarşıya durmuşdur. Əməvilər hakimiyyətə gələrkən həzrət Əlinin tərəfdarları onların hakimiyyətini qeyri-qanuni və təbiilikdən kənar hesab edərək, onlara beyət etmədilər. Cavabında əməvilər hakimiyyətlərinin legitimliyinə bəraət qazandırmaq üçün Qurani Kərimə əsaslanaraq **“Allah istəməsə, sən istəyə bilməzsən”** dedilər.

Bu isə o demək idi ki, insanların seçimi onların iradəsindən asılı deyildir. Hər şey taleyin, yəni Allahın hökmü ilə baş verir. Bu məntiqə əsasən, hakimiyyət də onlara Allahın iradəsi ilə verilmişdir. Ona görə də onların hakimiyyəti qanuni və təbiidir.

İmam Əlinin tərəfdarları isə belə düşünmürdülər. Onlar insanların “faili muxtar”, yəni işində, əməlində ixtiyar sahibi olduğunu iddia edirdilər.

Bu və digər səbəblərdən şiələr, əməvilər və sonrakı digər müsəlman sülalələrinin ideologiyası, siyasəti

və əməli fəaliyyəti ilə bərişmayıb, əsrlərlə müxalifətdə qaldılar.

* * *

Abbasilərin hakimiyyəti dövründə bu fəlsəfi fikir qızğın diskussiya predmetinə çevrildi. Nəhayət, xəlifə əl Məmun ağılı, yaradıcılığı, iradə azadlığını rəsmi olaraq xilafət siyasətinin və fəlsəfəsinin başlıca strategiyası kimi qəbul etdi. Vəhy, ehkam, tale ikinci plana keçdi. Əl Məmunun ölümündən sonra bu strategiya unuduldu, yayılması və genişlənməsinin qarşısı alındı, nəticədə qadağan olundu. Vəhy, ehkam, və taleyin hökmü önə keçdi. Əl Məmunun strategiyasının tərəfdarları təqib olunmağa başlandı. Bu da insanların zəkasının, fikir və iradə azadlığının, yaradıcılığının, bütövlükdə müsəlman renessansının inkişafının qarşısına sədd çəkdi, onu tənəzzülə apardı. Çünki bu, dövlət və dini hakimiyyəti öz əlində birləşdirən xəlifələrin maraqlarına uyğun deyildi. Onların istibdadının legitimliyinə və təbiiyinə bəraət qazandırmırdı.

* * *

Beləliklə, bir tərəfdən monqol işğalı, digər tərəfdən dini və dövlət hakimiyyətini bir əldə birləşdirən xəlifələrin vəhylərə, ehkamlara və taleyin hökmünə söykənən radikal siyasəti renessansın islam dünyasında ərsəyə gəlməsinə imkan vermədi. Minilliklər ərzində Asiya və Avropada yaranmış dünyəvi dəyərləri yığıb toplayan, onu qoruyub inkişaf etdirən, müsəlman renessansının möhtəşəm mirasına XIV əsrdən etibarən, Avropa sahiblik etməyə başladı və onu sona çatdırdı.

Şərq isə öz möhtəşəm tarixinin kölgəsində yatıb

qaldı.

* * *

Renessans Avropa ölkələrində XIV əsrdən başlayaraq (Petrarka, Nikolay Kopernik, Rafael, Mikelançello və başqaları) müsəlman renessansının qoruyub inkişaf etdirdiyi dəyərlərin, antik işıqlı, azad fəlsəfənin, ədəbiyyatın, elm və incəsənətin, rasionel təfəkkürün üzərində quruldu. Renessansın aparıcı qüvvələri isə elm, ədəbiyyat, incəsənət xadimləri, maarifçilər oldular.

Dirçəlişin inkişafı insanları orta əsrlərin mistika, cəhalət və ehkamlarından xilas edib, onların dünyaya baxışında təbəddülat yaratdı. Artıq onlar papanın və kilsə keşişlərinin müqəddəs kitablardakı vəhylərin təfsirlərindən daha çox, elmə və məntiqə, azad fikirlərinə, görüb anladıqları reallıqlara daha çox inanmağa başladılar.

Maariflənmiş xalq özünü dərk etməyə başladı və anladı ki, dünyanı dərk etməyin yolu özünü dərk etməkdən keçir. Daha sonra özünə və şəxsiyyətinə, eləcə də tarixinə və dünyəvi dəyərlərə sahib çıxıb, **bütövləşdi**.

* * *

Reformasiya dövründə elm xurafatı, zəka cəhaləti, azad fikir və iradə ehkamları üstələdi. Cəmiyyətdə alışan bu məşəl Roma papasının hakimiyyət dairələrinin, katolik kilsələrinin daxilində qılgılcım yaratdı. Katolik kilsələrindəki hüdudsuz hakimiyyətə, korrupsiyaya, özbaşınalığa, uydurma “cənnət qəbzlərinə”, amansız cəza sistemlərinə qarşı yürüş başlandı.

Avropa monarxları papanın onların hakimiyyətinə müdaxilə, iddia və tələblərinə etiraz əlaməti olaraq hərəkətə təkan verdilər. Nəhayət, reformasiya başa çatdı. Romadan başlamış bütün katolik kilsələrində, bütövlükdə xristian dinin daxilində ciddi islahatlar həyata keçirildi. Xristian dininin daxilində katolik və pravoslav qolundan əlavə yeni, müstəqil protestant qolu yarandı. İngiltərədə, Skandinaviya ölkələrində Mərkəzi Avropada katolik kilsəsindən və papanın nəzarətindən azad protestant kilsələri fəaliyyət göstərməyə başladılar.

Ölkələrdə xristianlaşmanı dövlətləşmə əvəz etdi. Hakimiyyətin əğırlıq mərkəzi kilsədən dövlətin əlinə keçdi. Xalqlar elm dilindən kilsələrin rəsmi dilinə çevrilmiş latın dilindən imtina edib, ana dillərində yazıb, yaratmağa başladılar.

Din dövlətdən ayrıldı. Hər ikisinin fəaliyyətini qanunlara təbə etmək uğrunda mübarizə önə keçdi.

* * *

Dirçəliş və reformasiya dövründə elm, məntiq, özünə, şəxsi fikirlərinə inanan, bütövləşmiş, dövlətləşmiş insanlar ordusu yaranmağa başladı. Onlar orta əsrlərin qara pərdələrini yırtaraq, dünyanı öz gözləri ilə daha aydın görür, monarxlara, monarxiyaya, feodal-lara, onların üsul-idarələrinə, lüzumsuz imtiyazlarına nifrətlə baxıb, azadlıq və bərabərlik hüququ qazanmaq haqqında düşünürdülər.

Yenicə yaranmış burjuaziyaya əsrlərin ənənələrinin mütiliyindən, kilsələrin itaətkarlığından, monarxiyanın hüdudsuz hakimiyyətindən, feodalların imtiyazlarından azad, yeni insanlar - işçi qüvvəsi lazım idi. Onlar

monarxların hakimiyyətini məhdudlaşdırmaq, ona nəzarət hüququnu qazanmaq üçün siyasi mübarizə meydanına atıldılar. İnqilablar mərhələsinə keçdilər və qalib gəldilər.

* * *

Bu qələbə təkcə burjuaziyanın deyil, yeni dövrün, köhnə dağınıq, parçalanmış feodal dünyasının üzərində qələbəsi idi. Bu qələbə elmin, mədəniyyətin, tərəqqinin, maarifin, bütövlükdə ümumi Avropa sivilizasiyasının qələbəsi idi. Bununla da Avropa bəşər tarixində yeni dövrə qədəm basdı, haqq, ədalət, azadlıq, bərabərlik, demokratiya uğurunda mübarizə üçün uzun bir yol aşdı.

Avropa xalqları həqiqətə, gerçəkliyə xeyli yaxınlaşdılar, milli kimliklərini dərk etdilər, bütün sahələrdə daxili münasibət tellərini möhkəmləndirdilər. Kapitalizmin - yeni dövrün siyasi, iqtisadi qanunları, fəlsəfəsi, ideyaları, pərakəndə feodallıqlardan ibarət coğrafi ərazilərinin bütün məntəqələrinə, məhəllə və evlərinə, təbəqələrinin bütün qruplarına, hər bir insanın qan damarlarına, beyninə və hüceyrələrinə yeridi. **Onları ərazi, iqtisadiyyat, siyasət, mədəniyyət, mənəviyyat, adət-ənənə, mentalitet və dil birliyi ilə millətləşdirdi.**

* * *

Renessans, reformasiya, inqilablar dövründə bütövləşən, dövlətləşən, millətləşən Avropa son dərəcə gücləndi, köhnə dünya ilə kifayətlənməyib, Yer kürəsində yeni bir dünya kəşf etdi. Köhnə və yeni dünyaya bütövlükdə ağılıq etməyə başladı.

Tərcümələr

(Hər iki müəllifin əsərlərindən parçalar Azərbaycan oxucularına ilk dəfədir ki, qısa ixtisarla təqdim olunur)

Filip Dormer Stenkop Çesterfild

Filip Dormer Stenkop Çesterfild sağlığında İngiltərədə görkəmli dövlət xadimi və diplomat kimi tanınmışdır. Vəfatından bir il sonra gəlini-Yucini Stenkopun, onun oğluna yazdığı məktubların orjinallarını toplayıb, çox manelərdən sonra, çətinliklə “Oğluma məktublar” adı ilə kitab şəklində çap etdirməsi ona dünya şöhrəti qazandırdı.

Çesterfild oğluna məktubları çap etdirmək məqsədilə yazmamışdı. Həmin məktubların hər biri görkəmli yazıçının, diplomatın, filosofun, tarixçinin, maarifçinin, zəngin həyat təcrübəsinə malik, realist, müdrik bir atanın oğlu ilə təkbətək, açıq söhbəti, kübar cəmiyyətinə yaşamaq və sarayda işləmək haqqında nəsihətidir.

Çesterfildin “Oğluma məktublar” kitabı çap olunduğu ilk gündən İngiltərədə çox böyük sürətlə geniş oxucu kütləsinin qəlbinə yol açdı. XVIII əsrin son 26 ilində 26 dəfə nəşr olundu, dünyanın bir çox xalqlarının dillərinə tərcümə edildi.

O, söhbətlərində çox səmimidir, qətiyyətlidir, fikirlərində qaranlıq məqam yoxdur. nəsihətlərindəki gur

işıq bəşəri dəyərlərlə yanaşı, kübar cəmiyyətinin, onun üzvlərinin zahiri əməllərinin arxasında gizlənmiş əsl simalarını açır. Lakin, buna qarşı mübarizənin qeyri-mümkünlüyünü dərindən başa düşdüyü üçün, deyir ki, bu münasibətlər aşağı əyarlı sikkədir, adətlər və ümumi razılıq onu elə qətiyyətlə dövrüyyəyə buraxıb ki, adamlar onun aşağı əyarlılığını və saxtallığını unudur və ondan gündəlik cib xərçliyi kimi istifadə edirlər.

Çesterfildin fikirlərindəki reallıq tarixin ayrı-ayrı dövrlərində onun şəxsiyyəti və əsərləri haqqında ziddiyyətli fikirlər yaratmışdır. Lakin, Çesterfildin əsərlərinin əbədiyyə qovuşması və bu gün də oxucular tərəfindən dərin maraq və rəğbətlə qarşılınması ona verilən obyektiv qiymətdir.

“Oğluma məktublar”dan əlavə Çesterfildin “Maksimlər” və “Xarakterlər” əsərlərində də dəyərli fikirlər çoxdur.

Maksimlər

Kim öz ehtiraslarını, əhval-ruhiyyəsini, diqqətini və üzünün ifadəsini idarə edə bilmirsə, qoy o, siyasətdə müvəffəqiyyət qazanmağı ağına belə gətirməsin. Öz ehtiraslarını cilovlaya bilən hər hansı insan siyasətdə ən müdrik adamdan daha yüksəkdə durur. Kim öz sifətinin ifadələrinə hakim deyilsə, o, özündən asılı olmayaraq, fikirlərini rəqibinə aşkar edir.

* * *

Yenicə səninlə tanış olan, kifayət qədər əsası olmadan sənə məhəbbətdən dəm vuran adamlara

inanma.

* * *

Güclü adamların sirri əndazədə qapalı olmaqlarındadır. Özünü tam gizlətmək isə zəiflik əlamətidir. Zəiflik həm də riyakarlıqdır, riyakarlıq isə özünü gizlətmək üçün, hər şeyi xəlvətə çəkir.

* * *

Əgər səfeh həqiqəti bilirsə, o, həqiqəti başqalarına ona görə danışar ki, səfehdir. Əgər, həqiqət coxbilməş əclafın əlinə keçərsə, onu yalnız özü üçün sərfəli olanda verir. Qadınlar və gənclər boşboğazlıq edərək, lovğalıqdan bildikləri sirrləri tez-tez danışirlar. Bu, ondan irəli gəlir ki, kiminsə onlarla açıq olması onlara zövq verir. Ona görə də yaxşısı budur ki, belə adamların heç birisinə bel bağlama.

* * *

Düşüncəli adam təhlükəli vəziyyətə düşəndə dönə-dönə özünə sual verir: **“Mən nə etməliyəm?”** Cavab verir: **“Heç nə!”**

Əgər ağıl ona yaxşı bir yol göstərmirsə, o, dərhal dayanır, təmkinlə darıxaraq hər şeyin aydınlaşmasını gözləyir.

Nadan və vasvası adam isə darıxmağa qabil deyildir. O, mütləq nə isə bir iş görməyə cəhd edir. Çünki, kor at kimi təhlükəni görmədiyi üçün ondan qorxmur.

Darıxmağı bacarmaq lazımdır.

* * *

Sarayda sənin çalışqanlığına və diqqətliliyinə qiymət verməyənlər olmaya bilməz. Saray zəncirinin həlqələrini yaradan bu adamların sayı-hesabı yoxdur, onların hamısını təsəvvürə gətirmək belə mümkün deyildir. Sən onların hər birinin darıxdırıcı danlağını və giley-güzarını təmkinlə dinləməlisən. Ola bilsin o, hər hansı hörmətli nazirin və həttə, kralın məşuqəsinin sevimli xidmətçisinin yaxın qohumu ilə yaşayır. Ona görə naməlum yollarla sənə hər hansı yüksək vəzifəli şəxsdən daha çox ziyan və ya fayda verə bilər.

* * *

Dostluqda inamın, düşmənçilikdə ədavətin sərhədlərini saxla: qoy, **birincisi** təhlükəyə, **ikincisi** isə barışmazlığa gəlib çatmasın. Çünki, işlərin gedişində çox qəribə və gözlənilməz təsadüflər və dəyişikliklər ola bilər.

* * *

İnsanın dərrakəsinə onun qəlbindən yol çək. Bilavasitə dərrakəyə gedən yol öz-özlüyündə yaxşıdır, ancaq, o, bir qədər uzundur və ehtimal ki, çox da etibarlı deyildir.

* * *

“Kişi kimi” ifadəsi indi çox dəbdədir. “Kişi kimi hərəkət etmək”, “Kişi kimi danışmaq” - vur-tut köbud hərəkət və ehtiyatsız danışmaq deməkdir.

Güclü adam öz igidliyini tutarlı sözlərilə, təmkinli davranışıyla, qətiyyətli hərəkətlərilə nümayiş etdirir. O, nə qızğındır, nə də cəsarətsiz.

* * *

Əgər krallar bütün başqa adamlar kimi doğulmuşlarsa, demək, insan nəslinə mənsubdurlar. Onlar da bütün başqaları kimi tərbiyə olunsaydılar, ola bilsin, digər adamlardan heç nə ilə fərqlənməzdilər. Amma beşikdən başlayaraq, onların üzünə gülür, ürəklərini yoldan çıxarır, başlarını hərləndirirlər. Ona görə də adi insanlardan fərqli olaraq hadisələri xüsusi mövcudat kimi görürlər.

Heç bir kral bir dəfə də olsun öz-özünə deməyib: **mən insanam və insanlığa aid heç nə mənə yabanc deyildir.**

Heç cür tərif və yaltaqlıq onlara həddən ziyadə görünməz. Bununla uşaqlıqdan sərxoş olan krallar, hərişliklə, ancaq “şərab” - yaltaqlıq və tərif tələb edirlər.

Onlar şəxsi sədaqəti ictimai xidmətdən yüksək qiymətləndirir və buna daha səxavətlə mükafat verirlər. Krallar şöhrətpərəslilikləri və xudbinlikləri ucbatından belə fikirləşirlər ki, güya adamlar öz arzuları ilə onlara lazımı xidmətlər göstərirlər; dərk etmirlər ki, bütün bunlar krallığın qüdrətinə verilən məcburi qurbanlıqlardır.

* * *

Tərif - aşağı əyarlı sikkədir. Amma sarayda onsuz keçinmək mümkün deyil. O, hər kəs üçün gündəlik cib xərcliyidir. Adət və ümumi razılıq tərifilə qətiyyətlə dövriyyəyə buraxıb ki, adamlar onun

saxta olmasını hiss etmir və onu qanuni əsaslarla qəbul edirlər.

* * *

Sarayda sənə pislilik edə bilənlərin sayı, sənə kömək edə bilənlərin sayından çoxdur. Birinciləri müəyyən etməyi, ikinciləri öz tərəfinə çəkməyi bacar.

Frensis Bekon

Görkəmli ingilis filosofu Frensis Bekon 1561-ci ildə zadəgan ailəsində anadan olub. 18 yaşında olarkən atası vəfat etmiş və ona cüzi miras qalmışdı. 1593-cü ildə parlament icmasına seçilmiş, tezliklə şöhrət qazanaraq müxalifətə başçılıq etmişdir. Dövlət işlərində uzun və çətin mübarizələrdən sonra 1618-ci ildə lord-kansler rütbəsinə yüksəlmişdir. Kral Frensis Bekona o qədər inanmış ki, Şotlandiyaya gedərkən ölkəni idarə etməyi ona tapşırılmışdır.

Frensis Bekon özünün əxlaqi və siyasi təcrübələrini çap etdirdikdən sonra daha böyük şöhrət qazanmışdır. Sonralar böyük fəlsəfi əsərlər müəllifi kimi tarixə daxil olsa da, "Təcrübələr"ini öz qələminin ən yaxşı məhsulu hesab etmişdir.

Şah İsmayıl Xətai haqqında üç dəfə fikir söyləyən Frensis Bekon onun adını dünyanın ən nəhəng fəatehləri, dövlət baniləri, qüdrətli ruha və yaraşlıq görkəmə malik insanlarla bir sırada çəkmişdir. "Gözəllik haqqında" essədə yazır: "Avqust Sezar, Tit Vespasian, IV Eduard, Alkivand, İsmayıl Şah yüksək və qüdrətli ruha malik olmaqla yanaşı, zəmanələrinin ən yaraşlıq adamları olmuşlar".

Frensis Bekonun təcrübələri bu gün də əhəmiyyətini itirməyib və dəyərli, bəşəri fikirlərlə oxucuların diqqətini cəlb edir.

Təcrübələr və mənəvi siyasi nəsihətlər

1.Şərəf və şöhrət haqqında

Bəzi adamlar bütün fəaliyyətlərini şərəf və şöhrət qazanmağa həsr edirlər. Belə adamlar haqqında zahirən çox danışsalar da, daxilən yaxşı düşünmürlər. Elələri də var ki, əksinə, ləyaqətli adam olduğu halda, ləyaqətini göstərməyi bacarmır. Belə adamların əməlləri lazımi qiymətini tapmır.

Əgər kimsə ondan əvvəl heç vaxt görülməmiş bir iş görür və yaxud ondan əvvəl başlanmış, lakin, uğursuzluğa uğrayıb yarımçıq qalmış bir işi müvəffəqiyyətlə başa çatdırırsa, bu ona daha çətin bir işi görməkdən də çox şöhrət gətirir. Kim bütün partiya və qruplarla dil tapıb onların hamısı üçün sərfəli olursa, daha çox şöhrətlənir. Kim elə bir işə başlayırsa ki, onun uğursuzluğunun rüsvayçılığı müvəffəqiyyətinin şöhrətindən daha böyük olacaq, deməli, şöhrəti haqqında az düşünür.

Rəqibdən qopardılmış şöhrət cilalanmış almaz kimi daha parlaq olur. Ona görə rəqiblərinizi ötüb keçməyə, onlara öz silahları ilə zərbə vurmağa çalışın.

Xidmətçilər və yaxın adamlar boşboğaz deyillərsə, onlar şöhrətlənməyinizə çox kömək edə bilərlər. Adsan əhatə olduğumuz adamlardan yararır. Yaxşısı budur ki, şərəfinizi paxılıqdan qorumaq üçün cəhdlərinizin və təşəbbüslərinizin səbəblərini şöhrətlə deyil, xidmətlə əlaqələndirəsiniz. Müvəffəqiyyətlərinizi isə

şəxsi keyfiyyətləriniz və istedadınızla yox, Allahın adı, taleyin hökmü ilə bağlayasınız.

Ali hakimiyyətdəki şəxsləri şöhrət pillələrində aşağıdakı qaydada - **birinci** yerdə Romul, Kir, Sezar, Osman, İsmayıl kimi dövlət banilərini, **ikinci** yerdə dövlət baniləri olan qanunvericiləri yerləşdirərdim. Çünki, onlar öləndən sonra da dövlət bilavasitə yaratdıqları qanunlarla idarə olunur. **Üçüncü** yerdə uzun sürən vətəndaş müharibəsinə son qoyan və ya vətəni yadelli işğalçılardan azad edənlər dururlar. **Dördüncülər** müharibədə öz dövlətinin sərhədlərini genişləndirən və ya işğalçılardan şərəflə müdafiə edənlərdir. **Axırıncı yerdə** “Vətənin atası”, yəni dövləti ədalətlə idarə edən, təbəələrinin xoşbəxtliyinə nail olanlardır.

Təbəələr aşağıdakı qaydada şöhrət qazanırlar: **Birincilər** hökmdar tərəfindən idarəetmənin başlıca ağırlığını daşıyan adamlardır ki, adətən onları “hökmdarın sağ əli” adlandırırlar. **Onların ardınca** böyük sərkərdələr, hökmdarın hər b sahəsi üzrə köməkçiləri gəlirlər. **Üçüncü** yerdə həddini aşmamağı bacaran, xalqa ziyan verməyən, hökmdarı əyləndirməyə xidmət edənlərdir. **Dördüncü** yerdə dövlətdə yüksək vəzifə tutan və onu vicdanla yerinə yetirənlərdir.

Hər adama nəsib olmayan daha bir böyük şöhrət qazanmaq yolu da vardır. O, Vətən naminə özünü qurban verməkdir.

2. Yüksək vəzifə haqqında

Yüksək vəzifə insanı üç ağanın nökrəi edir: **Hökmdarın və ya dövlətin qulluqçusu, yaşadığı mühtdəki adamların - ictimai rəyin qulluqçusu və öz işinin**

qulluqçusu. Bu insan artıq hərəkətlərinin və vaxtının sahibi deyildir.

Öz azadlığını itirmək və yaxud üzərində başqalarının himayəsini təmin etmək hesabına adamlar üzərində hakimliyə nail olmağa səy göstərmək qərribə deyilməmi?

Yüksəliş zəhmətlə başa gəlir. Amma, bu zaman bir əzab digər əziyyəti, ağrını əvəz edir. Bəzən yüksəliş alçalmağı tələb edir, şərəf isə şərəfsizliklə qazanılır.

Yüksəklikdə dayanmaq asan deyil, geriyyə isə yol yoxdur. Oradan son nəticədə süqutdan və qürubdan başqa heç nə görünmür. Bu isə kədərli mənzərədir. **“Sən əvvəllər olduğun adam deyilsən, səni həyata bağlayan səbəblər yoxdur”** (Seneka). Oraya qalxanlar istədikləri vaxt rahatlığa çəkilmək iqtidarında deyillər.

Yüksək vəzifəli şəxslər özlərini başqalarının rəyinə görə xoşbəxt sana bilirlər. Zira, onlar özləri xoşbəxtliyi hiss etməz, özləri haqqında başqalarının düşündüyünü gerçəklik kimi qəbul edirlər. Amma, xəlvətdə ola bilsin ki, onlar haqqında başqa rəylər olsun. Çünki, özlərinin uğurları haqqında çox tez, səhvləri barədə isə çox gec xəbər tuturlar. Onlar özlərinə yaddırlar. **“Ölüm o adam üçün qorxulu və ağırdır ki, həmin adamı hamı tanıdığı halda, özü özünü tanımamışdır”** (Seneka).

Hakimiyyətə əsasən dörd qüsür məxsusdur: **yubatmaq, satın alınmaq, rəftarda kobudluq etmək, təsir altına düşmək.**

Yubatmamaq üçün özünlə əlaqəni sadələşdir. Təyin olunmuş müddətlərə əməl et. Zəruri tələbat olmadan gündəlik işləri təxirə salma. Bir neçə işdən birdən yapışma.

Rüşvətlə satın alınmamaq üçün təkçə alanların, yəni özünün və xidmətçilərinin əlini bağlamaq kifayət deyil, həm də rüşvət verənlərin əlini bağlamaq lazımdır. Birincisi üçün satılmamaq, ikincisi üçün isə bu haqda açıq danışmaq və rüşvətخورları damğalamaq lazımdır. Kim səbəbsiz dəyişilirsə, onun haqqında rüşvətخورluqda şübhələnmək olar. Ona görə də rəylərdə və hərəkət tərzindəki səbəbsiz dəyişikliklər haqqında açıq danış, ört-basdır etmək, gileylənmək haqqında düşünmə.

Heç bir xidməti olmayan xidmətçi etibarlı və sevimli adama çevrilirsə, bu onun gizləndə rüşvətخورlarla əlbir olmasını göstərir.

Kobud rəftar narazılığını bildirmək üçün səbəb deyildir. Həddən artıq ciddilik qorxu, kobudluq nifrət yaradır. Hakimiyyətin danlağı, tənəsi təmkinli olmalı, təhqiredici olmamalıdır.

Pis təsir altına düşmək, üzüyolalıq rüşvətخورluqdan da pisdir. Rüşvəti təsadüfdən təsadüfə alırlar. Boş tərifi təsirinə düşüb qulluq mövqeyindən dönən üzgöreləri isə qarayaxa adamlar heç vaxt rahat buraxmaz, onun zəifliyindən öz xeyirlərinə istifadə edərlər.

Süleyman Peyğəmbər demişkən, **üzgörelən olmaq yaxşı deyildir. Belə adam həqiqəti bir tikə çörəyə satar.**

Sələflərinin xatirəsinə münasibətdə ədalətli və ehtiramlı ol, səndən sonra onsuz da tarix hər kəsin əsl qiymətini özü verəcəkdir.

Elə işlə ki, qoy sən haqqında desinlər: **“O, vəzifədə olarkən yaxşı adam idi”**.

3. Ədalət məhkəmələri haqqında

Hakimlər yadda saxlamalıdırlar ki, onların işi qanunları təfsir etməkdir, qanunları yaratmaq deyil. Yoxsa məhkəmə işi Roma kilsələrinin mənimsədikləri hakimiyətə bənzəyəcəkdir. Onlar təfsir adı ilə müqəddəs kitablara əlavələr və dəyişikliklər edir, nəticədə orada olmayan şeylər tapıb, köhnəni mühafizə etmək naminə özlərinin yeni fikirlərini irəli sürürlər.

Sübutlar zamanı hakimlərə hazırcavablıqdan daha çox elmilik yaraşır. Onların əsas ləyaqəti namuslu, ədalətli, etibarlı, dəyanətli olmalarıdır. Bircə ədalətsiz hökm çoxlu səfeh nümunələrdən pisdır. **İkincisi, bulğun axarını, birincisi isə gözünü murdarlayır.**

İşə baxarkən hakimin vəzifəsini dörd qismə bölmək olar: **ifadələri istiqamətləndirmək, sözcülüyü, təkrarları və yersiz nitqləri məhdudlaşdırmaq, deyilənlərdən mühüm məsələləri ayırmaq və bir yerə cəmləmək, qərar və ya hökm çıxarmaq.** Bunlardan əlavə işlər izafidir, şöhrətdən, sərbəstlikdən, savadsızlıqdan, hövsələsizlikdən, yaddaşın zəifliyindən və ya fikri cəmləşdirməyi bacarmamaqdan irəli gəlir. Dövlətə və hökmdara münasibətdə hakim hər şeydən əvvəl Romanın on ikinci cədvəlinin yekun sözlərini xatırlamalıdır: **“Xalqın xoşbəxtliyi ən yaxşı qanundur”**. Hakim bilməlidir ki, bu məsələdə məqsədə xidmət etməyən qanunların mahiyyəti mənasız və yalançı kahinlikdir. O dövlət xoşbəxtidir ki, hökmdarlar tez-tez hakimlərlə, hakimlər isə hökmdarlarla məsləhətlə-

şirlər.

Mən dövlət işi deyəndə yalnız yuxarı hakimiyyətin hüquqlarını deyil, öz ardınca mühüm dəyişikliklər, təhlükəli hadisələr yarada bilən və ya əhalinin böyük hissəsinə aid olan məsələləri nəzərdə tuturam.

Heç kim düşünməsin ki, ədalətli qanunlar və ağıllı siyasət bir-birinə ziddir. Onlar əsəblərə və əzələlərə bənzəyirlər: biri digəri olmadan hərəkət edə bilməz.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR:

Yeddinci qapı, yaxud insanlıq fəlsəfəsi -----	2
Müəllifdən -----	6
Zəka və xarakter -----	9
Nəfs haqqında -----	35
Fikir azadlığı -----	68
Müstəbid -----	79
Ədalət haqqında -----	99
Zaman və məkan -----	106
Platonun “səhvi” -----	117
Yalan haqqında -----	127
Özünü dərk et -----	148
Tarixin üç parlaq ulduzu -----	171
Renesans, reformasiya və inqilab haqqında -----	177
Tərcümələr -----	190

